

КЫРГЫЗСТАН
ТАРЫХЫ

7

ББК 63.3 (2 Ки) я 721

Ч.75

Биринчи басылышы 1998-жылы чыккан.

Жооптуу редактору: тарых илим. доктору, проф. *Өскөн Жусупбекович Осмонов.*

Рецензенттери: тарых илим. доктору, проф., Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер *Закирбек Эралиев*, тарых илим. канд. *Аскар Беделбаев.*

4306020600 — 017
ч ————— 2002

М 451(17)

ISBN 5-655-01416-5

ББК 63. 3(2 Ки) я 721

© КР Билим жана маданият министрлиги, 2002-ж.
© Т. К. Чоротегин, Т. Н. Өмүрбеков, 2002-ж.
© «Мектеп» басмасы, 2002-ж.

Кириш сөз	5
I глава. УЛУУ КЫРГЫЗ ДӨӨЛӨТҮ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ ОРДУ. ЭНЕ-САЙ ЖАНА ТЕҢИР-ТОО КЫРГЫЗДАРЫ (IX—XII кылымдарда)	7
§ 1. Улуу Кыргыз дөөлөтү жана анын алгачкы өнүгүү жылдары	7
§ 2. Кыргыз дөөлөтүнүн женип алуулары	11
§ 3. Тенир-Тоо жана Эне-Сай кыргыздары X—XII кылымдарда	15
II глава. КЫРГЫЗСТАН IX—XII кылымдарда. КАРАХАНИЙЛЕР ЖАНА КИДАНДАР	22
§ 4. Караханийлер династиясынын келип чыгышы. Сатук Буура-хан	22
§ 5. Караханийлердин батыштагы женип алуулары.	31
§ 6. Караханийлер жана чыгыш түрктөрү	39
§ 7. Саясий башкаруу системасы. Кагандыктын экиге жиктелиши	48
§ 8. Караханийлер доорундагы руханий турмуш. Жусуп Баласагунни	52
§ 9. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Диваны»	58
§ 10. Караханийлер кагандыгы XII кылымдын башында. Чыгыштан кара кытайлардын жапырыгы. Кара кытай мамлекети	69
III глава. МОНГОЛДОР ДООРУ	75
§ 11. Наймандардын Тенир-Тоого көчүшү. Күчлүктүн бийлиги	75
§ 12. Чыңгыз хандын империясынын негизделиши. Кыргыздарды каратуу- нун башталышы	80
§ 13. Монголдордун үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүштөр	87
§ 14. Моңгол хандарынын жортуулдары жана кыргыздар	91
§ 15. Чагатай улусу. Ич ара феодалдык согуштар	95
§ 16. Хайду мамлекети	99

IV глава. КЫРГЫЗДАР ЖАНА КЫРГЫЗСТАН XIV кылымдын ортосу —	
XV кылымдын башында	106
§ 17. Моголстан мамлекети	106
§ 18. Теңир-тоолук жана чыгыш түркстандык кыргыздар XVI кылымда— XVII кылымдын башында	112
§ 19. Сибирь кыргыздары XVII — XVIII кылымдарда	123
§ 20. Кыргызстандын XIII — XV кылымдардагы маданияты	125
V глава. КЫРГЫЗДАРДЫН XVII — XVIII кылымдардагы КООМДУК	
ЧАРБАЛЫК ТУЗУЛУШУ ЖАНА КОҢШУ ЭЛДЕР МЕНЕН	
АЛАКАЛАРЫ	130
§ 21. Кыргыздардын чарбасынын негизги тармактары	130
§ 22. Патриархалдык-уруулук мамилелердин калдыктары. Таптар	132
§ 23. Теңир-Тоодогу кыргыздардын XVII—XVIII кылымдарда калмак бас- кынчыларына каршы күрөшү. Кыргыз-казак согуштук ынтымак- ымаласы	136
§ 24. Фергана өрөөнүндөгү жана Памирдеги кыргыздар	143
§ 25. Кыргыздар жана «ысхакийя» сопучулук жамааттары	146
§ 26. Кыргыз элинин XVIII кылымдын экинчи жарымындагы саясий абалы . . .	150
§ 27. Кыргыздардын XVI—XVIII кылымдардагы маданияты	161
Жыйынтыктап кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар	168
Хронологиялык таблица	169
Хрестоматиялык тиркеме	172
Класстан тышкары окуу үчүн адабияттар	200

Ардактуу окуучулар! Колунарадагы окуу китеби Ата Журт тарыхынын экинчи бөлүгү. Биринчиси менен силер 6-класстан таанышкансынар. Бул китеп кыргыздардын жана Кыргызстандын IX—XVIII кылымдардагы тарыхын камтыйт. Бир караган кишиге бул мезгил тарыхтын бир кичине кертими катары көрүнүшү мүмкүн. Бирок ошол он кылым — тарыхый окуяларга абдан бай, эли-жерибиздин тарыхынын орчундуу учуру.

Өлкөбүз өз алдынча өнүгүүгө жаңыдан кадам шилтеп жаткан ушул тапта жандык ар-намыстын, улуттук аң-сезимдин жанданышы, улуттар аралык ынтымак, эл биримдиги зарыл. Ал эми мында Ата Мекен тарыхынын мааниси зор. Өз өлкөсүнүн ишенимдүү, анык атуулу Ата Журттун эртенки келечеги үчүн күрөшө билүүгө милдеттүү. Эл, жерге болгон терең сүйүү сезими, мекендештерди сыйлап урматтоо, өткөндөгү тарыхты мыкты билүү гана чыныгы атуулду тарбиялайт. Ошондуктан элибиздин орто кылымдардагы тарыхынын буга чейин көз жаздымында, көмүскөдө калып келген учурларына көбүрөөк басым жасоого аракеттендик. Анткени, дал ошол учурларда ата-бабаларыбыз жалпы адамзат тарыхына из калтырышып, олуттуу окуялардын катышуучулары, демилгечилери катары таанылышкан. Баатыр бабаларыбыз эрдиктин үлгүсүн көрсөтүшкөн, алыска атагын чыгарган жеништерге жетишкен. Ошондогу бабалар баяны силер үчүн, баарыбыз үчүн баа жеткис сабак болору анык.

Аталган мезгилде ата-бабаларыбыздын жашаган аймагы өзгөрдү, ар түркүн уруулар, элдер менен жуурулушуп, этностук курамы байыды. Элет эли көптөгөн кубанычтуу жана кайгылуу окуяларды башынан өткөрдү, эгемендүүлүк үчүн күрөштөрдө кыйла такшалды.

Орто кылымдардын эрте мезгилинде кыргыздар Эне-Сай боюндагы кен өрөөндү мекендеп, өз алдынча мамлекетти негиздешкен. IX кылымдын орто ченинде кыргыздардын мамлекети Борбордук Азиядагы эң ири, кубаттуу дөөлөткө айланат. Улуу дөөлөт доорунда (IX к. — X к. биринчи чейреги) кыргыздардын таасири чыгышта Чоң Хинган, Манчжурияга, түштүктө Улуу Кытай дубалына, батышта Чыгыш Түркстан, Жети-Сууга чейинки кенири аймакка таралган деп айтууга болот. Ошол кылымдарда кыргыздардын айрым топтору Чыгыш Түркстан аркылуу Тенир-Тоого көчүп келе баштаган. Бул көчүп келүү монгол чапкынынан кийин

бөтөнчө күч алат. Натыйжада XV кылымда — XVI кылымдын башында Кыргызстандын аймагында кыргыз элинин жергиликтүү калк катары калыптануусу аяктайт. Мурдатан бул аймакты мекендеген иран, түрк, монгол тилдүү калктар, уруулар кыргыз элинин курамына жуурулушуп кеткени талашсыз.

XIV—XVI кылымдарда кыргыздар Моголстандагы, кийинчерээк Чыгыш Түркстан, Фергана өрөөнүндөгү саясий окуяларга активдүү аралашып турду. Мухаммед Кыргыз, Кубат бий, Ажы бий өңдүү белгилүү инсандар эл үчүн кызмат өтөп, аттары түбөлүккө тарыхта калды. Кыргыздар коңшу өлкөлөр, элдер менен ар дайым ынтымактуу жанаша жашоого, өз ара пайдалуу мамиле, байланыштарды түзүүгө умтулушкан.

Айтор, окуу китебинде элибиздин, сүйүктүү жана ажайып кооз Мекенибиздин тарыхын толугураак баяндоо аракетин жасалды. Максатыбыз жаш муундардын жан дүйнөсүнөн Ата Журт тарыхына жай табуу, жүрөгүнөн түнөк табуу. Эгерде бабалар баянына балдардын кызыгуусу артса, анда оюбуздун ордуна чыкканы.

Арийне, Ата Мекен тарыхын терең билиш үчүн окуу китеби менен чектелүү жетишсиз. Андыктан, окуучуларга илимий-популярдуу китептерди, тарыхый багыттагы көркөм адабияттарды көп окууну сунуш этебиз. Ошондой эле окуучулардан, окутуучулардан, илимпоз адистерден окуу китеби тууралуу ой-пикирлерди күтөбүз. Калыс айтылган сын-пикир окуу китебинин кийинки басылышынын сапатын жакшыртууга жардам берери анык.

Авторлор.

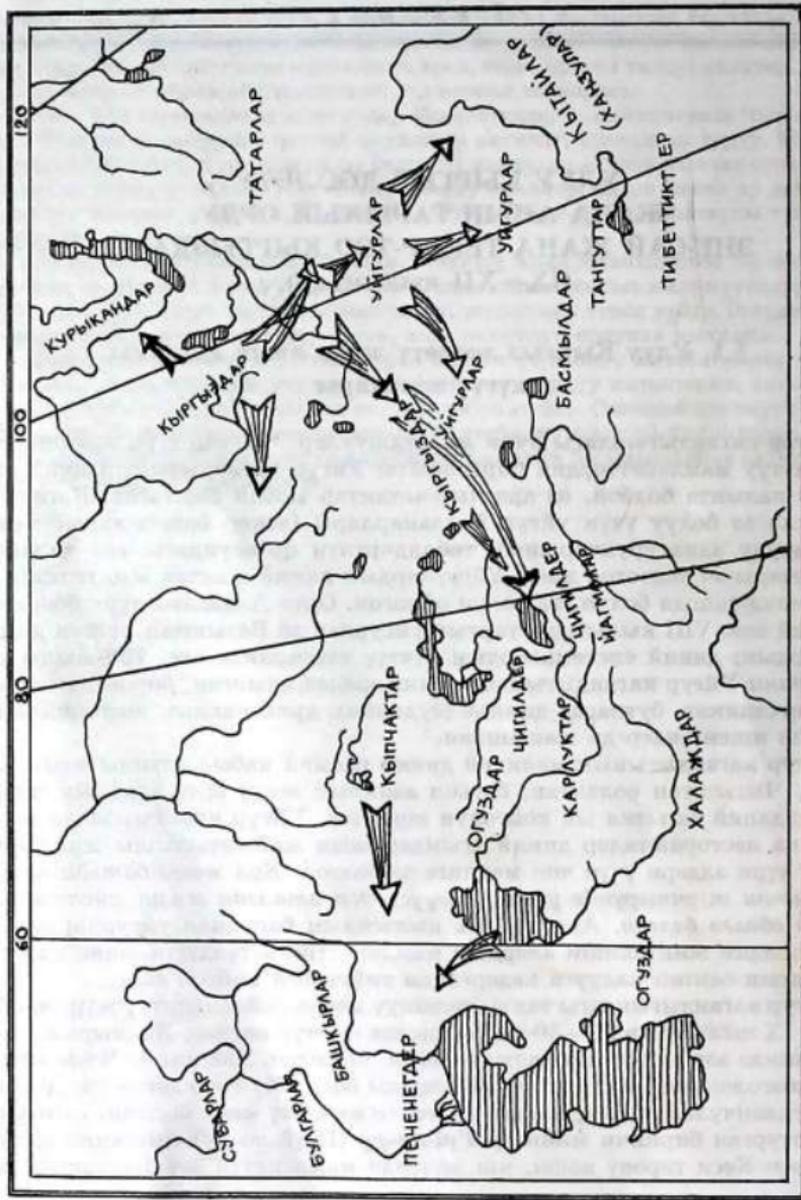
УЛУУ КЫРГЫЗ ДӨӨЛӨТҮ
ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ ОРДУ.
ЭНЕ-САЙ ЖАНА ТЕҢИР-ТОО КЫРГЫЗДАРЫ
(IX—XII кылымдар)

§ 1. Улуу Кыргыз дөөлөтү жана анын алгачкы
өнүгүү жылдары

Уйгур кагандыгындагы ички жаатташуулар. Чыгыш түрк элдериндеги эң кубаттуу мамлекеттердин бири болгон Уйгур кагандыгынын ички абалы бир калыпта болбой, өз ара чыр-чатактар ырбай баштаган. Кагандык бийликке ээ болуу үчүн уйгур йаглакарлары (аскер башчылары) менен башкаруучу эдиз уруктарынын төбөлдөрүнүн ортосундагы так талашуу таймаштары эч токтогон эмес. Уйгурлардын диний жактан жиктелиши да буга кошул-ташыл болуп, өз ролун ойногон. Орто Азиядагы түрк боордошторундай эле, VIII кылымдан тартып уйгурлар да Батыштан келген диний окуулардын, диний системалардын күчтүү таасиринде эле. **763-жылы манихей дини** Уйгур кагандыгында расмий кабыл алынган, бирок кагандыкта теңирчиликке, бутпарас динине (буддизм), христиандык несторийчилер агымына ишенгендер да жашашкан.

Уйгур кагандыгынын манихей динин расмий кабыл алышы анын Кытайдан, Чыгыштан оолактап, батыш азиялык жана орто азиялык диний жана маданий багытка ык койгонун көрсөтөт. Уйгур кагандыгында манихей жана несторийчилер диний агымдарынын жайылтылышы жалпы эле чыгыш түрк элдери үчүн чоң мааниге ээ болгон. *Бул жаңы батышчыл багыт чыгыш түрктөрүндө уйгур жазуусу деп аталган жазуу системасын түзүүгө өбөлгө болгон.* Арийне, IX кылымдын башында уйгурлардын ар кыл диндерге жиктелиши алардын мамлекеттик бүтүндүгүн жана улуттук ынтымагын сактап калууга кедергисин тийгизбей койгон эмес.

Уйгур кагандыгындагы такты талашуу менен байланыштуу жүргөн ордо күрөшү IX кылымдын 20—30-жылдарында курчуп кеткен. Жыйырма жылдын ичинде эле алты каган алмашылган. Маселен, 832-жылы Чжаоли хан сарай козголоңунда өлтүрүлгөн, 839-жылы болсо Ху-төрө деген уйгур каганы козголоңчулар ордого жакын келгенде өзүн-өзү мерт кылган. Козголоңду уюштурган биринчи министр **Гүй-ло-фу** (Цзүй-ло-фу) бийликке эрезеге жете элек Кеси төрөнү коюп, иш жүзүндө мамлекетти өзү башкарып кал-

Улуу Кыргыз дөөлөтү доорундагы жер которуулар (IX кылымдын ортосу — X кылымдын башы).

ган. Бул жагдай башка уйгур төбөлдөрүнүн Гүй-ло-фуга карата нааразылыгын күн санап күчөткөн.

Уйгур кагандыгындагы жут. Саясий ынтымагы ыдырап турган уйгур коомуна табигый кырсык да оор залакасын тийгизди. Гүй-ло-фунун козголоңунан кийин Орхон аймагына кар калың түшкөн. Кар тээп оттой албай, мал туягынан ажырап, ачкадан кырылган (кыштан чыгарлык чөп чаап, камдап алуу ал кезде жок эле). Койлор гана эмес, согуштук унаа катары мааниси чоң жылкылар да кырылган. Өлкөнү ачарчылык каптаган. *Алык-салык катары азык-түлүгүн тартып ала турган көз каранды аймагы жок Уйгур кагандыгын жут жана ачарчылык социалдык-саясий туңгуюкка кептеди.*

Кыргыз каганынын ультиматуму. Бул кезде Кыргыз кагандыгынын экономикалык жана социалдык абалы дурус эле. Ошондуктан анын Уйгур кагандыгына кысымы күчөгөндөн күчөп, акыры кыргыз каганы Моңголиянын түндүгүндөгү Ордо-Балык шаарындагы уйгур каганына четке кагылса, ойрондоо коркунучу күтүлгөн кескин талапты коюп, өз ультиматумун жиберген: «Сенин тагдырыңдын соңу келди. Мен жакында алтындалган ордонду ээлеймин, анын жанына аргымагымды байлап, туумду саямын. Эгерде күч сынашканга кудуретин жетсе, дароо келгинин. Антүүгө шаан жетпей турган болсо, тезирээк чыгып кеткин!»

Бул кабар чагылдырылган Тан династиясынын жылнаамасында уйгур каганы согушту уланта албагандыгы баса көрсөтүлөт.

Ордо-Балыктын каратылышы. Кыргыз Каганы Уйгур кагандыгынын борбор шаарын басып алуу үчүн кубаттуу күч топтоду. 30 миң (үч түмөн) аскерден турган тандалмалуу кошуунунан тышкары кыргыздарга баш ийген башка калктардан да аскер жыйды. А түгүл айлакердик кылып, уйгурлардын айрым аскер башчыларын жана төбөлдөрүн жоокерлери менен кошо өзүнө кошуп алууга жетишти. Маселен, төнкөрүш аркылуу Ордо-Балыктагы бийлик тизгинин өз колуна жыйып алган Гүй-ло-фуга каршы Күлүг Бага (Цзүйлү мо-хэ) деген башка бир уйгур колбашчы көтөрүлүш чыгарган жана кыргыздардын армиясына өтүп кеткен.

Жалпы саны 100 миң аскерден турган Кыргыз кагандыгынын ири кошууну **840-жылы Ордо-Балыкты** басып алды. Уйгурдун Орхондогу кагандыгынын акыркы каганы салгылашуу учурунда курман болду. Кыргыз каганы өзү көзөмөлдөп, уйгур каганынын алтындалган өргөөсүн өрттөтүп,

Улуу кыргыз дөөлөтүн негиздеген кыргыз каганы. IX кылым.

болгон байлыгын өзүнө алдырды. Уруш маалында колго түшкөн ханыша Тхай-хо (Тан династиясынын императордук тегинен чыккан уйгур ханышасы) келечекте кытайлар менен мамилени чыңдоодо пайдалануу үчүн аман калтырылып, өзгөчө кайтарууга алынган.

Ордо-Балыктын каратылышы менен орто кылымдардын эрте доорундагы уйгурлардын империясы кыйратылган.

Кыргыз кагандыгынын борбор шаарынын Моңголияга көчүрүлүшү. Уйгур кагандыгынын негизги күчтөрү женилип, борбору Ордо-Балык алынган соң, кыргыз каганы өзүнө баш ийген аймактарды ийкемдүү башкаруу үчүн ордосун Эне-Сай өрөөнүнөн (азыркы Хакас Республикасынын аймагынан) түштүккө көчүрүүнү чечти.

Көчмөн жана жарым көчмөн жашоо ыңгайында өкүм сүргөн борбордук азиялык империялар үчүн борборун жаны журтка которуу анча деле оор маселе эмес эле. Ал түгүл айрым чыгыш түрк өлкөлөрүнүн экиден (жайкы жана кышкы) ордо шаарлары боло турган.

Кыргыз каганы өз өргөөсүн тиктирген жер — Лао-шань (Танну-Ола) тоосунун түштүгүндө жайгашкан. Бул аймак азыркы Түндүк-Батыш Моңголиядагы Убусу-Нор жана Кыргыз-Нор көлдөрү жайгашкан чөлкөмгө туура келет. Чынында да бул чөлкөм азыркы Моңголиянын башка аймактары, Алтай, Жунгария жана Эне-Сай өрөөнү менен байланышуу үчүн ыңгайлуу жер эле.

Улуу Кыргыз империясынын жаралышы 840-жылы Кыргыз кагандыгынын ордосунун Эне-Сайдан Кыргыз-Нор аймагына көчүрүлүшү, саясий бытырандылыкка туш келген уйгур топторунун Моңголиядан башка борбордук азиялык аймактарга чачырашы, уйгурларга таандык көп жерлердин кыргыздардын колуна өтүшү менен байланыштуу.

Улуу Кыргыз дөөлөтү өзүнүн мааниси. *Улуу Кыргыз дөөлөтү* түшүнүгүн тарых илимине алгач академик **Василий Владимирович Бартольд (1869—1930-жж.)** киргизген. Бул термин Эне-Сай Кыргыз кагандыгынын 840-жылга чейинки тарыхынан тартып, анын өзгөчө маанилүү тарыхый баскычы болгон IX кылымдын ортосу—X кылымдын башындагы сексен төрт жылдай өкүм сүргөн доорун айырмалап көрсөтүү үчүн колдонулуп келет.

Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн кезинде да кыргыз бийлик эгеси башка түрк империяларындай эле каган титулун пайдаланган (кыскартылган түрү — «кан», «хан»). Демек, 840—924-жылдардагы бул мамлекетти Улуу Кыргыз кагандыгы деп атоо жөндүү.

«*Син Тан шу*» («Тан династиясынын жаңы тарыхы») аттуу эмгекте (XI кылымда жазылган) бул ири кагандык тууралуу төмөнкүдөй баяндама бар: «Кыргыз — чоң мамлекет (дөөлөт) болгон. Аймагы боюнча түрк өлкөлөрү менен тентайлаш. Чыгыш Куракан өлкөсүнө чейин, түндүгү Тибетке чейин, түштүк-батышынан Карлук өлкөсүнө чейин созулуп жатат».

Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн батыш чеги Жети-Сууга, Борбордук Тенир-Тоого жакындап келгени араб жана фарсы тилиндеги айрым мусулман булактарынын маалыматтары менен да тастыкталат. Ал эми Өтүкөн

жергесине басып келип, аны ээлеп алгандыгы тууралуу эне-сайлык кыргыздардын өздөрүнүн калтырган жазуу эстелиги Монголиянын түндүгүндөгү Сужин-Даван (Сужи) дөңсөөсүнөн табылган.

Ошентип, 840-жыл — Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн (кагандыгынын) түзүлүш жылы болуп калды. Кийинки кыргыз тарыхы үчүн өзгөчө олуттуу өзгөрүүлөргө түрткү берген доор дал ушул жылдагы ири окуялардан учук улайт.

Суроолор

1. Уйгур кагандыгы эмне үчүн алсырай баштаган?
2. Уйгур кагандыгындагы жут жана кыргыз каганынын ультиматуму жөнүндө эмнелерди билесин?
3. Уйгур кагандыгынын борбору Ордо-Балыкты кыргыздар кантип каратып алышкан?
4. Кыргыз каганы эмне үчүн өз ордосун Монголияга көчүргөн?
5. Улуу Кыргыз дөөлөтү түшүнүгү кандай мааниге ээ?

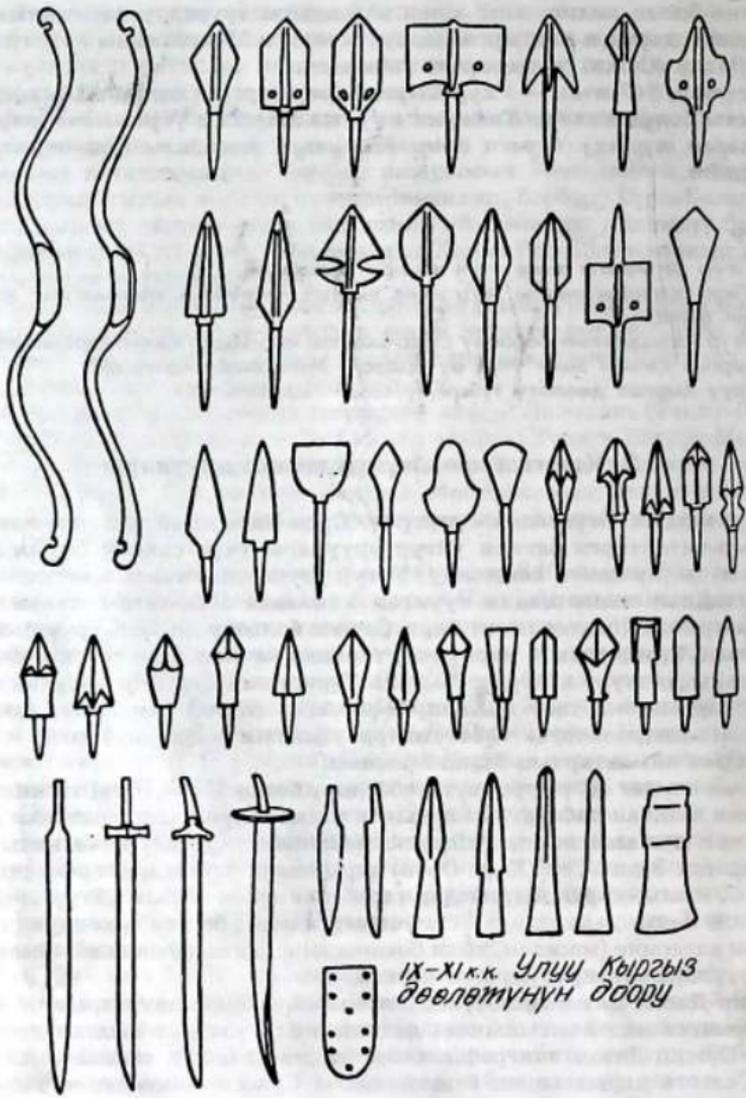
§ 2. Кыргыз дөөлөтүнүн жеңип алуулары

Уйгурлардын Өтүкенден сүрүлүшү. Ордо-Балыктын кулашы ансыз да ички чыр-чатактарга баткан уйгур уруулары үчүн саясий биримдиктен ажыроо мүшкүлү менен коштолду. Уйгур уруулары чачырап кеткен. Маселен, кытайлык ханышадан туулган ханзаада Пан-тегин менен уйгур министрлеринин (бектеринин) бири Сачжи болгону он беш урууну жетектеп, Чыгыш Түркстанга — карлуктар тарапка качкан. Пан-тегин менен беш бир тууганы да журт которду. Чыгыш Түркстанга бул беш уруудан башка да уйгурлардын эки тобу жылып, бири Анси (Куча) аймагына, экинчиси андан чыгышыраактагы тибеттиктер убактылуу ээлеп турган чыгыш түркстандык аймактардын бирине келген.

Ал эми өзүнчө он үч уруунун төбөлдөрү болсо У-цзе (Өгө) тегинди (хан тукумуна чыккан төбөлдү) өз алдынча каган жарыялап, түштүккө — Кытайдын чек арасына жакын аймакка (Алашан тарапка) көчө качышкан. Дагы бир топ Эдзин-Гол (Кара-Өзөн) дарыясына чейин журт которгон.

IX—X кылымдарда кыргыздар тарабына өткөн айрым уйгур уруктары өз жеринде калып, акырындап кыргыздарга жана башка орхондук (өтүкендик) түрк элдерине (маселен, тили боюнча эмес, дини боюнча айырмаланган татар урууларына) жуурулушуп кеткен.

Сужин-Даван жазмасы. Өтүкендеги кыргыз жеңип алууларын гана эмес, кыргыз жазма маданиятынын да далили болуп кызмат кылган көөнөргүс эстелик Сужин-Даван эпиграфикалык жазмасы болуп саналат. Ал 1900-жылы Селеңга дарыясынын башатындагы Сужин дөңсөөсүнөн табылган. Бул жазманын текстинде эпитафиялык эстелик багышталган адамдын (Бойла Кутлуг Йарган аттуу кыргыз төбөлүнүн) аты-жөнүн, тегин, зоболосун, тарыхый салымын баяндайт. Алардын турмуш шарты, агалык жана ата-

IX-XI к.к. Улуу Кыргыз
 дөөлөтүнүн доору

IX—X кылымдардагы кыргыздардын курал-жарактары.

IX—X кылымдардагы кыргыз жоокерлеринин реконструкциялары.
Проф. Ю.С. Худяковдун сүрөтү.

лык милдетин өтөөсүнүн атайын белгилениши Бойла Кутлуг Йарганга багышталган кошоктогу ыраазылык билдирүүлөрдүн чагылдырылышы болуп саналат.

Кыргыздар кийинчерээк да ар кыл дастандарында жана кошок ырларында маркум жасаган дурус иштерди санап өтүүнү салт катары сакташкан.

Сужин-Давандагы жазма ошондой эле саясий маанидеги осуят катары калтырылып, эр-азаматтардан болууга, кыргыз каганына таазим этип баш ийүүгө, анын кызматында болуп, аралашууга карата уулдарын үндөгөн чакырыкты камтыйт. Бул осуят кыргыз мамлекеттүүлүгүн кадырлай алган кеменгер төбөлдүн урпактар үчүн калтырган улуу сөзү эле. Текстте Бойла Кутлуг Йаргандын инсандык чоң өкүтү — улуу уулунун өзүнөн мурда көз жумганына кайгыруусу да камтылган. Уулун «арстаным» деп атаганына караганда анын тун уулу эрезеге жеткен жигит курагында каармандык менен курман болсо керек.

Сужин-Даван жазмасы өз каармандарын кыргыздар алар өлгөндөн кийин да унутпай, урпактары үчүн даназа кылып калтырууга умтулганын далилдеген эпитафия. Ар кыл доорлордогу баатырлар тууралуу баяндар кыргыздын дастандык дайрасына булак сымал кошула берген.

Кыргыздардын Борбордук Азиядагы жеңип алуулары. Уйгур уруулары өз журтунда калып, тек гана кыргыз каганына көз каранды абалга көнсө, Борбордук (Ички) Азиядагы тарыхый кырдаал башкача өнүгүшү ыктымал эле. Ал эми Өтүкенди толук ээлеген кыргыздар үчүн 840-жылы кенири мейкиндик боюнча салаа-салаа болуп качкан уйгур уруулары багындыруу үчүн алардын артынан сая түшүүдөн башка жол калган эмес. Борбордук Азиядагы бошон көчмөн империялардын бири болгон Улуу Кыргыз кагандыгы да качкан жоосунун артынан түшүп, аз убакытта өз мүмкүнчүлүгүнөн да ашып түшкөн ири аймакты ээлөөгө умтулду.

Кыргыздардын IX кылымдын ортосундагы жеңип алуулары жазма булактардын (кытай, араб, фарсы жана түрк тилдериндеги ар кыл эстеликтер), ошондой эле археологиялык, ономастикалык, этнографиялык ж.б. изилдөөлөрдүн негизинде айгинеленүүдө.

842-жылы Тапу Алп Сол деген кыргыз колбашчысы элчи катары Тан династиясынын борборуна келип кеткен соң кытайлык ордо тарыхчылары анын маалыматтарын жазып калышкан. Кыргыз аскерлери ошол 840—842-жылдары Куча (Аньси), Беш-Балык (Бэйтин) шаарларынын аймагына, т.а. Тенир-Тоонун чыгышына, Тарим ойдуңуна чейин кирип келишкен, андан тышкары Монголиядагы дини башка (несторийчи), тили түркчө болгон татар урууларын да каратып алган. Ошондой эле Кара-Өзөнгө (Хэлочуань, кийин Эдзин-Гол аталып калган) чейин көчүп келип бул жакка журт которгон чыгыш уйгур тобун көзөмөлдөөгө да аракеттенишкен.

Кыргыз аскерлеринин жортуулдук багыттары чыгышта Байкал көлүнүн батыш өнүрүн ээлеген курыкандардын (сахалардын байыркы ата-теги) журту менен чектелип тим болгон эмес. Курыкандар 840-жылга чейин эле кыргыздарга көз каранды эле. Тан династиясынын жылнаамаларында кыргыздын

А-бо (Апу) аттуу колбашчысы (министри) жети түмөн (70 000) аскерди жетектеп, Хинган тоолорунун этектеринде жашаган шивэйлерге чейин ийгиликтүү жортуул жасаганы эскерилет.

Кыргыздар түндүккө да жетип, бома аттуу жергиликтүү эл (кет тилине жакын тилде сүйлөөчү сибирдик калк) менен уруштарды жүргүзүшкөн. Археологиялык казуулар да кыргыз аскерлеринин (топторунун) издерин Эне-Сайдан, Алтайдан, Түндүк Монголиядан, Том, Кызыл-Жар (Красноярск), Тенир-Тоо аймактарынан табууда.

Кыргыз кагандыгынын негизги жеңип алуулары IX кылымдын ортосуна (40—50-жылдар) таандык болгон.

Сууроолор

1. Кыргыздардан жеңилгенден кийин уйгурлар кайсы аймактарга көчүп келишкен?
2. Сужин-Даван жазмасында кандай маалыматтар камтылган?
3. IX кылымдын орто ченинде кайсы аймактар Кыргыз кагандыгынын карамагына өткөн?
4. А-бо (Апу) аттуу кыргыз колбашчысынын жортуулу жөнүндө эмнелерди билесиңер?

§ 3. Тенир-Тоо жана Эне-Сай кыргыздары X—XII кылымдарда

Борбордук Азияга жана Сибирге кеңири таркаган кыргыз урууларына таандык археологиялык эстеликтер. Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн тушунда (IX кылымдын ортосу — X кылымдын башы) кыргыз маданиятына таандык археологиялык материалдар Эне-Сай өрөөнүнөн эле эмес, Сибирдеги Кызыл-Жар — Кан, Обь дарыясынын өрөөнү, Алтай, Жети-Суу, Тыва, Монголия, Байкал көлүнүн өрөөнү сыяктуу аймактардан, айрым кыргыз эстеликтери Чыгыш Түркстандан, Борбордук Тенир-Тоодон (Нарын, Кочкор) табылган.

IX кылымга таандык кыргыз көрүстөндөрү тарых илиминде «хыргыс-хүүр» (монголчо «кыргыз мүрзөсү») деп аталууда. Мындай көрүстөндөрдүн үстүнө таш үйүлгөн, таш коргондун жанына таш мамы орнотулуп, адатта ага тамгалар, руна сымал алфавиттеги эпитафиялык эскерме жазуу тексттери чегилген. Маркумдун сөөгү өрттөлүп, атайын чуңкурга көмүлгөн. Анын жанынан «аркы дүйнөдөгү» турмушу үчүн кой, уй, жылкынын сөөктөрү жана суюк тамак куюу үчүн идиш, аскердик курал-жарактар, кош миздүү кылыч, тек миздүү кылыч, канжар, айбалта, найза, жаа, жебенин үч кырдуу, төрт кырдуу темир учтары, саадак, соот кийим, олпок, ат жабдыктарына таандык кооздолгон металл жасалгалар, ошондой эле сөйкө, шуру ж.б. кооздук буюмдары табылууда. Мүрзөлөрдөн темир бычак, өгөө, орок, чалгы, буурсун гана эмес, бетине руна сымал жазуу түшүрүлгөн Кытайдын (Тан династиясынын) тыйыны да табылууда. Бул тыйындар Кыргыз кагандыгында акча катары жүгүртүлгөн деген пикир бар. VIII—IX кылымдарда Эне-Сайда калк отурукташкан шаар сымал жайлар да курулган (Уйбат өзөнүнүн куймасы).

XI—XII кылымдарда кыргыздарга таандык археологиялык эстеликтер «хыргыстар сөөктөрү» («кыргыз сөөктөрү») деп аталууда. Бул доордо Эне-

Сай маданиятынын Орто Азиядан жана Чыгыш Азиядан обочороок болуп калганы байкалат.

Дүйнөдөн эрте өткөн жаш балдардын сөөктөрүн Эне-Сай кыргыздары өрттөбөстөн көмүшкөн. Демек, алардын «күнөөсүн» от аркылуу тазалоонун зарылдыгы жок болгон.

Кыргыз эстеликтеринин арасында аларга баш ийген башка элдердин (жалпылап айтканда, кыштымдардын) сөөктү өрттөбөй көмгөн мүрзөлөрү, жылкы териси кошо көмүлгөн айрым уйгур мүрзөлөрү, байыркы түрктөрдүн жылкыны кошо көмгөн салтынын айрым кайталанышы учуроодо. Кыргыздар Сибирдеги жана Борбордук Азиядагы ар кыл урууларды бийлеп калган доор археологиялык материалдарда дал ушундай чагылдырылып, өз ара этностук маданий алакалардын түрк элдеринде андан ары өнүгүшүнөн кабар берет.

Чыгыш Тенир-Тоого келген кыргыздар тууралуу жазма булактар. Кыргыздардын бир катар топторунун Улуу Кыргыз дөөлөтү маалында (IX кылымдын ортосунан тартып) Эне-Сайдан Чыгыш Тенир-Тоого жана Кашкарга чейин келип жеткени тууралуу улам жаны маалыматтар өткөн кылымдын акырынан тартып табылууда. Алар араб, фарсы, кытай тилдеринде жазылганы жана бири-бирине көз карандысыз болгону ишенимди арттырат.

X кылымдагы араб географы *ал-Истахри* «Китаб масалик ал-мамалик» («Мамлекеттердин жолдору китеби») деген эмгегинде: «Алиги тоолор... Мавераннахрдан жиктелип, түрктөрдүн ичкерки аймактарына — кыргыздардын жанындагы Илак (азыркы Ангрэн) менен Шаш (Ташкент) чөлкөмдөрүнө дейре созулат. Бул тоолор баштан аяк алтын менен күмүш кенине жык толгон, алардын өзгөчө мол кени кыргыздардын өлкөсүнө чукул орун алган», — деп жазат. Мында Илак менен Шашка жакын Талас, Чаткал өрөөндөрү же жок дегенде Тенир-Тоо системасы көңүлгө алынууга тийиш.

Автору белгисиз «Худуд ал-аалам» («Аалам чектери») деген 982-жылы фарсыча географиялык эмгекте кыргыздардын Эне-Сайдан тышкаркы ар кыл аймактардагы топтору тууралуу кызыктуу кабарлар камтылган. Маселен, тогузгуздарды (Турпандагы уйгурларды) жазып, алардын түндүгүндө гана эмес, батышында да айрым кыргыздар жашаары ушул эмгекте белгиленген. Кыргыздар Пенчүл шаарын (Чыгыш Түркстандагы азыркы Үч-Турпанды же Ак-Суу шаарын) бийлеп алганы да ушул булакта көрсөтүлөт. Башка бир жерде

Чопо такталарга чегерилген оймолордун фрагменттери. X—XI кылымдар. Чүй өрөөнүнөн табылды.

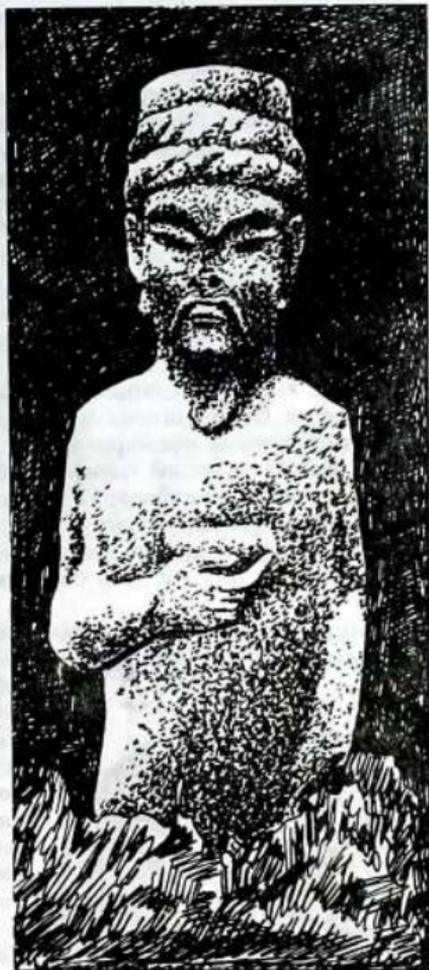
кыргыздар Кашкар аймагы менен чектеш чигилдерге, йагмаларга коншу катары баяндалган. Ушул эле булак Тенир-Тоодогу көчмөн тухсы урууларын баяндап, алардын батышында кыргыздардын бир тобу жайгашкан деп эскертет.

Мухаммед ибн Нажиб Бекрандын «Жахан-наме» («Дүйнө тууралуу китеп») аттуу фарсыча эмгегинде (XIII кылым) Ферганадан чыгышка карай созулган тоолор менен талаалар кыргыздардын конуштарына чейин жеткени айтылат. Ошондон улам кыргыздар Тенир-Тоо аймагында жашаган деп тыянак чыгарууга болот.

Айтмакчы, Талас руна сымал жазмалары Орхон жазмаларына эмес, типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча Эне-Сай жазмаларына жакын. Талас жазмаларында отуз оглан уруу аты кездешет (кыргыздын кийинки отуз уул этноними менен жана Эне-Сай кыргыздарынын отуз миң аскер тобу менен салыштырыңыз). Айрым изилдөөчүлөр Талас жазмаларынын келип чыгышы Эне-Сай кыргыздарынын бир бөлүгүнүн Талас өрөөнүнө IX кылымдагы журт которуусу менен байланыштуу деп жоромолдошот.

X кылымда Чыгыш Тенир-Тоого чейин, асыресе Турпан ойдуңундагы Уйгур Ыдык кут мамлекетине чейин келген кытайлык Сун династиясынын элчиси Ван Яндэ бул Чыгыш Тенир-Тоонун түштүгүндөгү чакан болсо да кубаттуу Уйгур өлкөсүндө айрым кыргыз, йагма сыяктуу түрк урууларынын жашаганын көрсөтөт.

Араб тарыхчысы **Ибн ал-Асир** (XIII кылым) Газневийлер тарыхына байланыштуу маалыматтарында XI кылымдын ортосундагы Кыргыз аттуу таасирдүү аскер башчы жана хажип (ордодогу жогорку мартаба ээси) тууралуу эскерип, Газневийлерге таандык султандык бийликти 1052—1053-жылдардагы козголондон сактап калуудагы анын ролун өзгөчө белгилейт.

X—XII кылымдардагы кыргыздын таштан чегилген сөлөкөтү (балбал таш).

1983. 4. 6. 20. 11. 150
№ 29

Кийинки кыргыз тарыхый уламыштары жана санжыралары (маселен, XVI кылымдагы Сайф ад-Дин Ахсыкенди жазган жана XIX—XX кылымдардагы санжыраларда) кыргыздар моңгол чапкынына чейин эле Орто Азияда жашаганы тууралуу баяндашат.

Чыгыш Тенир-Тоодогу кыргыздардын өлүк коюу жөрөлгөсүнүн өзгөрүшү. Тенир-Тоо кыргыздары мусулмандык Караханийлер кагандыгынын ичинде жана ага түндүк-чыгыш жагынан чектеш аймактарда жайгашышкан. IX—XI кылымдарда акырындап алардын салт-санаасы, үрп-адаттары өзгөрө баштаган. Буга жалпы эле караханийлик түрк урууларынын маданий жана этностук өз ара интеграциясы, тенир-тоолук калктардын орток маданиятынын калыптанышы өз таасирин тийгизген.

Фарсы илимпозу *Гардизи* (XI кылым) өзүнүн «Зайн ал-ахбар» («Кабарлардын татынасы») эмгегинде кыргыздар тууралуу VIII кылымга таандык *Ибн Мукаффа* жана анын уулу калтырган төмөнкүдөй маалыматты келтирген: «...Кыргыздар да маркумдун сөөгүн өрттөп жибершет да, «От — эң таза нерсе. Отко түшкөндүн баарысы тең арууланып, тазаланат. Маркумду да от кирден жана күнөөдөн арылтат» дешет.

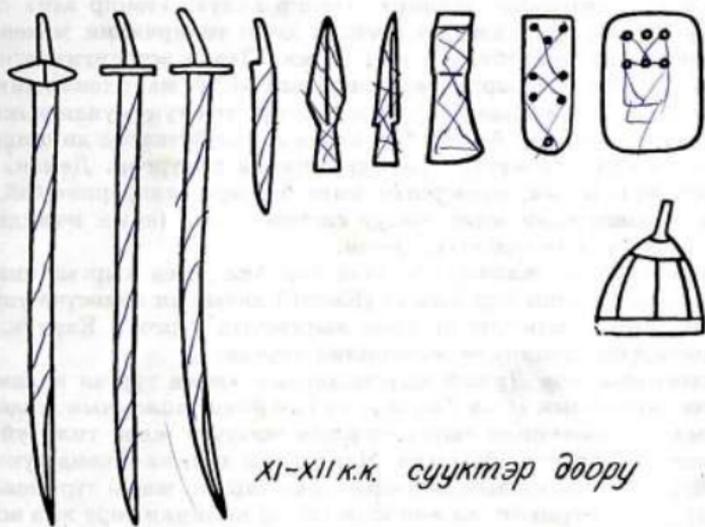
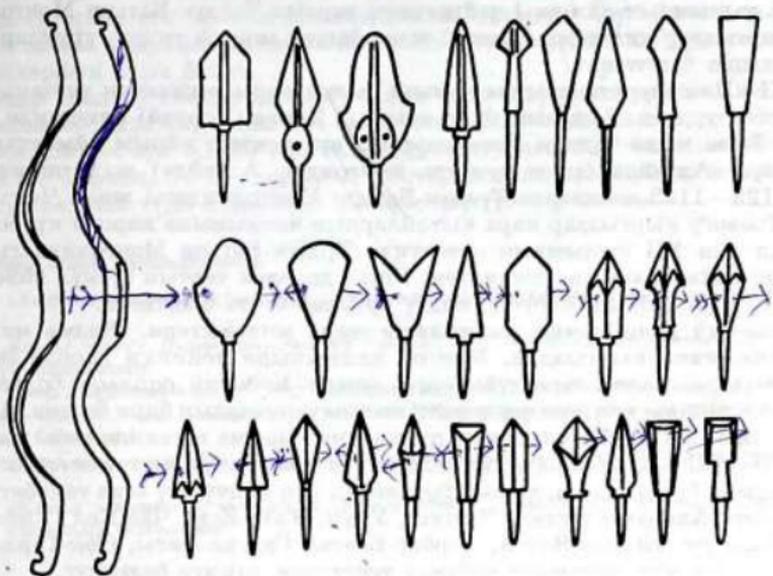
Ал эми 1120-жылы өзүнүн арабча «Табан ал-хайаван» — («Айбанаттын табигый касиеттери») аттуу эмгегин жазган *Шараф аз-Заман Тахир Марвази* Тенир-Тоодогу кыргыздардын тобу тууралуу эскерет: «Куча менен Арк алардын түндүк-батышы менен түштүгүндө жайгашкан». Кыргыздардын бул тобунан батышыраакта йагмалар жана карлуктар жашаган.

Тенир-Тоодогу кыргыздардын дал ушул тобу X кылымдан тартып *исламдашуу* чөйрөсүнө кирип, өз салтын да өзгөрткөнү Марвази тарабынан күбөлөндүрүлөт. «Ал эми мусулмандар менен коңшулаш болуп калышкан кезде алар (кыргыздар) маркумду мүрзөгө көмө башташты», — деп маркумдун сөөгүн өрттөө жөрөлгөсүн тенир-тоолук кыргыздар колдонбой калганын Марвазинин эскершин кыргыздардын бул бөлүгү ислам динин моңгол чапкыны дооруна чейин эле кабыл ала баштаганын далилдейт.

Эне-Сайдагы жана Түндүк-Батыш Монголиядагы жана Алтайдагы кыргыздар. X—XII кылымдарда Эне-Сайда, Монголиянын түндүк-батышындагы Чоң көлдөрдүн аймагында (алардын бири азыркыга чейин Кыргыз-Нор — Кыргыз көлү деп аталат), ошондой эле моңголдук Алтай менен ага чектеш аймактарда чыгыш кыргыздары чакан мамлекеттерди түзүп жашапкан.

Табак. Полихром глазурь оймосу. XI — XII кылымдар. Талас өрөөнүнөн табылды.

XI-XII к.к. сууктэр доору

XI—XII кылымдардагы кыргыздардын курал-жарактары.

Х кылымдын алгачкы чейрегинен тартып Түндүк-Батыш Монголиядагы кыргыздар кидандар (кытан) жана башка монгол тилдүү уруулар менен кагылыша башташат.

XI кылымдын акырында *чыгыш кыргыздары* негизинен үч чакан мамлекеттен турган. Алардын бири азыркы Хакас (Хоорай) өлкөсүндө, экинчиси Тыва жана Түндүк Монголиянын ага чектеш айрым аймактарында, үчүнчүсү Алтайда (анын ичинде монголдук Алтайда) жайгашкан.

1125—1128-жылдарда Түндүк-Батыш Монголиядагы жана Чыгыш Тенир-Тоодогу кыргыздар кара кытайлардын чапкынына каршы күрөшүшөт.

Ал эми XII кылымдын ортосунда Түндүк-Батыш Монголиядагы кыргыздар найман ханына жеңилген. Ушул доордон тартып бүткүл Монголиядагы саясий бийлик монгол тилдүү урууларга өтө баштаган.

Эне-Сай руна сымал жазмалары жана эстеликтери. Жазма маданияты, дин жана кыргыздар. Монгол чапкынына чейинки доордо Эне-Сай кыргыздары жалпы түрк дүйнөсүнүн *орток маданий байлыгы* болгон руна сымал жазманы түзүүчүлөрдүн жана колдонуучулардын бири болгон. Азыркы тапта Эне-Сайда 150дөн ашуун руна сымал жазма эстелиги табылган.

VII—XII кылымдардын ичинде пайда болгон бул жазуу эстеликтердин бир нечеси буюм, идиш, тыйын бетине, ал эми көпчүлүгү аска таш беттерине чегилген. Алардын ичинде Элегеш, Уйук, Улуг-Кем, Чаа-Көл, Уйбат, Ак-үүс, Кара-үүс, Кызыл-Чараа, Хербис-Баары, Саргал-Аксы, Өөк-Тарлаг ж.б. жерлердеги эстеликтердин көбүнүн тексттери илимге белгилүү.

Эне-Сай эстеликтеринде «тенир», «тенир кулу», «тенир эли» сыяктуу сөздөрдүн учурашы бул калктын негизги дини тенирчилик менен байланыштуу экенин айгинелейт. Ал эми Сужин-Даван эстелигиндеги «мар» сөзү («диний жетекчи») кыргыздардын айрым бөлүгү манихеизм динин тутканын көрсөтөт. Дуньхуанда Кыргыз өлкөсүнүн хан тукумунан чыккан Хасето Абхгаден аттуу адам болгон (IX кылым). Ал бутпарас дининдеги кытайлык китептерди тибеттик транскрипцияда көчүргөн. Демек, айрым кыргыз уруулары ислам, манихеизм жана бутпарас диндерине байланыштуу башка алфавиттерди жана жазуу системаларын (анын ичинде кытай иероглиф жазуусун) да өздөштүрүшкөн.

Эне-Сайдагы Бегре жазмасы боюнча *Тор-Ана* деген кыргыз чиновниги («ичреки») он беш жашында Табгач (Кытай) ханынын өлкөсүнө тарбияланууга жиберилген. Билимдүү ак сөөк кыргыздар Түргөш, Карлук, Тибет, Кытай өлкөлөрүнө элчиликке жиберилип турган.

Араб географы *Абу Дулаф* кыргыздардын «жаза турган каламы бар» деп эскертсе, кытайлык «*Син Тан шу*» («*Тан династиясынын жаңы тарыхы*» XI кылым) эмгегинде кыргыздардын жазуусу жана тили уйгурлардыкына окшош экендиги айтылган. Манихеизм динине өткөндүгүнө байланыштуу уйгурлар VIII кылымдын акырынан тартып жаңы түрк жазуусуна (уйгур жазуусуна) өтүшкөн, ал эми кыргыздар кийинки төрт жүз жылда — IX—XII кылымдарда руна сымал жазмасын пайдаланууну улантышкан. Бул жазма үндүү жана үнсүз тыбыштарды так бере алган алфавиттик систе-

ма болуп саналат. Анын Эне-Сай өрөөнүндө орток колдонулушу Түштүк Сибирдеги жана ага чектеш аймактардагы түрк уруулары менен кыргыздардын өз ара маданий алакасын жана этностук жуурулушуусун тездеткен жагдайлардын бири болду.

Тенир-Тоодогу кыргыздар тобу жана башка түрк уруулары X кылымдын башынан тартып, орхон-эне-сай руна сымал жазмасын колдонбой калышкан. Бирок бул жазма системасы аркылуу негизделген жана өнүккөн жазма маданияты согду, сириялык-несториандык, араб, уйгур жазмалары аркылуу бардык түрк элдеринде кенири өнүгүүсүн улантты.

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Хыргыс-үүр» корүстөндөрү кайсы кылымдарга таандык? Аларда эмнелер табылган?
2. Кайсы жазуу булактары Чыгыш Тенир-Тоого чейин келип жеткен кыргыздар тууралуу баяндашат?
3. Тэхир Марвазинин эмгеги кыргыздардын маркумду узатуу жөрөлгөсүнүн өзгөрүшү тууралуу кандай жаңы маалыматты камтыйт? Кыргыздардын алгачкы тобу качан испамдаша баштаган?
4. Эне-Сайда жана Түндүк-Батыш Моңголияда калган кыргыздар тууралуу айтып бер.
5. Жазма маданияты кыргыздарда өнүккөнбү? Алар кайсы жазма системалары менен кабардар болушкан?

КЫРГЫЗСТАН IX—XII кылымдарда.
КАРАХАНИЙЛЕР ЖАНА КИДАНДАР

§ 4. Караханийлер династиясынын келип чыгышы.

Сатук Буура-хан

Кагандыктардын тарыхындагы ырааттуулук. Кыргызстандын жана жалпы эле Борбордук Азиянын мурда өтүлгөн тарыхынан силерге маалым болгондой, байыркы сактардын, усундардын, хуннулардын тарыхый мамлекеттери доорунан бери Кыргызстан аймагы борбордук азиялык ири мамлекеттердин бир чөлкөмүнөн болуп келген. Түндүк Кыргызстанда (Ысык-Көл кылаасындагы Чигу шаарын эстегиле) — Усун мамлекетинин жана Түштүк Кыргызстанда (аздектелген тоонун этегиндеги, т.а. азыркы Ош шаарындагы Сулайман-Тоонун жакасындагы парганалык шаарды эстегиле) — Даван (Паргана) мамлекетинин борборлору, ордо шаарлары жайгашкан учурлар да болгонун билесинер. Борбордук жана Ички Азиянын жалгашкан жеринен болгон Кыргызстан аймагы кийинчерээк да ири мамлекеттердин саясий чордону болду.

Батыш Түрк кагандыгынын (581—704) башкаруучу калкы — *он ок* эли өзүнүн ордосун Түндүк Кыргызстандагы Чүй өрөөнүндө айтылуу *Суйаб* шаарында негиздеп, натыйжада бул аймак кагандыктын саясий борбору болгон. Бул шаардын калдыгы азыркы тапта Токмок шаарынын түштүк-батышындагы *Ак-Бешик* шаар чалдыбары катары маалым.

Кийинки түрк мамлекеттеринин төбөлдөрү да Кыргызстандын Чүй өрөөнүн өздөрүнүн саясий борбору катары эсептешкен. Түргөш кагандыгынын (704—766) маалында да, Карлук жабгулугунун (766—940) тушунда да Суйаб саясий ажары ачылган ордо шаар эле. Чыгышта — Кытайдан, батышта — Жакынкы Чыгыштан бери самсып агылган сансыз көп соода кербендери жана аларга эрмешкен саякатчылар, диний миссионерлер, элчилер келип, бул шаардын даназасын өз элдерине жеткиришкен.

Булардын ичинен сонку мамлекет *Карлук жабгулугу* IX кылымдын башына чейин күчөп, андан соң саясий бытырандылыктын капшабына кабылган (XI кылымдын башы — 940). Бул бытырандылык доорун шарттуу түрдө гана Карлук жабгулугу мезгилине кошуп эсептешет. Ушундай саясий чачырандылык шарттарында да Чүй өрөөнүндөгү шаарлар аймактык денгээлдеги саясий стратегиялык маанисинен ажыраган эмес. Мамле-

кеттердин аталыштары өзгөрүп жана аларда бийлик жүргүзгөн династиялар улам алмашылып турса да, негизги калк — биздин тарыхый бабаларыбыз кылымдардан кылымдарга туруктуу байырлап жашап келе берген. Улам жаны келип кошулган чыгыш түрк топтору алардын тили тектеш боордошторуна болгон. Бул тарыхый ырааттуулук X кылымда пайда болгон ордолуу жаны түрк мамлекетинин экинчиси эмне үчүн кайрадан эле Чүй өрөөнүндө негизделгендигин түшүнүүбүзгө жардам берет.

Чигилдер — Караханийлер кагандыгынын негиздөөчүлөрү. Тенир-Тоо аймагын жердеген көчмөн жана жарым көчмөн түрк калктарынын Түштүк Тенир-Тоо аймагындагы башка бир саясий чордону — *Кашкар* шаары эле. Дал ушул шаар эзелтеден эле *Улуу Жибек жолунун* маанилүү бутактарынын биринин таманында жайгашып келген. Анын отурукташкан калкы жалаң гана түрктөрдөн турбастан, түрктөшүп кеткен далай тили буруу соодагер калктардан да турган. Ал эми X кылымда бул аймактагы саясий үстөмдүк шаардын айланасында жайгашкан көчмөн түрк эли *чигилдерге* таандык болгон.

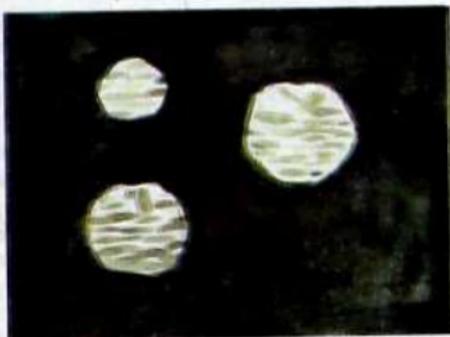
Махмуд Кашгари өзүнүн «*Дивану лугати т-түрк*» («*Түрк тилдеринин сөз жыйнагы*») аттуу арабча чыгармасында чигилдердин бир тобу Ысык-Көлдөгү Куйас шаарында, экинчиси Таразга жакын Чигил шаарында, үчүнчү тобу Кашкардын айланасындагы кыштактарда жайгашкандыгын эскерет. X кылымдан тартып теңир-тоолук түрктөрдүн башкы эли чигилдерден тургандыгы, саясий тизгин аларга тийгендиктен, башка чыгыш түрк калктарын да Борбордук Азиянын батыш аймагын жердеген түрктөр — огуздар — жалпылаштырып «чигил» деп коюшарын Махмуд Кашгари: «Огуздар Жейхундан (Аму-Дарыядан) тээ Жогорку Чынга (Кытайга) чейинки бардык түрктөрдү чигил деп аташат. Бул — туура эмес», — деп баса белгилеген.

Огуздар өздөрүнөн чыгыштагы түрк калктарынын баарын, асыресе Караханийлер кагандыгына кирген түрк калктарын «чигил» деп аташынын дагы бир жагдайы чыгыш калктарынын *расмий тили катары чигил тилинин (диалектинин) пайдаланылышы* менен байланыштуу. Илимпоздор азыркы тапта караханийлик түрктөрдүн адабий тили чигил тилине (диалектине) негизделген деп эсептешүүдө. Бул адабий тилди *Жусуп Баласагуну «Буура-хандын тили»* деп атаса, ал эми Махмуд Кашгари «*хаканиялык түркий тил*» деп атаган.

Махмуд Кашгари Кашкар аймагы тууралуу маалыматында: «Ал эми баш калаанын калкы хаканиялык түркий тилде сүйлөшөт», — деп таасын белгилейт. Дал ушул тилди ал адабий тил катары баалаган: «Ал хаканиялык бийлик эгелерине жана аларга котолошкондорго таандык өтө кербез тил».

Адатта, тигил же бул династиянын келип чыгышы айрым бир тарыхый инсан менен байланыштырылат. Караханийлер кагандыгынын негиз салуучусу катары **Сатук Буура-хан** тууралуу төмөнүрөөктө сөз кылабыз. Бирок орто кылымдардагы ар кыл түрк элдеринен жана урууларынан куралган ири түрк мамлекетинин башкаруучу династиясы жөнүндө сөз кылганда ал кайсы элден же уруудан чыккан деген суроо туулат.

Профессорлор *Ахмед Зеки Велиди Тоган*, *Өмүркул Караев* сыяктуу бир катар окумуштуулар Караханийлер кагандыгын чигил элинин төбөлдөрү негиздеген деген пикирде. Ал эми түрк окумуштуусу *Решат Генч* болсо Караханийлерди Нарын аймагын жердеген башка бир таасирдүү көчмөн калктан — *йагма* элинен чыккан деп жоромолдойт. Албетте, чигилдер дайыма йагма эли менен ынтымакташ болгон, алардын *титулдары* (саясий мартабаларды билдирген аталыштар) да орток пайдаланылган. Бирок Караханийлер мамлекетинин негизги түзүүчүлөрү — чигилдер экенине көбүрөөк тарыхый маалыматтар ынандырат.

Динарлар. Алтын. XI—XIII кылымдар.
Чүй өрөөнүнөн табылды.

«**Караханийлер**» аталышы. Арийне, «Андай болсо бул мамлекет эмне үчүн «Чигилдер кагандыгы» эмес, «Караханийлер кагандыгы» деп аталат?» деген суроо туулушу да ажеп эмес. Бул «Караханийлер мамлекети», же «Каракагандар мамлекети» аталышы илим чөйрөсүнө XIX кылымдын экинчи жарымында гана орус чыгыш таануучусу *Василий Васильевич Григорьев* (1816—1881) тарабынан сунуш кылынган. Илимде бул мамлекетти «Илекхандар» мамлекети («элик», же «элди (мамлекетти) башкаруучу» деген сөздүн «илек» түрүндө туура эмес окулушунун айынан) деп да атап келишкен.

Ал эми Караханийлердин өздөрүнүн коому ар кыл түрк элдеринен жана урууларынан, ошондой эле аларга баш ийип, бара-бара түрктөшө баштаган башка элдерден куралган. Бул кырдаалда мамлекетти бир гана чакан элдин атынан атоо опурталдуу болоор эле. Башкаруучу саясий династия болгондуктан, өзүн орток саясий термин менен «кагандык» («хаканий») деп гана атаган. Орто кылымдардагы мусулман адабиятында болсо бул мамлекетти тек гана «Түрк кагандыгы» деп атап келишкен.

Афрасийаб — **Алп Эр Тона**. Өздөрүнүн расмий санжырасында Караханийлер эң байыркы бабасы катары уламыштык **Афрасийабды** көрсөтүшкөн. Түрк элдеринде гана эмес, ирандыктардын арасында да кенири таралган бир уламыш боюнча Афрасийаб аттуу байыркы түрк каганы Тенир-Тоо аймагын жана Борбордук Азияны мекендеген түрк калктарын — *турандыктарды* башкарган. Анын башкы каршылашы фарсы тилинде сүйлөгөн калктардын бабалары — *ирандыктар* болгон. Даназалуу фарсы акыны *Фирдоусинин* «*Шах-наме*» дастанында да ушул уламыштын өзөккү окуялары чагылдырылган.

Бардык түрк калктарынын орток уламыштык бабасы катары эсептелген Афрасийабдын Караханийлердин эң байыркы династиялык теги катары тандалышы бул мамлекетте жашаган бардык түрк калктары үчүн Кара-

ханийлердин жалпы бийлиги «мыйзамдуу», «салттык бийлик» болгондугун далилдөө үчүн зарыл эле. Дал ошондуктан Караханийлерге өздөрүнүн чигилдерден чыккандыгын баса белгилөөгө караганда жомоктук теги Афрасийаб тууралуу сөз кылуу жемиштүүрөөк болгон.

«Афрасийаб» сөзү байыркы түрк тилиндеги бизге жетпей калган сөздүн ирандыктар тарабынан бурмаланып айтылышы деген да пикир бар. «Афрасийаб — ким?» аттуу макаласында түркиялык илимпоз *Хусейин Амасийели*, маселен, Афрасийабдын этимологиялык өзөгүн байыркы түркчө «Барс алп» деген сөз менен байланыштырып, бул сөздү ирандыктар алмаштырып Афрасийаб деп бузуп алганы тууралуу жоромол кылат. Бул божомолдор чындыктан алыс болгон күнү да, Караханийлердин тегинин Афрасийаб сыяктуу байыркы турандыктардын бийлик эгелери катары көрсөтүлгөн уламыштык бабаларга эч тиешеси жок деп айтылган терс пикир орто кылымдарда эч катталган эмес.

Махмуд Кашгари болсо *Афрасийаб* байыркы түрк баатырынын жана каганынын ысымы болгон «*Тоңа Алп Эр*» деген сөздүн фарсыча бузулуп айтылышы катары баалаган. Анын чыгармасынан: «*Барсган — Афрасийабдын уулунун ысмы. Барскан (шаарын) курган ошо*», — деген да маалымат учурайт.

Чөөгүн. Полихром глазурь оймосу.
XI—XIII кылымдар. Чүй өрөөнүнүн
табылды.

Айтылуу караханийлик акын, ойчул жана мамлекеттик ишмер Жусуп Баласагуни да өзү кызмат кылган кагандын санжырасын Афрасийабга (Тоңа Алп Эрге) такаган:

«Көрсөң карап, эми бул түрк бектери
Дүйнө бектеринин булар айкөлү.
Бу түрк бектеринен — аты белгилүү,
Тоңа Алп Эр эле, куту белгилүү».

Фарсы жазма эстеликтериндеги уламыш аркылуу Караханийлер төбөлдөрү эзелтеден бери уланган өз бийлигинин тарыхый «мурастуулугун» тастыктоого жетишишкен. Чындыгында, Борбордук Азияда салыштырмалуу этностук тарыхый мурастуулук болгону менен, династиялык жактан уланып келген ырааттуулук болгон эмес. Түрк элинин улам жаны төбөлү башка боордош уруу-элдердин төбөлдөрүн четке сүрүп, өздөрүнүн жаны династиясын орнотуп турушкан. Демек, Тоңа Алп Эр тууралуу уламыштар Борбордук Азиядагы тигил же бул династиялык тарыхтын эмес, жалпы түрк калктарынын орток та-

рыхый жолунун салыштырмалуу ырааттуу баскычтарын айгинелөөгө көмөк болот.

Сатук Буура-хан. *Караханийлер мамлекетинин чыныгы негиздөөчүсү — байыркы уламыштардагы Тоңа Алп Эр эмес, береги эле X кылымда жашаган, чигилдердин төбөлдүк уругуна таандык үй-бүлөдөн чыккан Сатук Буура-хан болгон.* Ал тууралуу кеңирирээк тарыхый уламыш тенир-тоолук тарыхчы **Жамал Каршы** (толук ысымы — *Абу-л-Фадл ибн Мухаммад Жамал ад-Дин Каршы*, 1230—1231-жылдарда Жети-Суудагы Алмалык шаарында туулган, XIV кылымдын башында өлгөн) тарабынан жазылган чыгарма аркылуу бизге келип жетти. «*Мулхакат ас-сурах*» («*Ас-Сурах*» чыгармасына кошумчалар») аттуу арабча жазылган эмгекте Сатук Буура-ханга «*ал-Мужахид*» — «*Бийик (мусулмандык) казатты жүргүзүүчү*» деген эпитет да кошо айтылат.

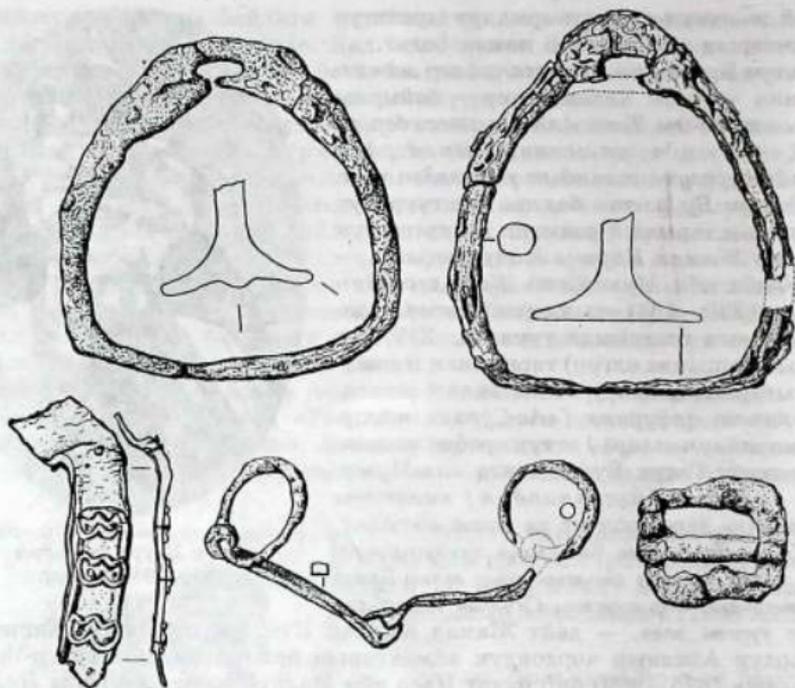
«Сатук Буура-хан Кашкарда туулуп-өскөн. Ошол кезде Кашкар аймагын анын атасы Базир Арслан-хандын бир тууганы Огулчак Кадыр-хан бийлеп турган эле», — дейт Жамал Каршы. Күндөрдүн биринде Кашкарга Борбордук Азиянын чордондук аймактарын бийлеген *Саманийлер династиясынын* (875—999) бир өкүлү Наср ибн Мансур өз бир тууганы *Исмаил ибн Мансур ас-Саманиден* жан сооголап качып келет. *Теңирчиликке* (исламга чейинки түрк диний ишенимдер системасына) табынган Огулчак Кадыр-хан өз жоосу — мусулмандык Саманийлер мамлекетинен качып келген бозгунга Кашкардын жанындагы Артыш шаарчасында¹ калууга уруксат берет.

Дал ошол тапта Бухара менен Самарканддан Артышка кербендер улам көп келе баштайт. Наср ибн Мансур кербендер менен келген товарлардан Огулчак Кадыр-ханга көптөгөн белек-бечкегин берип атып көңүлүн алып, акыры Артышта мусулмандар үчүн жума намазга жыгылчу чон мечит (жамы мечит) курдурууга уруксат алат. Он эки жашар Сатук Буура-хан бир күнү Кашкардан Артышка келип, кербендердин товарын көрмөкчү болот. Аны Артышта *Наср ибн Мансур ас-Самани* дурус тосуп алат. Өмүрүндө биринчи ирет Сатук мусулмандардын мечитте намазга жыгылганын көрөт. Таң калган Сатукка Наср ибн Мансур ас-Самани ислам дини тууралуу жалпы түшүнүктү баян кылат. Сатукка бул жаңы дин жагып калат да, теңирчи-

Сатук Буура кара-хан.
940—955-жылдар.

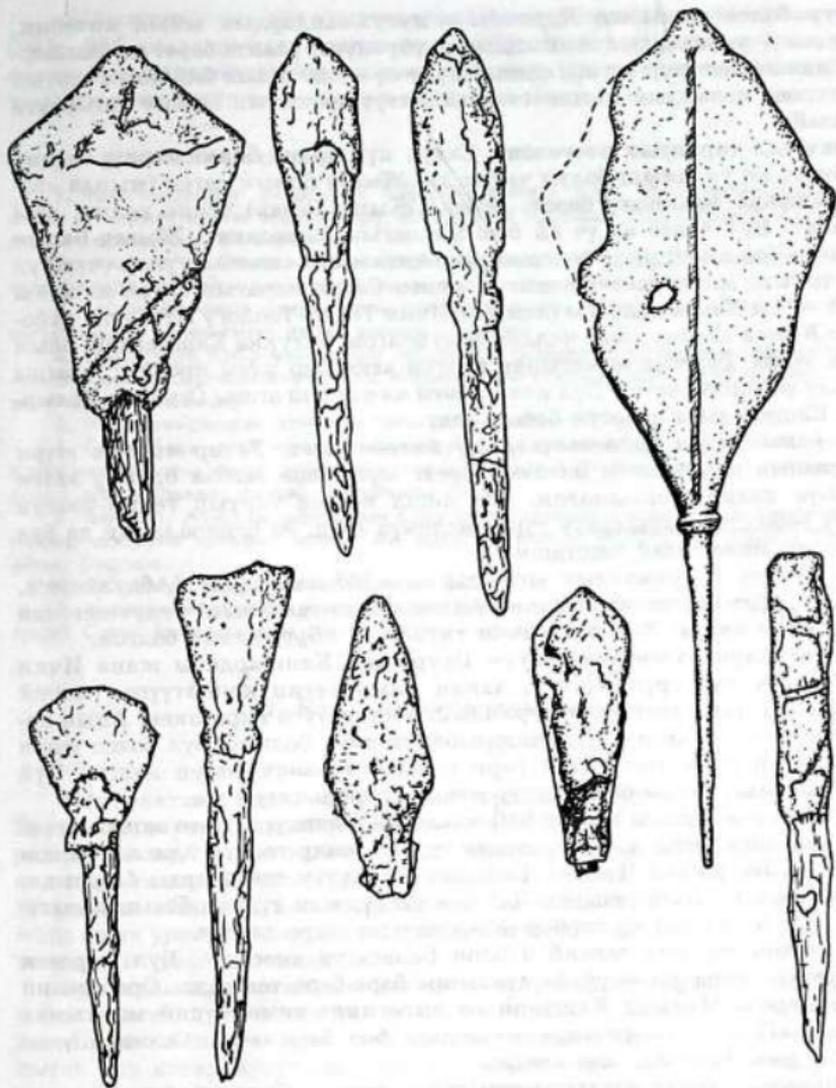
¹Артыш шаары — азыркы учурда Кытайдагы Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу облусунун борбору.

XI—XIV кылымдарга мүнөздүү ат жабдыктары: үзөңгүлөр, ооздук, басмайыл тогосу, жүгөндүн үзүгү колодон жасалган кооздуктары менен. Кочкор, Орто-Нарын өрөөндөрүнөн табылды. К. Ш. Табалдиевдин археологиялык казууларынан.

ликтен баш тартып, исламга өтөт. Өзүнүн жан-жөкөрлөрүнө да исламды кабыл алууга буйрук кылат.

Арийне, Саманийлер мамлекетине жана Араб халифтигине каршы турган Огулчак Кадыр-хан Тенир-Тоого жаны диндин — душмандарынын дининин орношуна каршы эле. Огулчакка Сатуктун мусулман болуп калганы тууралуу айың кептер жеткенде ал ачууланат да, бир тууганынын бул баласын сынамакчы болот. Бирок ханышасы (ал кезде бул даражаны белгилөө үчүн «хатун» термини колдонулган) тымызын Сатукка боор толгоп, ишемби күнү каапырдык дин үчүн ыбаадаткана (сыйынуучу жай) курдурганы жатканын айттырып жиберет. Сатук болсо бул ыбаадаткананы куруп жатып, болочокто аны мечит кылаарына ичинен өзүнө убадасын берет. Анын жигердүү иштегегине көңүлү жайланган Огулчак Кадыр-хан ошону менен тим болот.

XI—XIV кылымдарга таандык жоокер корүстөндөрүнөн табылган жебинин учтарынын түрлөрү. Ак-Талаа, Кара-Кужур, Кочкор өрөөндөрүнөн табылды. К. Ш. Табалдиевдин, О. А. Солтобаевдин археологиялык казууларынан.

Сатук болсо тымызын *Куранды* — мусулмандардын ыйык китебин, *шариятты* — укуктардын жыйындысын үйрөнүүнү уланта берет да, жыйырма беш жашка келгенде өзүнүн саясий мүдөөсү — кагандык бийликти тартып алып, өлкөнү исламдык мамлекетке айлантуу максатын жүзөгө ашырууга бел байлайт.

Исламчыл тараптын козголоңу. Сатук күндөрдүн биринде элүү чоросу менен бирге аң ууламыш болуп чыгат да, *Жыгач-Балык* деген (мында «балык» — «шаар» маанисин берет, демек, *Жыгач-Шаар*) чепке келип, аны басып алат. Бул чепте ал үч ай бою машыгып, даярданат. *Жыгач-Балык* чеби Тенир-Тоо аймагында болсо керек. Анткени, салгылашуулар үчүн бул чептен чыгып, минге жеткен аскери менен Сатук каратып алган алгачкы ири жай — *Ат-Башы* калаасы (азыркы Ички Тенир-Тоодогу Ат-Башы районундагы *Кошой-Коргон* шаар чалдыбары) болгон. Сатукка Кашкардан, анын этегинен жана Фергана аймагынан келген аскерлер улам көбөйүп, акыры анын колу үч миңге жетет. Бул колу менен ал аталаш агасы Огулчак Кадырхандын Кашкардагы ордосун басып алат.

Бул — тек гана ордо төңкөрүшү болгон эмес. Теңир-тоолук түрк калктарынын тарыхында алгачкы ирет мусулман төбөл ордону ээлеп алып, өзүн каган жарыялаган. Дал ошол кезден тартып тенир-тоолук бийлөөчү төбөлдөр ыктыярдуу түрдө исламга өтүп, өз букараларын да бул динге өтүүгө мажбурлай башташкан.

Сатук өзүнө мусулмандык ысымды — «*Абд ал-Карим*» (Абдулкерим, кыскача — Абдыкерим, арабчадан «Айкөл (Алла-тааланын) кулу» дегенди туюнтат) атын алган. Хандык өзгөчө титулу — «*Буура-хан*» болгон.

Баласагундун элениши. Сатук Буура-хан Кашкардагы жана Ички Тенир-Тоодогу күчтөрүн топтоп, чакан мамлекетин кеңейтүүгө, саясий быгырандылыктагы түрк эликтерин баш коштурууга киришкен. Анын негизги маселеси — *Жети-Суу* аймагын басып алуу болгон. Бул болсо ушул аймактын бир нече кылымдан бери саясий чордону болуп келген Чүй өрөөнүндөгү шаарларды басып алуу менен байланыштуу эле.

Дал ушул максаттагы жүрүш **940-жылы** ийгиликтүү жүзөгө ашырылган. Ошол жылы чигилдерден, йагмалардан турган тенир-тоолук түрк аскерлери менен Сатук Буура-хан Чүйдөгү Баласагун сыяктуу шаарларды басып алган. *Баласагун* шаарын (азыркы Токмок шаарынын түштүк-батышындагы Бурана шаар калдыгы) ал борбор шаар катары жарыялаган.

Буга чейин Чүйдөгү саясий чордон Баласагун эмес эле. Бул жердеги ордо шаардын мурдагы «*Суйаб*» аталышы бара-бара тек гана Ордо делип алмашса керек. Махмуд Кашгари өз эмгегинде төмөнкүдөй маалымат калтырган: «*Ордо — Баласагундун жанындагы бир баш калаа. Ошондон улам Баласагунду дагы Куз-Ордо деп аташат.*»

Жалпысынан, ошол жылдагы ири окуялардан — Кашкар аймагы менен Баласагун аймагы бирдиктүү түрк мамлекетинин алкагына киргенден тартып мусулмандык Караханийлер кагандыгы негизделип бүттү деп эсептелинет. Анын расмий негиздөөчүсү Сатук Буура-хан Базир Арслан-хан уулу болгон.

«Бийик казатчы» деп урматталган бул мусулман каган 344-хижра жылы (955—956-жылдар) каза болгон соң, сөөгүн ал алгач ислам тууралуу кабар алган Артыш шаарчасына алып келип, аруулап көмүшкөн. Анын Артыштагы күмбөзү ушул кезге чейин сакталып келет.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын аймагында байыркы доорго жана орто кылымдарга таандык кайсы мамлекеттердин борборлору жайгашкан? Картадан бул тарыхый борбор шаарлардын орундарын белгилегиле.
2. Азыркы Ак-Бешим шаар чалдыбары кайсы өрөөндө жайгашкан жана орто кылымдарда ал кайсы мамлекеттердин ордо шаары эле?
3. «Караханийлер» деген аталышты илимге ким киргизген? «Элик-хан» (бузулуп айтылганда — «илек-хан») деген эмнени туюнтат?
4. Эмне үчүн Караханийлердин төбөлдөрү өздөрүн уламыштык Афрасийаб (Тоңа Алп Эр) менен байланыштырышкан? «Иран» жана «Туран» уламыштык дүйнөсү жөнүндө эмнелерди билесинер?
5. Караханийлердин этностук теги кимдер болгон?
6. Сатук бала чагын кандайча өткөрдү? Анын алгачкы дини кайсы эле? Ал Артышка качан келген жана кайсы жаңы дин тууралуу маалымат алган? Диндин таркашы менен соода алакаларынын кандай байланышы бар?
7. Байыркы Ат-Башы шаарынын орду кайсы жерде? Силер турган аймакта Караханийлер дооруна таандык чептин же архитектуралык эстеликтин калдыгы бар болсо айтып бергиле.
8. Баласагун шаары качан каратылган?
9. Караханийлер аттуу мусулмандык өлкөнүн расмий тарыхы кайсы жылдан башталат? Сатук Буура-хандын сөөгү коюлган шаарды картадан тапкыла.

§ 5. Караханийлердин батыштагы женип алуулары

Мамлекеттик жаңы идеология. Караханийлердин негиздөөчүсү Сатук Буура-хан өзүнүн мамлекетине мурда кезикпеген жаңы идеологиялык куралды — *ислам динин* тааныштырып кетти. Арийне, ал башкарган өлкөдөгү калктардын диний багыттары бул мамлекет кулаганга чейин деле ар түрдүүлүгү менен айырмаланып кала берген. Ошондой болсо да, Сатук Буура-хан жана анын урпактары исламды мамлекеттик расмий дин катары таанытууга жандарын үрөп келишкен.

Бул жаңы идеологиянын бир катар артыкчылыктары болгон. Бир чети, жаңы динге кирүү менен теңир-тоолук түрк мамлекети өзүнүн мусулмандык Батыш менен — кудуреттүү Багдад халифтигинин рухий жетегин тааныган бир катар мусулман өлкөлөрү менен соодалык гана эмес, руханий, агартуу-илимий жааттарда да карым-катнашы чыңдалмак. Мавераннахрдагы мусулман чөйрөлөрү менен түздөн-түз коңшу болгон бул өлкө диний себептерден улам алар менен жоолашуудан калышы жалпы эле борбордук азиялык аймак үчүн да алгылыктуу эле. Экинчи чети, жаңы динге баш

коштуруу аркылуу чачыранды түрк калктарын ынтымакка келтирүү да жеңилдемек.

Бирок бул процесстин башка да опурталдуу жактары болгон. Ал — исламга өтүүгө көңүлдөнбөгөн жамааттарды күчтөп тартуу маселеси менен байланыштуу болгон. «Каапыр» делген калктардын жерин каратуу, элин өз динине тартуу «ыйык согуш» идеясы менен акталган. Мындай согушта каза тапкандар жөн өлбөстөн, «шейит кетти» деп ардакталчу. «Манас» дастанында да тышкы жоолордун ичинен мусулман эмес калктар «каапыр» катары сыпатталгандыгын дурус билесинер.

Сатук Буура-хандын уулдарынын бири Байташтын учурунда ислам дини мамлекеттик дин катары жарыяланган. Анын мусулманча аты Муса эле. Атасы өлгөн соң тактыны ээлеген Байташ (Муса) 960-жылы исламды Караханийлердин расмий дини деп жарыялайт.

Караханийлер өздөрүнө баш ийбей келген көз карандысыз чакан түрк журттарын багындырууну «диний ыйык милдет» катары баалай баштаган. Бирок бул басып алуу процесси жалаң гана мусулман эмес, бүткүл түрк ээликтерине каршы багытталган десек натуура болоор эле. Анткени Тенир-Тоонун ичкерки аймактарынан чыккан бул жаны мусулман түрктөр өздөрүнө чейин эле исламды кабыл алган башка түрк аймактарын да (Шаш (Ташкент), Тараз, Фергана ж.б.) каратып алууга тырышышкан.

Саманийлердин алсырай башташы. Борбору Бухара шаары болгон *Саманийлер мамлекети* мурдараак эң түндүк-чыгыштагы мусулман өлкөсү катары тенир-тоолук, жети-суулук жана чыгыш ферганалык түрктөргө каршы «ыйык согуш» жүргүзүп келсе, эми чыгыштан ага каршы өзүндөй эле мусулман мамлекети чыкты.

Саманийлер мамлекетин негиздеген фарсы тилдүү династиянын өкүлдөрү Түндүк Ооганстандагы Балх аймагында жайгашкан Саман кыштагынан чыгышкан. Бул мамлекет кубаттуу болуп турган чакта, X кылымдын башында, айрым чыгыш ферганалык аймактар Саманийлерге карап калган. Алардын арасында Ош, Өзгөн, Кожент шаарлары да бар эле. Булардын ичинен Ош менен Өзгөн мусулман булактарында Саманийлер менен «каапыр түрктөр» өз ара тирешкен чек ара аймагы катары көп ирет сыпатталат. Маселен, араб географы жана саякатчысы *ал-Истахринин «Китаб масалик ал-мамалик» («Мамлекеттердин жолдору тууралуу китеп»)* аттуу чыгармасында (930—933-жылдар) Ош тууралуу атайын сөз жүрөт жана анын тоосунда түрктөргө байкоо салууга ынгайлуу кароол жайгашканы баяндалат. Өзгөн шаары да мусулмандардын аймактарынан «согуш аймагына» (т.а. каапырлар менен салгылаштар болуучу мусулмандык эмес аймакка) бараткан жолдогу акыркы ферганалык шаар катары сыпатталат. Бул идеологиялык мүнөздөгү географиялык сыпаттоолор Караханийлердин мусулмандык өлкө катары кубаттанышы менен өз күчүн жоготту. Саманийлер менен Караханийлердин өз ара тирешүүсү эми башка диндеги өлкөлөрдүн согушу эмес, тек гана Борбордук Азиядагы үстөмдүккө умтулган эки мусулман өлкөнүн өз ара күрөшүнө айланган. Караханийлерди бир

кездерде — Түрк кагандыктарынын доорунда — түрк бийлик эгелерине таандык болгон Борбордук Азиядагы ири оазистерди, даркан талааларды, чөлдөрдү, тоолуу аймактарды кайрадан бир мамлекет алдына баш коштуруу мүдөөсү кызыктырган.

Батышыраак чөлкөмдөрдө жайгашкан жана Саманийлерге баш ийүүгө ынтызардыгы жок түрк ээликтери да жикчил саясат жүргүзүшкөн. Буга кошул-ташыл болуп, ички династиялык ырк да бузулган. Саманийлер X кылымдын акыркы үчтүгүндө уламдан-улам алсырай берди.

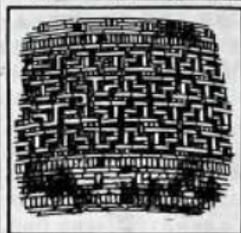
Саманийлердин кулашы. Караханийлердин каганы *Аруун (Харун) Буура-хан* Жети-Суу аркылуу батышка илгерилеп, Испижаб (азыркы Чымкент) шаарын 990-жылы Саманийлерден бошотуп алууга жетишкен. Жергиликтүү калк Караханийлерге каршы өзгөчө тирешүүлөргө деле эч барган эмес. 992-жылы Аруун андан ары жүрүшүн улантып, Бухараны көздөй жөнөгөн. Теги түрк болгон саманийлик колбашчылар *Абу Али* менен *Файык эмир Нух Экинчи ибн Мансурга* (976—997-жылдар) көп моюн сунбай турушкан. Бухаранын жанында саманийлик аскерлер женилип калган. Дагы бир салгылашуу учурунда (Харжең салгылашуусунда) Файык өзү эле Караханийлер мамлекетинин аскерлерине колго түшүп берген.

Нух Экинчи ибн Мансур ас-Самани аргасыздан Бухараны таштап, Аму-Дарыядан кечип өтүп, Амулду көздөй чегинет. Вирок Аруун Буура-хан Бухарада узакка деле турган жок. Саламаттыгына байланыштуу бул абасы ысык жерден өз мекенине кайтып кеткен. Ошол эле 992-жылы ал Кочкор-Башы деген шаарчада каза болгон.

Саманийлер мамлекетинин таптакыр талкаланышы Караханийлердин Өзгөн шаарын дубандык байтакты кылган өкүлү *Наср Али уулунун (Наср*

Өзгөн сепили. X—XI кылымдар. А. Н. Бернштамдын реконструкциясы.

Өзгөн мунарасы. Түштүк күмбөзүнүн жана мунаранын оймолору.

тишет. Караханийлерге Катаван талаасынан чыгыштагы аймактар тийген. Аларга мурдараак өтүп кеткен колбашчы Файык эми Самарканддын акими болот. Натыйжада Саманийлердин чыныгы аймагы Бухара менен гана чектелип калган. Аму-Дарыянын түштүк өңүрү болсо Себук-тегиндин карамагына тийген.

Бул бөлүшүү Саманийлердин түп-тамырынан кулашын андан ары тездеткен. Саманийлердин жаны эмири *Мансур ибн Нух* (997—999-жылдар) козголоңдун айынан бийликтен да, көзүнөн да ажырап, көр болуп отуруп калат. Өзгөндүк элик Наср ибн Али аны куткарууну шылтоо кылып, кайрадан колу менен чыгат да, **999-жылы күзүндө** Бухараны басып алат. Наср ибн Али ибн Сулаймандын дал ушундай жеништүү жүрүшү менен *Мавераннахр Караханийлердин карамагына толук өтүп, Саманийлер мамлекети өз жашоосун токтоткон*. Саманийлердин акыркы өкүлдөрү, өзгөчө Абу Ибрахим Исмайил ибн Нух, бир жерден экинчи жерге качып, акыркы тирешүү аракеттерин жүргүзүшкөн.

Саманийлердин жана Газневийлердин тушундагы тарыхчы *ал-Утби* (961—1035-жылдар) бул тууралуу төмөнкүдөй маалыматын калтырган: «Элик-хан Бухараны каратып алган учурда ал Нух ибн Мансурдун уулдарын... жана башка Саманийлер тукумун колго түшүрдү жана абакка салды. Бир туугандарды ал ажыратып кармап, тигилер чогуу амал кылып, качып чыгышпасын үчүн алардын

ибн Алинин) ысымына байланыштуу. Анын атасы Али өз кезегинде Байташтан кийин караханийлик тактыны ээлеген. Али өзү Байташтын бир тууганы Сулаймандын уулу, Сатук Буура-хандын небереси болгон. Наср Өзгөндө чакан аймактын *элиги* (беги) болуп кала берүү менен чектелбей, Караханийлерге кайрадан каршы чыккан Мавераннахрга жортуулга чыгууну эп көрөт. 996-жылы ал Мавераннахрга кол салганда, Нух Экинчи ибн Мансур өзүнүн огуз тектүү колбашчысы, иш жүзүндө көз карандысыз саясат жүргүзүп калган газневийлик *Себук-тегинге* жардам берүүсүн өтүнүп кайрылган.

Себук-тегин болсо оболу Наср элик менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, аймактарды Караханийлер менен Газневийлердин өз ара тынч эле бөлүшүп алуусуна же-

ар бирин өзүнчө бөлмөгө каматтырды. Абу Ибрахим Исмаил ибн Нух абактагыларды багып, аларга каралашып турган малай аялдын паранжасын жамынып абактан качып чыкты...».

Газневийлер мамлекети. Орто кылымдардагы түрк элдеринин өкүлдөрү курган таасирдүү мамлекеттердин бири — *Газневийлер мамлекети* болгон. Саманийлер доорунда колбашчы болуп кызмат өтөгөн түрк *Алп-тегин* 962-жылы өзүн азыркы Афганстандагы Газна шаарынын жана анын аймагынын көз карандысыз султаны катары жарыялайт. Борбордук Азиядан чыккан бул түрк колбашчысынын мамлекети бат эле күч-кубаттуу болуп чыга келди. Борбор шаарынын аталышы менен байланыштуу Газневийлер мамлекети атыккан бул өлкө асыресе Себук-тегиндин (977—997-жылдар) жана анын жаангер уулу *Махмуд Газневинин* (998—1030-жылдар) тушунда өзгөчө кубаттуу мусулмандык дөөлөт болгон.

Газневийлер өзүнүн курамын кеңейтип, Афганстан, Иран, Борбордук Азиянын түштүк-батышы, Индиянын түндүк-батышы жана түштүк-батышы сыяктуу ири аймакты бийлөөгө жетишкен.

Махмуд Газневи бийлеген кайра мамлекеттин ордосу илимдин жана маданияттын чордонуна айланган. Анда ишмердүүлүгүн жүргүзгөн окумуштуулардын арасында энциклопедиячы аалым *Абу Райхан Беруни*, тарыхчылар *Бейхаки*, *Гардизи*, *Утби* ж.б. бар эле. Бул мамлекет жалпы мусулмандык ренессанстын (маданий жана илимий жактан кайра жаралуунун жана ири өнүгүүнүн) чөлкөмүнүн андан ары чыгышка карай кеңейтилинде, ошондой эле Борбордук Азиядагы түрк журттарынын мусулмандык ренессансын калыптандырууда өткөөл аймак кызматын аткаргандыгын да белгилөө керек.

Газневийлер мамлекети менен Караханийлердин ынтымагы. X кылымдын соңку жылдары Караханийлер менен Газневийлер күнү бүтүп бара жаткан Саманийлер мамлекетине каршы саясий ынтымакты түзүшкөн. XI кылымдын башында качып жүргөн Саманийлердин өкүлү Абу Ибрахим Исмаил ибн Нух бир араб уруусу тарабынан тутулуп, өлтүрүлгөн. Анын калган каткан бир туугандары Өзгөн шаарына айдалып келген.

Бул окуяларды жазуу менен бирге тарыхчы ал-Утби Газневийлер менен Караханийлер өз ара ынтымакка келгенин билдирет. Махмуд Газневи Караханийлер менен саясий биримдикти арттыруу үчүн кара кагандын кызынын колун сурап, жуучуларын жиберген. «Аны менен достук ымаланы түзүү үчүн ал (Махмуд Газневи) ажайып товарлардын эсепсиз түрлөрүн жиберди: табигый уюган алтындын куймалары, бахрамани делген жакут, таза бермет, асыл таштар, көйнөк-көнчөк, ичи толо жыпар жыты аңкыган алтын-күмүш идиш-аяктар жана башка индиялык дүр-дүнүйө; алоз өсүмдүгүнүн сабактары, индиялык кылычтар, кубулжуган түстөгү жасалгалары менен согуштук пилдер; берметтери көздү тайгылткан асыл таш чөгөрүлгөн кемерлер; ээр-токумдуу жана алтын жалатылган жүгөнү катылган аргымактар жана башка кыялда гана болчу баалуу нерселер жана буюмдар», — деп Утби тамшана жазат. Өзгөн шаарына келген жуучулар Караханийлер каганынын кызын шаан-шөкөт менен алып кайтышат. Тениртоолук каган берген белек-бечкектердин арасында алтын, күмүш, жыпар зат,

аргымактар, татынакай күн кыздар, ак шумкарлар, кундуз сыяктуу андын кымбат баалуу терилери, кытайлык жана башка баалуу буюм-тайымдар болгон. Орток жайыттар белгиленген, өз ара соода алакалардын жагдайлары чечилген.

Газневийлер мамлекети менен Батыш Караханийлердин тирешүүлөрү. Ал эми XI кылымдын башында бул эки мамлекет мурдагы Саманийлердин Мавераннахрдагы жерлери үчүн өз ара атаандашып, бири-биринен борбордук азиялык чордондук жана түштүк-батыш аймактарын талашып согуш жүргүзүшкөн.

Караханийлердин батыш аймактарын кеңейтүүгө ири салымын кошкон Өзгөндүн элиги Наср ибн Али батыштагы кубаттуу коңшусу Газневийлердин султаны Махмуд Газневинин Түндүк Индияга сапарга аттанганын угат да, учурдан пайдаланып, Хорасан аймагын басып алуу үчүн 1006-жылы колбашчыларын жортуулга аттандырат. Алар Жейхун дарыясынан (азыркы Аму-Дарыядан) өтүп келишет.

Сүбашы-тегин жетектеген караханийлик ири кол Хорасан аймагына аткарылган («Сү» деген сөз ошол доордогу түрк тилинде «армия», «кол», «кошуун» маанисин берген, демек, Сүбашы — колбашчы дегенди туюнтат). Сүбашы Гератка чейин жетип, бир катар аймактарды каратып алган. Жапартегиндин кошууну болсо Балх аймагын каратып алган. Мурдагы ынтымакташтарынын бул чабуулу Махмуд Газневинин шашылыш түрдө Индиядагы жортуулун токтотуп, артка кайтып келүүгө мажбурлаган.

Хорасандагы огуз уруулары Махмуд Газневи тарабына өтүшүп, Сүбашыга каршылык көрсөтүшкөн. Огуздардын биринин жетекчиси Арсланхажиб менен Сүбашынын аскерлери өз ара кырчылдашып, караханийлик бул кол улам башка тарапка чегинип, Жужан аймагына чейин жеткен. Кайра чөл аркылуу аз сандагы аскери менен гана Сүбашы өз мамлекетине кайтып келди. Анын бир тууганын жана башка бир нече караханийлик төбөлдөрдү тутуп алып, Махмуд Газневиге алып келишкен. Ал бул туткундарды Газна шаарында калайык алдында кыйнап өлтүрткөн. Махмуд Газневинин колу андан соң Балхтагы Жапартегиндин кошуунун талкалаган.

Пул-и Чархийан салгылашуусу (1008-жылдын башы). Бул кабарлардан соң Караханийлердин батыш канатын бийлеген каган Өзгөн шаарынан чыгып, ар тараптан куралган 50 миң аскери менен Жейхун дарыясынан өтүү. Тохарстан (Түндүк Афганстан) аймагынан аларга каршы Махмуд Газневи өзү аттанды. Анын аскери жалаң халаж, огуз сыяктуу түрктөрдөн турбастан, афгандык, индиялык аскерлерди да камтыган. Согуш пилдерин да газневийчилер колдонушту. Балх шаарынан 24 чакырымдай алыстыктагы *Пул-и Чархийан* деген жерде 1008-жылдын башында ири салгылашуу болду.

«Элик-хан өзү кошуунунун чордонунда турду. Оң канатка ал Хотандан келген аскери менен Кадыр-ханды койду. Сол канатын ал Жапартегинге тапшырды.

Аскерлер бири-бирине бетме-бет турушту. Дүйнө добулбастардын үнүнө дүңгүрөп, кылычтардын жарк-журк этишинен коркуп онтолоп жибергенсиди. Чандан улам көгүлтүр асман кара-көк тартты. Карангыда майдандагы жоокерлер

кылычтын жаркылдашынан жана найзалардын шамдарынын жарыгынан жол таап өтүп жатышты. Кылыч жараткан чагылгандуу булут кандуу нөшөрүн төктү...», — деп баяндайт бул алааматтуу согуш талаасын тарыхчы Утби.

Согуш пилдеринин пайдаланылышы Газневийлерге чон жардам берди. Кубаттуу кол топтошо да Караханийлер чегинүүгө мажбур болушту. Хорасан аймагы кайрадан Газневийлер мамлекетине өттү.

Элдешүү. Мына ушундай салгылашуулардан соң Караханийлердин батыш канатын бийлегендер кубаттуу Газневийлер султаны Махмуд менен кайрадан элдешүүгө аргасыз болушту. Алар өз ара мамилелерин чындоо үчүн сулалелер аралык никеге да барышты. Махмуд Газневи өз уулу Масъудга караханийлик эликтин кызын кудалап, акыры аларды үйлөнтүшкөн. Оболу элчилер жуучу¹ милдетин аткарышкан.

«Кагандын кызын узатып Чыгыштын бардык диниятчы окумуштуулары жана сөзгө чечен имамдары Балхка чейин келишти жана аны аманат тапшырылган асыл буюмдай өткөрүп беришти. Алар кыздын себин да кошо ала келишти. Бул асылзат айымды күйөө баланын үйүнө салтанаттуу узатуу жөрөлгөсү чоң салтанат менен аяктады. Султандын (Махмуд Газневинин) буйругуна ылайык, алар келе электе эле Балх шаары кооздолуп, үйлөрдүн сыртына ар кыл килем-кипчелер, кездемелер илинип коюлду. Албетте, эч бир шаанилүү жасалга унутта калган жок», — деп тарыхчы Утби тамшануу менен бул тойдун камылгасын сыпаттайт. (Айрым маалыматтарга караганда, бул той каадасы 1018-жылы болгон.)

Махмуд Газневи уулу Масъуддун кадыр-баркын арттыруу үчүн ага Герат шаарынын акимдигин тапшырган.

Жалпысынан, бул эки мамлекеттин өз ара мамилелери дайыма эле дурус боло бербегендиги ошол доордогу тарыхый уламыштарда да катталган. Махмуд Кашгари жазып калтырган уламыштардын биринде «Кыз менен күрөшпө, кысырак менен жарышпа» деген макалга түшүндүрмө берилет: Масъуд Газневи караханийлик бекбийкеге үйлөнгөн түнү ал кыз Масъудду тээп жыгып салган экен. Ошондо ушул лакап кеп таркап кеткен имиш. Албетте, бул макал андан мурда эле чыкса керек, бирок аны Масъуддун аты менен байланыштыруунун өзү Караханийлердин бул газневийлик султанга (1030—1041-жылдарда бийлеген) карата мамилесин билдирет.

Жалпысынан, Мавераннахр аймагынын түштүк-батышы — Жейхундун (Аму-Дарыянын) батыш өрөөнү Караханийлер менен Газневийлердин ортосунда талашка түшкөн олуттуу стратегиялык аймактардан болгон.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Мамлекет динди кандайча өзүнө пайдалана алат? Ислам кайсы мамлекеттин идеологиясына айланган?
2. Байташ (Муса) кагандык кылган доордогу маанилүү тарыхый окуя кайсы?

¹ *Жуучу* — кызын баланчага күйөөгө берүүнү сурап, анын ата-энесине келген ортомчу.

3. Саманийлер мамлекети жөнүндө эмнелерди билесиңер? Бул мамлекет качан кулаган? Аны кайсы күчтөр жеңип алышкан?

4. Газневийлер мамлекети кайсы аймактарда жайгашкан? Аны кайсы түрк колбашчылары негиздешкен? Бул мамлекетте жашаган даанышман окумуштуулар тууралуу айтып бергиле.

5. Караханийлер менен Газневийлердин өз ара мамилелери кандайча өнүккөн? Пул-и Чархийан салгылашуусу качан болгон? Картадан Балх аймагын тапкыла.

6. Масъуд Газневи тууралуу уламышты айткыла жана анын чыгышынын негизин түшүндүргүлө.

Кошумча үйрөнүү үчүн биографиялык маалыматтар

Бируни (Беруний) Абу Рейхан Мухаммед ибн Ахмед — борбордук азиялык даназалуу илимпоз-энциклопедиячы (973—1048-жылдар). Хорезм шаарынан алыс эмес Кет деген жерде туулган. «Индия тарыхы», «Өткөн муундардын эстеликтери», «Масъуд канону», «Асыл таштар» сыяктуу ири энциклопедиялык эмгектердин автору. Ал илимдин ар түрдүү тармактары боюнча 150 китеп жазып, анын 45 астрономия менен математикага арналган. Анын философиялык көз караштары өз доорунан алда канча алдыңкы мүнөзү менен айырмаланган. «Дүйнөнүн негизи — материя, ал дайыма кыймылда болуп жана өзгөрүп турат», — деген ал. Айрым астрономиялык-математикалык изилдөөлөрүнүн не-

Бируни.

Ибн Сина.

гизинде Коперникке чейин эле Күн системасындагы планеталар Жерди эмес, Күндү айланаары (гелио-чордондук система) тууралуу боолголоосун айткан. Ал улуу илимпоз-энциклопедиячы жана дарыгер **Ибн Сина** менен кат алышып турганы да маалым.

Ибн Сина, Абу Али Хусейин ибн Абдаллах (Авиценна) (980—1037-жылдар) Бухарага жакын Афшана кыштагында туулган. «Шыпаа китеби», «Нускоо жана насаат китеби», «Илим-билим китеби» ж.б. залкар философиялык чыгармаларды жараткан. Анын «Медицина канону», «Дарыгерлик илимдин канону» деген арабча эмгектери медицина теориясы, кишинин анатомиясы, ар кыл оорулардын себептери, белгилери, дарылануу жолдору тууралуу меселелерге арналган. Ибн Сина дары заттардын бири катары *кыргыздардын жыпарын* (арабча «миск», т.а. мускус) да эскерип кеткен.

Ибн Синанын философия жана табият илимдери боюнча трактаттары Чыгыш менен Батышта кылымдардан бери маанисин жоготпой келе жатат. Анын прогрессчил идеялары медициналык эмгектеринде да кеңири орун алган. Ибн Синанын араб жана фарсы тилинде рубаи түрүндө жазылган айрым ырлары да бизге жетти. Залкар сүрөткердин прозалык чыгармалары да бар.

Ибн Сина 17 жашында илимпоз жана дарыгер катары таанылган. 1012-жылдан тартып шахтын дарыгери жана вазири болуп турган.

§ 6. Караханийлер жана чыгыш түрктөрү

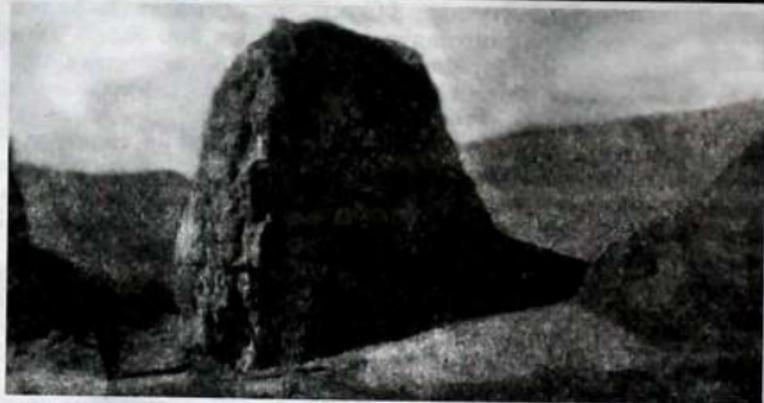
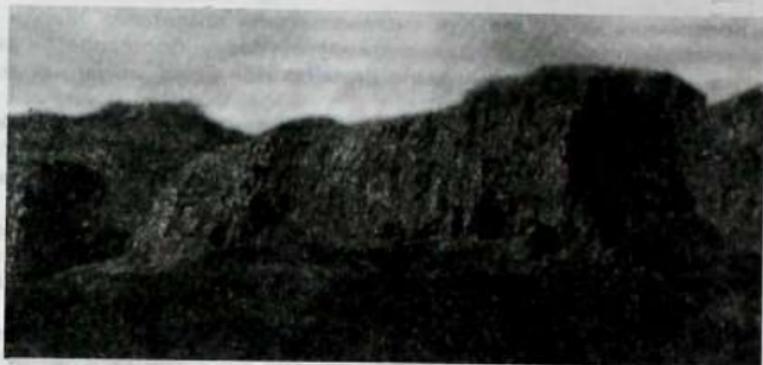
Караханийлердин чыгыштагы коңшулары. Тенир-Тоонун чордондук аймактарын жана аларга коңшу өрөөндөрдү бийлеген чакан ээликтерди ири мамлекетке баш коштурган Караханийлер өздөрүнүн чыгыш тарабында дагы эле ислам динине кирбеген түрк калктары менен чектеш болушкан.

Алардын бири Караханийлер менен айыгышкан кастык мамиледе болгон **Уйгур Турпан идикуттугу** эле. 840-жылы кыргыздардан талкаланган сон, үч салаа болуп качкан орхондук уйгурлардын бир бөлүгү Тенир-Тоонун түштүк-чыгышындагы Турпан ойдуңунда чакан мамлекетин курат. Уйгурлардын тили түркчө болгон, дини бутпарас (буддизм) жана манихеизм эле.

Дагы башка түрк калктарынын арасында Жунгария сыяктуу чектеш аймактарды жердеген мусулман эмес уруулар жана элдер бар эле. Алардын арасынан таасирдүүсү **йабаку** эли болгон. Чыгыш Тенир-Тоодо *кыргыздардын* да бир тобу жашаган. Өзүнчө бөлүнүп көчкөн **кыпчак** топтору да Жети-Сууга жакындап келип туруп калышкан.

Махмуд Кашгари түрк тилинде гана эмес, башка да тилдерде сүйлөй алган чыгыш элдери бар экендигин белгилейт. Алар, бир чети, өлүп жок болуп бара жаткан тохар тилдүү чыгыш түркстандык отурукташкан чакан этностук топтор болсо, экинчи чети, монгол тилинде сүйлөгөн элдердин өкүлдөрү эле.

XI кылымдын башында Караханийлердин чыгышында жашаган калктардын айрымдары кош тилдүү калк катары сыпатталат. Бир чети, алар

Кошой-Коргон (Ат-Башы шаарчасы). Чыгыш дубалдары жана андагы мунара.

орток жазма адабий тилде жана өз диалектисинде сүйлөшкөн. Айрымдары түркчө жана монгол тилинде сүйлөгөн кош тилдүү калк болушу да ыктымал.

Маселен, Махмуд Кашгари жазып калтырган «Диванда»: «Ал эми көчмөн капктарга келсек, аларга чөмүл кирет. Алардын өзүнчө бир чалды-куйду тили бар жана түрк тилин да билишет.

Ушул сыяктуу эле *кай, йабаку, татар, басмылдардын* ар бир бөлүгүнүн өзүнчө тили бар. Ошону менен катар эле түрк тилинде да дурус сүйлөшөт...

Кашкарда (калкы) *кенжекче* сүйлөй турган кыштак дубандары бар», — деп баяндалат. Бул элдердин түркчө билүүсү орток түрк тилин билген катары андалуусу абзел. Чыгыш түрктөрү менен катар саналып өткөн калктардын арасында шексиз түрдө монгол тилдүү эл да болгон. Маселен, *татар* сыяктуу чыгыш калктары кийинчерээк монголдошкон байыркы түрк этносунан болуп саналат.

«Түбүт (тибет) — өзүнчө бир тилге эгедер. Ошондой эле Хотан калкынын да өзүнчө жазмасы жана өзүнчө тили бар. Экөө тең түрк тилинде түзүк сүйлөй алышпайт», —

делет Махмуд Кашгаринин эмгегинде. Орто кылымдардын эрте мезгилинде тибеттиктер түргөш, карлук, кыргыз элдери менен дурус алака түзгөн. Маселен, Эне-Сай өрөөнүндөгү Алтын-Көл аттуу жерде табылган руна сымал жазма менен байыркы кыргызча жазылган эстеликтердин экинчисинде төмөнкүдөй кызыктуу сап да бар: *er erdem ücün tüpüt ganga jalabaç bardym kelmedim* — «Эр азаматтык эрдемим (каармандыгым) үчүн мен Тибеттин ханына элчи болуп бардым, кайтып келбедим».

Бирок кийинчерээк Тибет саясий бытырандылыкка кептелип, Чыгыш Түркстан менен байланышы сейректеп кеткен.

Ал эми түркчө дурус сүйлөй албаган хотандыктар катары «Диванда» айтылган калк акырындап түрктөшүп бараткан мурдагы тохарлардын урпактары болчу.

XX кылымдын башында чечмеленген тохар жазмасы «борбордук азиялык брахми» деп белгиленип жаткан бутпарастык жазма маданиятынын бир (кыйгачтатып жазылуучу) түрү болгон. Бул тохар жазмасы б.з. I миң жылдыгынын экинчи жарымында Борбордук Азияда таркалгандыгы айгинеленди. Кара-Шаардын жанындагы Шорчук деген жерде, ошондой эле Турпандын жанындагы Безеклик-Муртуке, Сенгим деген жерлерде жана Кочо шаарынын жанынан табылган тохардык «А» тилиндеги жазма эстеликтери, Чыгыш Түркстандын ар кыл жайларынан табылган тохардык «Б» тилиндеги эстеликтер ар тараптуу иликтенишүүдө. Борбордук азиялык брахми жазмасынын өзүнчө бир өзгөртүлгөн түрү болгон тохар жазмасындагы бул эстеликтер VII кылым менен (жана андан кийинки доор менен) байланыштырылууда.

Тохарлар түрктөргө жуурулушуп жаткан доордо бир катар чыгармалар тохарчадан түркчөгө которулган. Маселен, бутпарастык «*Майтрейясамити*» аттуу бир чыгарма оболу санскрит тилинен тохардык «А» тилине, андан соң чыгыш түрк тилине которулган. Бул котормону Ил-Балык (Эл-Балык)

шаарында туулган гуру ачарья Пражняракшита жүзөгө ашыргандыгы кол жазмада белгиленген: *tosry tilintin türk tilinine evirmiş* — «тохар тилинен түрк тилине которгон».

Ушул элдердин баары тең Караханийлер кагандыгынын көп улуттуу калкы менен тыгыз этностук-маданий жана соода алакаларын өрчүтүп келген.

Караханийлердин чыгышка карай жортуулдары. Караханийлер мамлекети өз ээлигин кеңейтүү үчүн чыгыш жана түштүк-чыгыш, түндүк-чыгыш коншуларына каршы согуштук жортуулдарын жасап турган. Алардын мындай жортуулдары ислам дининин туусу астында жасалып, «ыйык казат» катары сыпатталып, адилет согуш деп эсептелинген. Мындай согушту жүргүзүүчүлөр «газий» — «ыйык казат жүргүзүүчү» деген наамга татышкан. Чынында, бул чабуулдардын башкы мүдөөсү тек гана мусулман аймагын кеңейтүү эмес, алык-салык төлөй турган жаны элдерди каратуу, алардын байлыгына ээ болуу болгон.

Уйгурларга каршы согуштар Караханийлер кагандыгынын ар кыл төбөлдөрү тарабынан ырааттуу жүргүзүлүп турган. Бутпарас жана манихей диндерин туткан уйгурларды Караханийлер «каапыр эл» катары сыпатташкан жана аларга кошумча «тат» деген жериген аталышты да беришкен. Махмуд Кашгари бул тууралуу төмөнкүдөй маалымат калтырган:

«Тат — бул каапыр уйгурлар. (Аларды ушинтип) йагмалар менен тухсыпар аташат. Мен алардан (йагма менен тухсыпардан) муну алардын аймактарын кезген чакта өздөрүнөн эшиткен элем».

Уйгур Турпан идикуттугу X—XIII кылымдарда мусулман дүйнөсүнүн чыгышындагы таасирдүү бутпарастык-манихейлик мамлекет болгон. Анын кош ордо шаарлары Беш-Балык жана Кочо эле. Абу Рейхан Бируни өзүнүн «*Масъуддун мыйзамы (канону)*» деген чыгармасында: «Чинанчикес, бул — Кочо шаары. Ал Уйгур-хандын ордосу», — деп жазган. Фарсы тилиндеги «*Худуд ал-аалам*» («*Ааламдын чөлкөмдөрү (чектери)*») аттуу автору белгисиз географиялык эмгекте (982-жылы бул Чинанчикес шаары — борбор шаар экендиги, бирок орточо эле чондукта болгондугу белгиленет. «...Мында жайкысын мээ кайнаткан аптап болуп, кышы — мээлүүн... Тогузгүздардын (уйгурлардын) бийлик эгеси жайкысын адатта Панжикес («Беш шаар») кыштагында жашайт», — делет бул фарсыча эмгекте. Бул согдуча Панжикес аталган шаарды түрктөр Беш-Балык деп аташкан. Демек, уйгур идикуту кышкысын Кочо шаарында, жайкысын Беш-Балык шаарында бийлигин жүргүзгөн.

Бул Беш-Балык (кытайча Бейтин) шаарында 982-жылы төртүнчү айда (кытайлык календардан оодарганда — 25-апрелден 25-майга чейинки аралыкта) уйгур идикуту жаздап отурганына кытайлык саякатчы Ван Яньдэ да күбө болгон.

Махмуд Кашгаринин «*Диванында*» уйгурларга каршы Караханийлердин жортуулдарынын айрым багыттары жана бул жортуулдарга байланыштуу ырлар менен уламыштардын үзүндүлөрү келтирилет. Маселен, бул ырда мусулман Караханийлердин кошууну Иле суусунан кайык менен өтүп, чы-

гышка сапарга чыгып, Уйгур өлкөсүнө келип, *Мыңлак* деген жерди басып алышканы баяндалат. Түнү менен Мыңлакка кол салышып, эркектерин өлтүрүшүп, женишке жетишкен.

Башка бир ыр үзүндүсүндө:

«Бечкем уруп атлака,
Уйгурдакы татлака,
Угры, йавуз итлака,
Кушлар киби учтымыз».

Кыргызча мааниси:

«Тамга уруп аттарга,
Уйгурдагы таттарга,
Ууру-кески иттерге
Куштай [тийип] качырдык», —

деп мусулман Караханийлердин аскерлеринин «каапыр таттарга», т.а. уйгурларга каршы чабуулу даназаланган.

Чыгыш Тенир-Тоодогу *Кеми-Талас* жери — Караханийлер мамлекети менен Уйгур өлкөсүнүн ортосундагы чек ара аймагы катары Махмуд Кашгаринин чыгармасында «*Тарим* — бул Куча шаарынын жанында уйгурлар менен чектеш жердин аталышы» деген маалымат менен эскерилген.

Йабакулардын жетегиндеги саясий ынтымакка каршы күрөш да Караханийлердин X—XI кылымдардагы тарыхындагы орчундуу окуялардан болгон. Йабакулар көчмөн турмуш-тиричилигин кылган чыгыш тенир-тоолук-жунгариялык калктардын эң согушчандарынан болгон. Алар өз коңшулары менен саясий ынтымак түзүп, кээде Караханийлер кагандыгына каршы түндүк-чыгыштан кол салып турушкан. (Йабакулар кийин бир катар түрк элдерине жуурулушкан. Маселен, кыргыздын *жабагы* уруусунун аталышы да ушул калктын тарыхы менен байланыштуу.)

1017—1018-жылдары йабаку төбөлдөрү жетектеген согуштук ынтымакка кирген көчмөн түрк элдери Караханийлердин аймагына чыгыштан кол салышты. Алардын бул чабуулу айрым мусулман булактарында «Кытай тараптан келген аскерлер» катары сыпатталган, бирок Түндүк Кытайдагы монгол тилине тектеш тилде сүйлөгөн кидандарга (орхон жазууларында — *кытаң*) бул ынтымактын эч тиешеси жок эле.

Тарыхчы Утби бул окуяны көбүртүп-жабыртып баяндайт: «ас-Сын (Кытай) — тараптан жүз миң боз үйлүү кол чыгып, ага (Караханийлердин өкүлү Тууган-ханга) кастыгын билдирип, мусулман шаарларына кесепетин тийгизе баштады. Мындай көп сандаган колду жер жүзүндө эч ким көрө элек эле. Бул жоолордун мүдөөсү — исламдын жарыгын өчүрүү, буттар (идол) үчүн буткана сарайларды куруу эле... Алардын мизин кайтаруу үчүн Тууган-хан шашылыш түрдө ар кыл мусулман өлкөлөрүнөн аскер топтоду. Ал динге берилгендерден жана ыктыярдуулардан он миң кишилик кол курады...». Тарыхчы *Ибн ал-Асир* (XIII кылымдын башы) болсо 1017—1018-жылдары үч жүз миң түтүндөн ашуун

көчмөн түрктөр чыгыштан басып кирип, Баласагунга сегиз күнчөлүк алыстыктагы жерге келип токтошконун жазат.

Йабакулардын жетегиндеги бул жортуул чындап эле Борбордук Азиядагы мусулман өлкөлөрүнүн шаштысын кетирген. Анткени буга чейин Караханийлер жана башка мусулман мамлекеттери өздөрү башка диндегилердин аймактарына жортуул кылып келишкен эле.

Махмуд Кашгари да өз «Диванында» бул «каапыр» чыгыш түрктөрү менен Караханийлердин өз ара согушу тууралуу дастандык үзүндүлөрдү камтый кеткен.

Алардын биринде йабакулардын беги Бука-Будрач өз колун топтоп, согушка камынып жатканы төмөнкүдөй сыпатталат:

«Будрач йеме кудурды,
Алпагутын азурды,
Сүсин йана кадырды,
Келгелимет иркешүр».

Кыргызча мааниси:

«Будрач кайра бет алды (вариант: кутурду, каарданды),
Алп жигиттерин айырды (тандады),
Аскерин жана кайырды,
Келмек үчүн иргелишүүдө».

Өз эмгегинин башка жериде Махмуд Кашгари бул Будрач — Караханийлердин Бекеч Арслан-тегин аттуу бегинин тушунда мусулман түрк аскерине туткунга түшкөн бир йабаку элинин төбөлүнөн экендигин учкай эскерте кетет. Бул тек гана йабакулардын аскери эмес, аларга саясий ынтымакташ болгон басмыл жана чөмүл элдеринин аскери да аларга кошулган бирдиктүү күч эле:

«Бычгас битик кылуурлар,
Анд кей йеме берүрлер,
Хандын басут тилерлер,
Басмыл, чөмүл тиркешүр».

Кыргызча мааниси:

«Келишимин жазмага түшүрүшүүдө,
Ант ичип, сөз беришүүдө,
Хандан жардам тилешүүдө,
Басмыл, чөмүл өз ара жыйылды (тиркелишти)».

Батыш мусулман булактары (Утби, Ибн ал-Асир) «Кытай тараптан аттанган кол» катары учкай жазып калтырган бул түндүк-чыгыштан жана чыгыштан келген каапыр түрктөрдүн мусулман Караханийлер мамлекетине каршы ири согуштук аракети чек ара аймагында (Кара-Жыгач жергесинде) жайгашкан ограк эли (уруусу) тарабынан да колдоого алынган. Айрым ыр үзүндүлөрүндө «ограк колун (сүсин) кайра артка сүргөн (кайттарган)» деген сыяктуу саптар кезигип, ограктар өздөрү да мезгил-мезгили

менен Караханийлерге кол салып турганын баяндайт. Бирок чечүүчү ири салгылашууларда ограктар йабаку тарабынан Караханийлер тарабына өткөнү да дастан үзүндүсүнөн айгинеленет:

«Агды кызыл байрак,
Тогды кара топрак,
Йетишүв келип ограк,
Токшып анын кечтимиз».

Кыргызча мааниси:

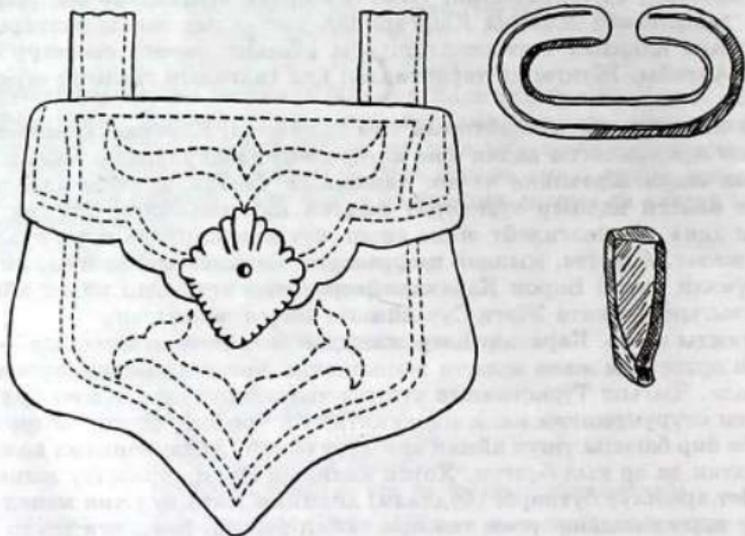
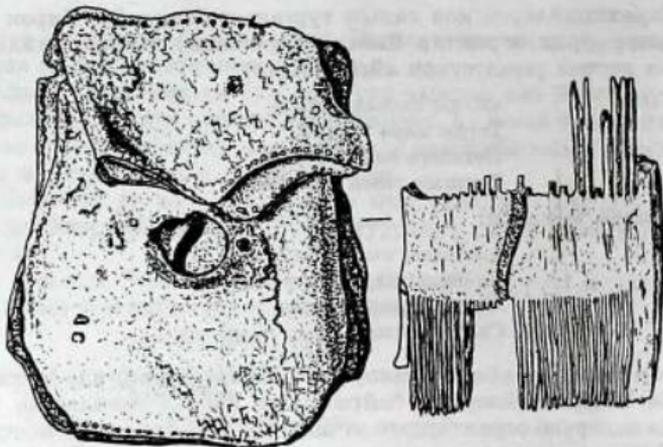
«Агылды кызыл байрак,
Чандады кара топурак,
Жетише келип ограк,
Салгылашып калып кечиктик».

Бул ыр саптарына берген кошумча түшүндүрмөлөрүндө Махмуд Кашгари мусулман Караханийлердин байрагынын кызыл экендигин, салгылашуу маалында өздөрүнө ограктардын атчандары да жете келип кошулуп, мусулмандар бул салгылашуудан кечигип кайтканын баяндайт.

Эгерде батыш (араб) мусулман булактары Караханийлерге каршы кол салган күчтөрдү эч тактабастан, «Кытай жактан келгендер» деп үстүрт жазышса, даанышман Махмуд Кашгаринин дастандык маалыматтары йабакулар жана алардын ынтымакташтары Ыртыш өрөөнү сыяктуу Алтай, Монгол Алтайы, Жунгария тараптардан кол салганын тактоого мүмкүндүк берет.

Кол салуунун мизин кайтарып тим болбостон, Караханийлердин колун баштаган Арслан-тегин андан ары илгерилеп, йабакулардын төбөлүн колго түшүргөн жана Ыртышка чейин чапкынын уланткан. (Ибн ал-Асир чыгыштан келген каапыр түрктөрдү жеңген караханийлик бийлик эгесин «Тууган-хан» деп белгилейт жана анын жүз миң кишини туткундап кайтканын жазат. Албетте, мындай цифраларды оңойлук менен ишенип кабыл алуу мүмкүн эмес.) Бирок Караханийлерге туруктуу баш ийген аймактар түндүк-чыгыш тарапта Жети-Суу аймагы менен чектелген.

Хотанды ээлөө. Караханийлер жаңыдан баш көтөргөн маалда — X кылымдын ортосунда жана экинчи жарымында Хотан аймагы алардан өз алдынча эле. Чыгыш Түркстандын түштүк-чыгыш булуңун түзгөн бул аймак эзелтеден отурукташкан калк маданиятынын чордону болгон. *Улуу Жибек жолунун* бир багыты ушул аймак аркылуу өткөн. Анда жашаган калк улуттук жактан да ар кыл болгон. Хотан калкына Индия аркылуу жана андан соң Тибет аркылуу бутпарас (буддизм) дининин жана бул дин менен байланыштуу жазма маданияттын таасири тийип турган. Биердеги тохар тилинде сүйлөгөн калктын жазма эстеликтери биздин күндөргө чейин сакталып жетти. Акырындап хотандыктар түрктөшө берген. Бирок Махмуд Кашгари жашаган доордо — XI кылымда айрым хотандык этностук топтор караханийлик түрк тилин да, өз тилин да билип, кош тилдүү (билингвист) калктардан болушкан. Хотан калкын Махмуд Кашгари «түрк өлкөлөрүнөн конуш

XI—XIV кылымдарга таандык тарак, оттук таш сактоочу булгаары баштыктар. *Ат-Башы, Орто-Нарын өрөөндөрүнөн табылды. К. Ш. Табалдиевдин, О. А. Солтобаевдин археологиялык казууларынан.*

тапкан» башка калктардын бири катары сыпаттап, өзүнчө бир жазуусу жана тили бар экендигин, түркчө сүйлөгөндө кыйналышаарын белгилеген.

Бул Хотан аймагы дүйнөлүк соода үчүн абдан олуттуу жерде жайгашкан, Кытай, Индия, Ортоңку Чыгыш, Борбордук Азия аймактарын бириктирген тогуз жолдун тоому болгон. Ошондуктан Караханийлер мамлекети аны басып алууга ынтызар эле.

Караханийлердин чегин түштүк-чыгыш тарапка кеңейтүүгө жетишкен, Хотан аймагын да басып алып, бул жерде алгачкы мусулман бийлигин орноткон киши — **Кадыр-хан Жусуп** эле. Ал тууралуу мусулман булактары эр жүрөк жана такыба инсан катары даңазалап жазып калтырган.

Кадыр-хан Жусуптун санжыралык (генеалогиялык) жадыбалы:

Караханийлердин өкүмдары Жусуп Кадыр-хан аймактык хан кезинде эле Хотанды көздөй жортуул жасап, XI кылымдын башында бул аймакты каратып алган. Ал 1024-жылдан тартып Караханийлердин улуу каганы болгон. 1032-жылы декабрда (423-хижра жылы мухаррамда) Жусуп Кадыр-хан дүйнөдөн кайткан.

Хотан аймагынын Караханийлерге каратылышы менен Чыгыш Түркстандын бул алыскы түштүк аймагынын биротоло түрктөшүүсүнүн жана мусулман динине өтүшүнүн негизги баскычы башталган. Хотандыктар кийинчерээк тилин таптакыр жоготсо да, өз маданияты жана салты аркылуу жалпы Караханийлердин маданиятына көөнөргүс салымын кошуп, аны өз тарабынан да байыттышкан. Алардын музыкадагы, архитектурадагы жана башка өнөрү да кийинки доорлорго мурасталып калды. Унуткарылган тохар тилиндеги жазмалар XX кылымдын башынан тартып чечмеленип, илимге дайын болууда.

Жалпыласак, XI кылымдын алгачкы үчтүгүндө Караханийлердин чыгыш, түндүк-чыгыш жана түштүк-чыгыш багыттарындагы негизги жеңип алуулары жүзөгө ашырылган. Жети-Суунун алыскы аймактары, Чыгыш Тенир-Тоонун Жунгарияга чектеш аймактары, Турпан ойдуңунун батыш

жагы, Черчен, Хотан аймактары эми Караханийлерге тиешелүү болуп калган. Алардын чыгышында ислам динине кирбеген түрк калктары көз карандысыз жашоо-тиричилигин уланта беришкен.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Уйгур Турпан идикуттугу кайсы жерде жайгашкан мамлекет эле? Чыгыш Теңир-Тоодо башка кандай калктар байырлашкан? Алардын тил өзгөчөлүктөрү тууралуу кандай кабарлар бар?

2. Байыркы тохар жазмасы тууралуу эмнени билесинер? Бул жазма азыр колдонулабы?

3. Караханийлердин чыгыш тарапка карай жортуулдары тууралуу айтып, картадан анын багытын көрсөтүп бергиле. Уйгурларга, йабаку биримдигине каршы согуштар кайсы чыгармаларда чагылдырылып калган?

4. Хотан шаары жана аймагы Караханийлердин кайсы каганы тарабынан каратылган?

5. XI кылымдын алгачкы үчтүгүндө Караханийлердин ээлигине кирген жаңы жерлерди картадан көрсөтүп бергиле. Турпандагы Уйгур идикуттугу XIII кылымдын экинчи жарымында гана моңголдор тарабынан биротоло кыйратылгандыгын, ага чейин өз эгемендигин сактаган, дайыма Караханийлер менен жоолашып келген, дини башка калктын өлкөсү болгонун унутпагыла. Бул мамлекет менен Караханийлер кайсы аймактарда чектешкен?

§ 7. Саясий башкаруу системасы. Кагандыктын экиге жиктелиши

Караханийлердин саясий башкаруу системасы. Мусулман дүйнөсүнүн эң чыгыштагы кубаттуу мамлекети болуп калган Караханийлер кагандыгы өзүнүн саясий башкаруу структурасын кылымдардан бери келген башкаруу ыкмаларын өнүктүрүүнүн негизинде калыптандырды.

Бул борбордук азиялык эң ири мамлекет өзүнөн да алда канча ири болгон байыркы Хунну мамлекетинин, ошондой эле орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Улуу Түрк кагандыгынын айрым үлгүлөрүн кайталагандыгы менен да айырмаланат. Аларда да, Караханийлердегидей эле, ар кыл улуттар жана уруулар камтылган. Бул ар түрдүү этностук калайыкты *борбордоштуруп башкаруу* зарыл эле.

Ал үчүн негизги башкаруучу топтун (династиянын) өкүлдөрү борбордук (улуу) кагандык бийликти таануу менен, жалпы аймакты *эки канатка* бөлүп башкарган. Бул *дуалдык система* катары хуннуларда жана Улуу Түрк кагандыгынын тушунда колдонулган эле.

Кагандыктагы дубандык чакан аймактарды бийлегендер кээде тек гана «элик» («элди», т.а. мамлекеттик бийликти башкаруучу) деп аталса, кээде өз бийлигин күчөтүүгө, жикчил саясат жүргүзүүгө, кандайдыр бир өз алдынчалыгын арттырууга умтулган чакта «хан», «каган» деп да аталышкан. Айрымдары башкаруучу династиянын тегинен экендигин тастыктаган «тегин» сөзүн өз титулдарына же ысымдарына кошуп айтышкан (маселен, Арслан-тегин, Али-тегин). Бул даража кагандык даражага ээ болгон же ээ боло элек учурда ушундай тектен чыккандарга тиешелүү болгон.

Жалпы мамлекеттик бийликтин башчысы *улуу каган* болгон. Тигил же бул аймакты башкарган жергиликтүү хандар өздөрүн хан катары эсептешкен менен, улуу кагандын бийлигин таанышкан жана өздөрүнүн ээликтери үчүн чыгарган тыйындарынын бетине өз атын эле эмес, жалпы мамлекет башчысы — улуу кагандын ысымын да чектиришкен.

Улуу каганга баш ийген бул жергиликтүү *эликтер (хандар)* өз кезегинде *бектер* (орусча — «князь» түшүнүгүнө жакын келет) аркылуу өз ээлигин башкарган. Бектер Караханийлер династиясынан эле эмес, башка тектен чыккандардан деле болгон. Махмуд Кашгари «бек» («бег») сөзүн арабча «эмир» сөзү аркылуу которот. Бул бек бир эле учурда өз дубан элинен куралган аскердин башчысы да болгонун айгинелейт. Айрым чакан этностук топтордун өз-өзүнчө аймактык бектери болгон.

Мамлекеттик идеологиялык салт бектердин зоболосун көтөрүүгө багытталган. Алар тек гана өлкөнү башкаруучу болуп эсептелбестен, интеллектуалдык жактан да калайыктын каймагы катары бөлүнүп турууга тийиш эле. Буга *Жусуп Баласагунинин «Кутадгу билиг»* эмгегинен төмөнкүдөй саптар мисал болот:

«Не дээрин эшиткин, Өтүкөн беги,
Сынап сүйлөп, сөздөрү нарктуу деги:
‘Эл үчүн эң татыктуу беги керек,
Көңүлү, тили — түз, кылыгы айкөл керек.
Билимдүү, окуган, элине карамдуу,
Дили да, көзү ток, көңүлү жарамдуу.
Бардык изги ишке болсо экен колу узун,
Уяттуу, сылык да, мүнөзү түзүк’».

Каган мамлекетти башкарууда атайын буйругун — жардыгын чыгарып турган. Аны «йарлыг» сөзү менен белгилешкен. Махмуд Кашгари бул сөздүн чигил тилинде экенин айтып, бирок бул терминди огуздар билишпейт деп кошумчалай кетет.

Мыйзам. Караханийлердин мыйзамы *төрү* деп аталган. Кийинки кылымдарда борбордук азиялык мусулман калктары «адат» деген арабча сөз менен алмаштырган бул мыйзам *салттык эрежелерден* (укумдан тукумга оозеки өткөрүлгөн) турган. Жусуп Баласагунин катаал бийлик маалында анын айрым эрежелерин ондоп коюуга да мүмкүн болгондугун белгилеген:

«Төрү (мыйзам) — суудай, күч болсо ал от сымал өчөөр,
Сууну мол агызсан, күчтүү от өчөөр».

Бирок мамлекеттин тиреги анын мыйзамдык түзүлүшү менен байланыштуу экендиги да бул караханийлик ойчул акындын дастанынан айгинеленет:

«Туз мыйзам орнотсон, түзөлөт дүйнөн,
Киши чыкпас, өлкөдө, зомбулук көргөн».

Караханийлер доорундагы саясатты таанууга байланыштуу бир макал Махмуд Кашгаринин чыгармасы аркылуу бизге маалым: «Эл калды, төрү капмас» («Мамлекет сакталып калаар, мыйзам болсо өзгөрөөр»). Демек, бул мыйзам улам жаңы доорго ылайыкталып өзгөрүүгө учураары ошол доордо да белгилүү болгон.

Башкаруу аппараты. Ар бир каган же таасирдүү аймактык хан өзүнүн башкаруу иштерин жүргүзүүнү «*йүгрүш*» («вазир») даражасындагы жогорку төбөлүнө тапшырган. Караханийлердин каганы же жергиликтүү ханы, беги атайын ордо кенешчисине ээ болгон. «Таянмак» сөзүнөн жаралган «*таянгу*» термини менен хандын кенешчисинин бул кызматы белгиленген. Кийинчерээк бул термин арабча «хажип» (*хажиб*) сөзү менен алмаштырылган. Айрым кишилерге улуу кенешчи — *улуу хажип* даражасы да ыйгарылган. Алар калайык менен кагандын ортосунда байланыштыруучу бир кызматты аткарган, ордонун күнүмдүк башкаруу маселелерин тейлешкен. Букарадан чыгып, таасирдүү кызматка жеткен, хандан эки даражага төмөн турган кызмат ээси Махмуд Кашгаринин «*Диванында*» атайын «*йафгу*» (*жабгы*) термини менен берилет. (Бул бир кездеги карлуктардын бийлик эгеси — жабгу титулунун төмөнкү даражадагы төбөлдөр үчүн сакталып калган түрү болуп саналат.) Ал эми йафгудан төмөн турган мансап ээси «*түксин*» деп аталган. Бул кызматка да карапайым калк ичинен көтөрүлө алышкан.

Ордодо башка да таасирдүү кызматтар кагандын ишмердүүлүгүн же эс алуусун уюштуруу менен байланышкан. Маселен, *ордо башы* деген кызмат Махмуд Кашгари тарабынан эскериле кетет. Ордонун катчысы — «*битигчи*» деп аталган («битиг» — жазуу, «битик» — китеп, кат маанисин берген), ан уулоо үчүн камылга көргөн, ан куштарын таптап, даярдоону көзөмөлдөгөн жетекчини «*кушчу*» дешкен. Келген конокторду мартабаларына жараша кагандын жанына отургуза турган кызматтын ээси «*буйрук*» (башка бир вариантта — «*бийрук*») деп аталган. Тамак-аш жагын тейлөөчү башкаруучу «*ашчы*» деп аталган. Жибек кездемелерди сактаган казыначы болсо «*агычы*» катары маалым эле.

Куралдуу күчтөр. Караханийлердин негизги аскердик күчү *атчан аскерлер* болгон. Улуу кагандын жалпы аскердик күчтөрүнө анын жергиликтүү бектери өз аскери менен келип кошулууга милдеттүү болгон. Жалпы колду (армияны) — «сү» деп атап, кошуунду — «*черик*» сөзү менен белгилешкен (бул сөз азыркы кыргыз тилине «черүү» түрүндө сакталып жетти). Черик өз кезегинде «жүз» жана «миң» деген сандык бирдиктер аркылуу бөлүнгөн. Колбашчылар («*субашы*») таасири боюнча *йүгрүштөн* (вазирден) кийинки орунда турган.

Аскерлердин негизги куралдары *жаа, кылыч, найза* болгон. Кынына *канжар* да тагынышкан. *Жаа атышуу* спорттук өнөрдүн бири эле.

Аскер өнөрү жогору бааланган караханийлик көчмөн калктарда кылыч менен атайын ант берүү салты да болгонун Махмуд Кашгари баяндайт:

«Кыргыз, йабаку, кыпчак жана башкалар бирөөгө касам ичиргенде же аны

менен келишим түзгөн маалда кылычты кынынан сууруп чыгышат да, тигинин алдынан тосуп, мындай деп айтышат: «Бу көк кирсүн, кызыл чыксун». Мааниси: бул темир ылайым көк бойдон кирип, кызыл болуп суурулсун, тактап айтканда, эгерим алиги убадага каршы чыкса жана бузса, ал канга боёлсун дегени... Бул (жөрөлгөнүн себеби) — алар темир (куралды) өтө аздектешет».

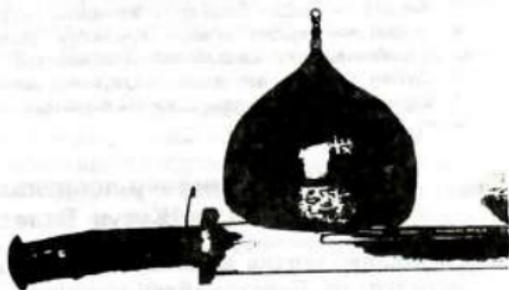
Дубан бектери жана жикчилик саясат. Караханийлердин айрым чөлкөмдөрүн жана дубандарын башкарган бектер, чакан хандар дайыма өз кошуунуна ээ болгон. Сырткы жоо келсе, дароо мизин кайтаруу үчүн алардын мындай аскерге ээ болушу да эбегейсиз зор аймакты ээлеген мамлекет үчүн пайдалуу эле. Жергиликтүү хандар, ошондой эле, өз аймагында мамлекеттик тартипти камсыз кылуу үчүн, ар кандай козголоңдорду басуу, алык-салыкты чогултуу үчүн кубаттуу аскерге жана күчтүү жергиликтүү бийлик аппаратына муктаж эле.

Бирок ушул эле жагдай жалпы мамлекеттик ынтымак үчүн олуттуу коркунуч түзгөн учурлар да көп болгон. Маселен, улуу каган өз мураскору катары бир уулун дайындап, калган уулдары жергиликтүү денгээлдеги хан же бек болуп калган чакта, өз дубанынын бийлигин чындап, жаны улуу каганга баш ийбей, эгемен катары чыгууга аракет кылгандар да болгон. Бул жалпы мамлекеттик биримдикке каршы жикчил саясат Караханийлердин ички ыркын кетирген коркунучтуу окуяларга да кабылган.

Жикчил саясат жүргүзгөн хан же бек өз дубанынын тыйынын чектиргенде анын бетинде өз атын гана калтырып, өзү тааныгысы келбеген улуу кагандын ысымын андан алып таштачу. Куралдуу аскери менен такаат кылууга далбаса жасап, ал түгүл башка мамлекетке кайрылып, улуу каганга каршы тышкаркы күчтөрдү тартуу учурлары да болгон. Кээде улуу каганды тактысынан түшүрүү үчүн ордодо кутум да уюштурулган.

Караханийлердин жиктелиши. Бир кездеги Хунну дөөлөтү, Улуу Түрк кагандыгы сыяктуу эле Караханийлер кагандыгы да акыры жүрүп экиге жиктелген. Бул жараяндын баштапкы пайдубалы Х кылымдын аягынан тартып эле тургузула баштаган. Бардык тарабынан тең согуш аракеттерин жүргүзүүгө тийиш болгон бул мусулман өлкөсүнүн бир канатынын бектери бирдей чың болушу зарыл эле.

Караханийлер кагандыгы 1041—1042-жылдары эки канатка — *Чыгыш* жана *Батыш Караханийлерге* жиктелген. Чыгыш Караханийлердин ордо шаары — *Баласагун* эле. Бул шаарга ошондуктан Куз-Ордо, Куз-Улуш (тескейдеги ордо шаар) деген да ат коюлган. (Ки-

Туулга жана кылыч — жалпы түрк элдеринин ыйык курал-жарагы.

йинчерээк ордо шаар катары Кашкар тандалып алынып, Баласагун аймактык саясий чордонго айланган.)

Батыш Караханийлердин ордо шаары алгач *Өзгөн* шаары болгон. Кийинчерээк гана ордо шаары *Самарканд* болуп калган.

Улуу каган Жусуп Кадыр-хан каза болгон соң, тактыга анын улуу баласы *Сулайман Арслан-хан* отурган. Анын тушунда борбордук бийлик бир кыйла бошондоп кеткен. Жергиликтүү каган катары *Мухаммед Буура-хандын* чыгышта таасири күч болгон. Батышта Самарканд жана Бухара аймактарын Али-тегиндин урпагы башкарган. Сарай төнкөрүштөрүнөн соң, XI кылымдын 40-жылдарынын башында *Ибрахим Борутегин ибн Наср* Мавераннахрдагы Караханийлердин бийлигин өз колуна топтогон жана өзүнө «*Тамгач-хан*» деген титулду алган.

Чыгыш жана Батыш Караханийлердин өз ара согушу 1069—1070-жылдардын аралыгында жүрүп, 1070-жылдын башында эки тарап тынчтык келишимин түзгөн. Анын натыйжасында эки канаттын ортодогу чек арасы катары *Кожент аймагы* табылган. Өзгөн гана эмес, дээрлик бүткүл Чыгыш Фергана жана Шаш (Ташкент) аймагы Чыгыш Караханийлердин карамагына тийген. Кыргыз тарыхчысы, профессор *Өмүркул Караев* дал ушул датаны *Караханийлердин экиге жиктелишинин жыйынтыктоочу мезгили* катары көрсөтөт.

Бул мамлекеттин экиге бөлүнүшү жалпы Борбордук Азиянын түрк тилдүү калктарынын болочоктогу этностук-маданий ажырымдалышы үчүн да баштапкы өбөлгөлөрдү жараткан.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Караханийлердин саясий башкаруу системасы кандай эле? Улуу кагандан башка да кандай бийлик төбөлдөрү болгон? Элик жана бек терминдери эмнени түшүндүрөт? Алардын кайсылары кийинки доордо да сакталып калган.
2. Караханийлер доорундагы мыйзамды эмне деп аташчу? Жусуп Баласагуну мыйзам тууралуу эмне деп жазган? Кийин «төрү» сөзү кайсы терминге алмашты?
3. Караханийлердин башкаруу аппараты тууралуу маалыматыңар менен бөлүшкүлө.
4. Караханийлердин аскери тууралуу эмнени айта аласыңар? Махмуд Кашгари кылычка байланыштуу кандай антты эскерген?
5. Дубан хандарынын жана бектеринин жикчилик саясаты тууралуу айтып бергиле.
6. Караханийлер кагандыгы качан биротоло экиге жиктелген? Алардын борборлорун картадан көрсөткүлө.

§ 8. Караханийлер доорундагы руханий турмуш. Жусуп Баласагуну

Караханийлердин маданиятындагы социалдык-таптык ажырым жана орток белгилер. Караханийлер доорундагы маданият жалпы эле борбордук азиялык түрк калктарынын маданий өнүгүүсү үчүн орток көрөнгө болуп эсептелет. Арийне, бул маданиятты бир кылка кылып көрсөтүүгө мүмкүн эмес. Ал доордо коом ар кыл социалдык топторго, таптарга ажырымдалган.

Андан тышкары көчмөн турмуш таризин же отурукташкан турмушту өткөргөндөрдүн да өз ара маданий айырмачылыктары болгон.

Ошондой болсо да жазма маданиятынын кенирирээк таркашы ар кыл элдердин, ортонку жана жогорку катмарлардын маданий турмушу үчүн орток белгилерди, жагдайларды шарттаган. Жалаң гана төбөлдөр эмес, оокаттуу карапайым кишилер да билимге эгедер болуп, дүйнө тууралуу маалыматы кеңейген. Жалпы мусулмандык ыйык китеп «*Куранды*» окутуунун зарылдыгы аркылуу араб тилин өздөштүрүшүп, ал тилдеги башка адабияттарды да окууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Араб жазмасы аркылуу өз тилдеринде да жазуу салты таркала баштаган. Бул жагдайлар Караханийлер мамлекетинде чигил тилине негизделген орток жазма адабий тилдин кенири таркалышына түрткү болгон.

Жазма жана кагаз. Караханийлер доорунан эпиграфиялык (таш жана башка катуу нерселердин бетине түшүрүлгөн) жазуулар гана эмес, айрым китептер, документтер сакталып жетти. Калайык кенири колдонгон жазуу материалы — кагаз болгон. Кагазды Борбордук Азияда VIII кылымдын ортосунан кеч эмес пайдалана башташкан. Ошол доордо Самаркандда жасалган кагаздар жогорку сапаты менен айырмаланып, ал түгүл башка жактарга да экспорттолуп (тышкы соодага сатылып) турган.

Кагазга сыя менен жазуу үчүн атайын калемдер пайдаланылган. Араб жазуусу латын же кириллица арибинен айырмаланып, ондон солго жазылат. Ошондой эле араб арибин кооздоп жазуу өнөрү өнүккөн. Ал үчүн арабча жазуу ыкмаларынын бир канча түрлөрү пайдаланылган. Маселен, дубал бетине сөздөр адатта *куфий жазуусу* деген ыкмادا түшүрүлгөн. Кенири таркалган жазуу ыкмаларынын бири *наسخ* деп аталган.

Билим берүү системасы. Караханийлер доорунда билим берүү алда канча өнүгүүгө ээ болгон. Ар бир ири мечиттин алдында китепканалар жана баштапкы мектептер ачылган. (Ош аймагында жана жалпы Чыгыш Ферганада алгачкы мечиттер XI кылымдан тартып пайда боло баштаган.) Мектептерде *Куранды* окууга үйрөтүү үчүн араб арибин жана тилин үйрөтүшкөн. Андан тышкары шарияттын (мусулмандык укук эрежелеринин жыйындысынын) атайын сабактары берилген. Диний эмес сабактар (математика, адабият ж.б.) боюнча сабак берген мектептер да болгон.

Окуу жайлардын эн жогоркусу — *медресе* (арабчадан «дарс берилчү жай» деп которулат) деп аталган. Медреселерде диний сабактар (мусулмандык укук — фикх, жалпы эле диният сабактары) гана окутулбастан, математика, философия, адабият сыяктуу сабактар да өтүлгөн. Медреселерде сабак берген аалымдардын бир катары өздөрү да илимий салым кошкон инсандардан болушкан. Медицина, табигый илимдер, астрономия боюнча илимий маалыматтар да кенири таркалган.

Ал кезде китептерди басма усулу аркылуу жарыялоо идеясы Борбордук жана Батыш Азияга, Европага дайын боло элек эле, ошондуктан китепти кол менен көчүрүү, татынакай мукабаларды жасоо, кол жазмаларды сатуу сыяктуу иштер менен өз жанын жана бүлөсүн баккан кишилер арбын бол-

гон. Мыкты кол жазмага ээ болгон кишилердин кадыр-баркы чоң болгон. Кол жазмалар чычкан жебесин үчүн сандыктарга салынган, же баштыкка салынып, жогорураак текчеге коюлуп, же дубалдагы мыкка илинген.

Борбордук Азия — илимий ачылыштар чөлкөмү. Караханийлер кагандыгы мусулман өлкөсү болуп калган сон, батыштагы илимий-маданий өнүгүүнү баштан өткөрүп жаткан кенирсиген азиялык — түндүк, африкалык — пиренейлик аймак менен жеңил-желпи маданий баарлашууга мүмкүндүк алган. Арийне, бул мамлекет пайда боло электе эле Борбордук Азиядан бир катар мусулман окумуштуулары чыккан. Алардын арасында айтылуу философ-ойчул *Абу Наср Мухаммед ибн Ахмад ибн Тархан ал-Фараби* (870—950) бар эле. Аны мусулман дүйнөсүндө «*Аристотелден кийинки Экинчи мугалим*» деп даңазалашкан. Фараби азыркы Түштүк Казакстандын аймагына туура келчү Фараб шаарынын жанында туулган. Өмүрүнүн акыркы жылдарын Алдыңкы Азияда өткөрүп, Дымашк (Дамаск) шаарында өлгөн. Анын «*Ак жолтой шаар*» жөнүндөгү эмгеги өз доору үчүн гуманисттик окууну сунуш кылып, мээнеткеч жана билимдүү инсандардын коому жана мамлекети тууралуу сыпаттаган. *Мухаммед ал-Хорезми, ал-Фергани* сыяктуу математиктер да өз доорунун чыгаан илимпоздорунан болушкан. Саманийлер мамлекетинде, ал кулаган сон ар кайсы мусулман өлкөлөрүндө жашап жана эмгектенген энциклопедиячы окумуштуулар: математик, тарыхчы, астроном, географ *Абу Райхан Беруни* (973—1048), дарыгер *Абу Али Ибн Сина* (980—1037) ж.б. жазган эмгектер да Караханийлер мамлекетинде кенири окулган. Сыр-Дарыянын төмөнкү агымында, Кара-Тоону этектей жайгашкан аймактан чыккан ири тилчи окумуштуулар *Исхак ал-Фараби* (962-жылы өлгөн), анын жээни жана шакирти *Абу Наср Исмаил ал-Жавхари ал-Фараби* (1002—1007-жылдардын аралыгында өлгөн) өз доорундагы араб тил илимине көөнөргүс из салган.

Мындай маданий жана илимий өнүгүү чөйрөсү Караханийлердин калкынын ичинен нечендеген илимпоздордун калыптанышына шарт түзгөн. Ал доордо жерден-жерге, шаардан-шаарга билим кубалап көчүп-конгон окумуштуулар үчүн эч чек аралык тоскоолдуктун болбогондугу да көңүл бурууга арзыйт. Көбүнесе мындай окумуштуулар Улуу Жибек жолунун багыты боюнча самсыган кербендер менен кошо бөлөк шаарларга жана өлкөлөргө барышаар эле.

Жусуп (Йусуф) Баласагуни. Араб жазмасы тенир-тоолук түрк калктарына дайын боло электе эле өнүккөн жазма маданияты Караханийлер доорунда жаны баскычка көтөрүлдү. Дал ушул ийгиликтер жергиликтүү чыгаан илимпоздордун, билимдүү акын жана ойчулдардын мээнетинин натыйжасы болгон. Өз доорунун чыгаандарынын бири Баласагун шаарында туулуп-өскөн акын, ойчул жана мамлекеттик ишмер **Жусуп** эле. Туулган жерине карата ага «*ал-Баласагуни*», тактап айтканда, арабча «Баласагундук» деген ат берилген. Баласагун шаары болсо азыркы Кыргызстандын Чүй өрөөнүндөгү Бурана шаар калдыгынын ордунда болуп, өз доорунун ири саясий жана маданий борбору эле.

Жусуп Баласагунинин жападан-жалгыз чыгармасы «*Кутадгу билиг*» дастаны бизге чейин келип жетти. Дастан 1069—1070-жылдары жазылып бүткөн. Жусуп Баласагунинин өмүр баяны тууралуу азын-оолак маалыматтар да өзүнүн ушул чыгармасын иликтөөдөн улам жоромол кылынууда.

Жусуп Баласагуни 1015–1018-жылдардын аралыгында туулгандыгы тууралуу илимпоздордун жоромолу айтылып келет. Анын Баласагунда туулгандыгы тууралуу эч шек жок, анткени автор дастанынын кара сөз кириш бөлүмүндө: «Бул китепти түзгөн Баласагунда туулган бир такыба киши», — деп, ал эми ыр саптарында болсо: «Бул эрдин туругу — Куз-Ордо эли» деп атайын жазып кеткен. Ал өз доорунун ак сөөк, тектүү катмардан чыккан интеллектуалы эле. Бул тууралуу китебинин кириш бөлүмүндө өзү да сөз кыла кетет:

«Баамдап көр, бул китепти жазган киши
Өнөрлүү эренден, ак сөөктүн башы.
Бу түркүн кадыр-барк, нарктарды биле,
Жашаган ал, өз доорун, күлө».

Жусуп туулуп-өскөн Баласагун шаарынан бир катар илимпоздор чыккандыгы орто кылымдардагы мусулман булактарында учкай эскерилет.

Маселен, географ жана адабиятчы *Йакут ал-Хамиви* (1179—1229) Баласагундан чыккан окумуштуулардын бири катары *Абу Абдулла Мухаммад ибн Муса ал-Баласагуни* тууралуу айтып, батышта аны «*ат-Турки*» деп да аташканын белгилейт. Демек, ушул өндүү бир далай окумуштуулар жашап жана эмгектенген өз шаарынан эле Жусуп Баласагуни дурус таалим ала алган.

Жусуп өзү да илим-билим адамдарына кадырлоо менен мамиле кылууга чакырган:

«Аларды катуу сүй, кадырла сөзүн,
Билимдерин үйрөн, азын же көбүн...
Алардын билими болду го элине шамдай,
Жаркыса шамдар, уланаар түнкү жол
жанбай».

Ошондой илимпоздордун бири математиканы жана астрономияны мыкты өздөштүргөн аалымдар — *жылдызчылар* — экенин айтып, Жусуп Баласагуни ошол доордогу астро-

Жусуп Баласагуни.

номдордун билимине жетүү үчүн так илимдерди билүүнүн зарылдыгын билдирет:

«Билейин десен, окугун эсеп илимин,
Ачылаар сандардын капкасы ушундан кийин.
Үйрөнгүн көбөйтүп, бөлүүнү, түгөл бир бөлчөгүн,
Балким, бул — сыноодур билимдин өлчөмүн.
Көбөйтүүнү даражага, кемитүүнү жетик бил,
Ушундан сон тамырлардан чыгарууну тетик бил.
Жана аянтты кошуп, алып, өлчөөгө өт,
Жети кат асмаңды аягыңда чымча тут.
Дагы калса ал-жабр ва-л-мукабал (алгебра) оку,
Евклиддин (Оклидистин) капкасын эринбей соккун».

Мында савалып өткөн илимдердин түрлөрүн Жусуп Баласагуни да ынтызарлана үйрөнгөнү дастанынын окурмандарына дал ушундай астейдил үгүт менен кайрылуусунан айгинеленет.

Жусуп Баласагуни өз чыгармасын жашы бир кыйлага келип, дүйнө таанымы кеңейген кезде жазган. Эмгегинин кириш бөлүмүндө ал өз китебин Кашкар тарапка келип аяктагандыгын, аны чыгыш Караханийлердин ханы («малиги» — бийлик эгеси) Тавгач Буура-ханга багыштагандыгын эскертет.

«Жыл — алтымыш эки эле, төрт жүзү менен,
Жазууну түгөттүм, бул үлгүгө ченей», —

деген дастандык саптар аркылуу 462-хижра жылы (азыркы календарга ылайык — 1069—1070-жылдар) Жусуп Баласагуни өз дастанын аяктаганын билебиз. Башка бир жеринде: «Түгөл он сегиз айда айттым бу сөздү», — деп дастанын жазып чыккан мөөнөтүн да тактап көрсөтөт. Бул учур — анын карылыкка таяп калдым деген учуру эле:

«Чакырууда алтымыш жашым «кел!» дей,
Бүтпөсө доорум, бараармын ага мелжей», —

деп бир жеринде элүүдөн ооп калгандыгына ишаара кылат, башка саптарында болсо, карыялыкка оой баштаганы тууралуу:

«Жорткон бир булуттай жигит кез кетти,
Жел сымал желип өмүрүм кечти.
Эсил кайран жигит кез, эсил кайраным,
Тута билбей мен сени колдон качырдым», —

дейт акын.

Жусуп Баласагуни өзүнүн «*Кутадгу билиг*» («*Кут ыроолоочу бийлик*»), же «*Кутачу билим*» деп которсо болот, анткени «*билиг*» сөзү «бийлик» жана «билим» деген кош маанини бере алат) дастанын мусулмандык түрк адабиятындагы өзгөчө оригиналдуу, айырмалуу чыгарма катары жазууну мүдөө кылган. Бизге жеткен караханийлик жана башка орто кылымдардагы түрк чыгармаларынан ал ырасында эле айырмаланып турат.

Бир чети, аны саясат таануу жаатындагы чыгарма десек болот, анткени анда мамлекетти кантип башкаруу керек, өлкөдөгү калайыктын ар кан-

дай социалдык катмарларына кантип мамиле кылуу керек деген сыяктуу суроолорго жооп берилген. Экинчи чети, ал — билимге, илимге, өнөргө астейдил мамиле кылууга чакырган педагогдук эмгек.

Жусуп Баласагуни окурманын өзгөчө өз эне тилин кастарлоого чакырган, тилдин маанисин абдан жогору баалаган:

«Илимге, билимге тилмечтир бул тил, Жаркытаар эренди жаркын тилди бил. Кишини тил куттуу кылаар, кадырлатып, Кишини тил жазалатаар башын алып».

Акындын дал ушундай осуят айткан сөздөрү дастанынын дидактикалык-осуятчыл маанайын ажарланып турат. Анда өз доорунун накыл кептеринин идеялары да камтылган. Алардын арасында мыйзамды сыйлоо, элчилердин сөзүн кастарлоо, достукту өз пайдасы үчүн эмес, дилдин жакындыгына карап тандоо сыяктуу асыл нарктар бар.

«Кадырлуу кылайын десен сен өзүңдү,

Кадырла кишини, түз тута мүнөзүңдү», —

деген анын эскертүүсү азыр да адамгерчиликтин бир эрежеси катары мааниси олуттуу бир осуят болуп турат.

Жусуп Баласагуни бул чыгармасын арнаган адам Кашкар ханы *Тавгач-Буура Кара-хакан Абу Али Хасан* болгон. Ал өз аймагын 1056-жылдан тартып бийлеген, ал эми 1074-жылдан тартып Чыгыш Караканийлердин улуу каганы болуп калган. 1103-жылы дүйнөдөн өткөн бул каган өз доорунда түрк адабиятына жана маданиятына кыйла көңүл бурган болуу керек. Анткени дал ушул чыгармасын арнаган Жусуп Баласагуниге ал жогорку ордо кызматын — «*улуу атайын хажиптикти*» («Улуг хасс хажиб») ыйгарган.

Жусуп Баласагуни өзүнүн чыгармасы — жанрдык жактан араб-тажик мусулман адабиятында бар болгону менен, жаны мусулман адабиятын түптөп жаткан өз элинде алгачкы саамалык эмгек экендигин айткан. Бул жагдайды да каган туура баамдай алгандыр. Айтмакчы, дал ушул кагандын тушунда жашап жана «*Кашкардын тарыхы*» эмгегин жана бир катар диний чыгармаларын жазып кеткен окумуштуу *Абу-л-Футух ал-Алмайи* эле.

ЖУСУП БАЛАСАГУН

КУТ АЛУУ БИЛИМ

ДАСТАН

Байркы түрк тилинен
Кыргызен
ТӨЛӨГӨН КӨЗУБЕКОВ

ДАСТАН

ФРУНЗЕ
«КЫРГЫЗСТАН»
1983

«Кутадгу билиг» китебинин кыргызча басылмасы — «Кут алчу билим» дастанынын титулдук бети.

Жусуп Баласагуни качан дүйнөдөн кайткандыгы, кайсы жерде көмүлгөнү тууралуу маалымат жок. Ошондуктан ал 1070-жылдан кийин каза болгон деп салыштырмалуу айтылып келет. XX к. 80-жылдардан тартып Кашкар аймагында Жусуп Баласагунинин күмбөзү катары кастарланган күмбөз дагы да илимий далилдөөгө муктаж. Анын көөнөргүс мурасы мусулман түрк калктарынын кийинки жазма адабиятына жаны жол салган философиялык-дидактикалык маанайдагы чыгарма катары бааланат. «Кутадгу билиг» баштаган тамырдан кийин борбордук азиялык түрк калктардын орток жазма адабияты азык алып өнүккөн.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Караханийлер доорунда кайсы таптык-социалдык катмарлардын (маселен, хан, бек, бий, аскер башчы, соодагер, кол өнөрчү, дыйкан, көчмөн малчы, кул, күң ж.б.) билим алуу үчүн мүмкүнчүлүктөрү көп болгон?

2. Билим алуу кайсы тилде жана кайсы жазууну колдонуу менен жүргүзүлгөн? Медресенин мектептен айырмасы болгонбу? Кыргызстандын аймагында ошол доордо жогорку окуу жайлары бар беле?

3. Борбордук Азиядан Караханийлер доорунун алдында жана алардын учурунда кайсы чыгаан илимпоздор чыккан? Алар кайсы тармак боюнча эмгектерди жаратышкан?

4. Жусуп Баласагуну туулуп-өскөн шаар кайсы өрөөндө жайгашкан? Анын ордун картадан көрсөтүп бергиле.

5. Жусуп Баласагуни кайсы мезгилде туулган? Анын чыгармасынын аталышы жана мазмуну тууралуу айтып бергиле. Акын аны качан жазып бүтүргөн жана кимге арнаган? Акынга эмне деген ордолук бийик даража ыйгарылган?

6. Жусуп Баласагунинин чыгармасы «Кутадгу билиг» дидактикалык (насаатчыл) мүнөздө экенин кантип түшүндүрүүгө болот? Анын илим-билимге чакырган ойлору азыркы тапта маанилүүбү?

7. Жусуп Баласагуни качан жана кайсы жерде өлгөнү так маалымбы? Анын мурасы кайсы элдердин адабиятына таасир тийгизген?

§ 9. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Диваны»

Караханийлик чөлкөмдөрдөгү маданий чордондор. Караханийлер кандыгынын башкы борбор шаарлары Баласагун жана Кашкар, Батыш Караханийлердин ордо шаарлары Өзгөн, Самарканддар гана эмес, мурдатан келе жаткан маданияттын, илимдин жана билимдин жергиликтүү чордонунан болгон бир катар башка шаарлар да болгон. Алардын арасында Бухара, Шаш (Ташкент), Тараз, Ысыпжаб (Чымкент), Ош, Хотан сыяктуу шаарлар да бар эле. Ал эми Тенир-Тоо аймагында мурдатан дубандык бектердин отурган жайы болуп, кийинчерээк караханийлик аймактык борборлорго айланган Барскан, Атбаш шаарлары да өз аймагы үчүн маданият чордонуна айланышкан.

Барскан шаары Ысык-Көл өрөөнүндөгү азыркы Барскоон жергесинин аймагында жайгашып, орто кылымдарда гүлдөп-өскөн шаар болгон. «Барскан — көлдүн жээгиндеги көркөм курулган бай шаар» деп X кылымдагы

«Худуд ала-алам» географиялык эмгегинде эскерилет. Бул шаардын аймактагы саясий ролунун чоң болгондугунан улам Ысык-Көлдү да кээде «Барскандын көлү» деп атап коюшчу.

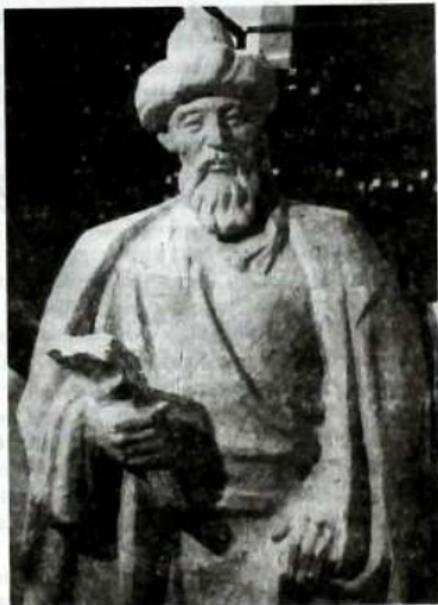
Барскан шаарында Караханийлердин Ысык-Көл аймагын жана анын сыртын бийлеген дубандык беги отурган, бул дубандын көз карандысыз каржылык саясаты үчүн бек өзүнүн тыйынын да чектирген. Барскандын тыйын сарайынан чыккан XI кылымга таандык айрым тыйындар археологиялык казуулар маалында табылды. Барскан беги Баласагунда, кийинчерээк Кашкарда отурган *Чыгыш Караханийлердин бийлигин* тааныган. Азыркы доорго чейин тиешелүү архитектуралык эстеликтери сакталбаса да, жалпы эле Караханийлердин чордондук шаарларындай эле бул жерде да жума намазга мусулмандар жыйылуучу чоң мечиттер, алардын алдындагы мектептер жана китепканалар, жогорку окуу жайы — медресе болгондугунан күмөн жок.

Махмуд Кашгари (Барскани). Мына ушул Ысык-Көл аймагында туулуп-өсүп, дүйнөгө XI кылымдагы эң залкар түркологиялык энциклопедияны калтырып кеткен аалым Махмуд Кашгари (Барскани) болду. Анын санжыралык аты-жөнү төмөнкүдөй иретте берилген: *Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед*.

Демек, Махмуддун атасы — Хусейн, ал эми чоң атасы — Мухаммед. Өз эмгегинин бир нече жеринде Махмуд ал-Кашгари өзүнүн тектүү жерден чыккандыгын, болгондо да Караханийлер кагандыгын негиздеп, бийлеп келген бабалардын урпагы экендигин кыйыр белгилейт. Маселен, «Бул китептин автору Махмуд айтат: ушул эле жагдайдан улам биздин эмир бабаларыбызды (огуздар) «хэмир» дешчү», — деген саптар жолугат.

Махмуд өзүнүн чоң атасы жана бабалары дал ушул башкаруучу династияга таандык экендигине сыймыктанган. Эмгегинин дагы бир жеринде ал өзүнүн ак сөөк, тектүү экендигин баса белгилейт:

«Мен өзүм алардын (караханийлик түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү таза тетигинен, ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге, түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн ээинге туттум».

Махмуд Кашгари.

Махмуд Кашгаринин жеке санжыралык тизмеси тууралуу илимде алгачкы ирет жоромолун жазган көрүнүктүү украин чыгыш таануучусу, академик *Омелян Прицак* анын Караханийлердин бийликтеги династиясына таандык экендигин тастыктайт. 992-жылы (хижранын 382-жылы) Баласагундан чыгып, Мавераннахрга жортуул жасап, алгачкы ирет Саманийлердин Бухара шаарын басып алууга жетишкен бек (арабча «эмир») — *Аруун (Харуун) ибн Сулайман ибн Сатук Буура каган* академик О. Прицактын далилдөөсүнө караганда, Махмуд Кашгаринин чоң атасы Мухамеддин чоң атасы эле.

«*Дивану лугати т-түрк*» чыгармасынын бир жеринде төмөнкүдөй саптар бар: «Бул китептин автору Махмуд айтат: ушул эле жагдайдан улам (тактап айтканда, үндүү «а» тыбышы менен башталчу сөздөрдүн алдына огуз урууларынын тилинде «х» тыбышын кошуп айтуудан улам. — Т. Ч.), алар биздин эмир бабаларыбызды «хэмир» дешчү. Себеби огуздар «эмир» деп айта алышпайт. Алар... «хэмир» деп сүйлөшөт. Ал эми түрк өлкөлөрүн Саман уулдарынан (Саманийлерден) жеңип алган биздин эмир атабыз «Бахаркин»¹ деп аталчу экен».

Бул бек — *Аруун ал-Хасан ибн Сулайман* — кара кагандык үй-бүлөдөн чыккан таасирдүү өкүмдарлардан болгон. Анын «*Буура-каган*» деген титулу да бар эле. (Караханийлер «Буура-каган», «Арслан-хан» сыяктуу кошумча ысымдарды алышчу. Аларды калк атынан айтпай, тек гана бул титулун айтып, ыйбаа кылып жүрчү салт да болгон.) Аруундун уулу Жусуп Кадырхандын уулу Мухаммед дароо эле чоң бийликке жете койгон эмес.

Сатук Буура-кагандын бул урпактары көбөйө берип, XI кылымдын алгачкы чейрегинде эле алардын баарына бирдей бийлик жетишпей, кээлери чакан аймакка бек болсо, кээлери ири чөлкөмдөрдү башкарышкан. Айрым чөлкөмдөрдүн өз алдынча кыйла укуктары болгон.

Маселен, Ысык-Көл аймагынын башкы шаары Барсканды бийлеген караханийлик бек өз алдынча тыйын чектирип, өз атын жаздырууга укуктуу болгон таасирдүү өкүмдар эле. Албетте, бул тыйындарга караханийлик жогорку кагандын ысымы да түшүрүлүп турган.

Биздин күндөргө чейин келип жеткен караханийлик аймактык тыйындардын арасында бир канча *барскандык тыйындар* да учурайт. Алар 1048—1058-жылдардын ортосунда (хижранын 440-жылдардын ичинде) чегилген экен². Бул доордо Ысык-Көлдү бийлеген бек «*Шамс ад-Давла Арслан-элик*» («Дөөлөт ~~Арслан~~ Арслан-Мамлекет башкаруучу») деген титулга ээ болгону алиги тыйындардан айгинеленет, бирок анын өз ысымы кандай экени тыйындарга түшүрүлчү эмес. Анын атын тыйындагы маалыматты башка булактарга салыштыруу аркылуу гана аныктоого болот. Омелян Прицак жана

¹Түркиялык илимпоз Бесим Аталай «Дивандагы» бул дурус окулбай калган, көчүрмөчү жаңылыш жазып алган жоромолдонгон сөздү «Хэмир-тегин» катары ондоп окууну сунуш кылат.

²Сакталып жеткен тыйындардын айрымдары 448-хижра жылы (1056—1057-жылдарда) чегилген. Калган тыйындардагы акыркы сан так окулбайт.

1038-жылдардын аралыгында) туулгандыгын О. Прицак ж.б. окумуштуулар жоромол кылышууда.

Ысык-Көлдөгү балалык чагынын эскермеси катары Махмуд Кашгаринин бир балдар оюну тууралуу маалыматын айта кетели. Оюн «мөңүз-мөңүз» (байыркы тилибизден которгондо — «мүйүз-мүйүз») деп аталган. Балдар көл жээгиндеги нымдуу кумду сандарынын арасына үйүп алышып, тизелеп отурушат. Анан колдору менен кумду урушат. Ошол маалда оюн башчысы аларга: «Мөңүз—мөңүз» («мүйүз-мүйүз») деп айтат. Калгандары: «Эмне мүйүз?» — деп сурашат. Оюн башчысы мүйүздүү жаныбарлардын биринен сала экинчисин атап кирет. Оюндун катышуучулары аны кайталап турушат. Эбин таап тигилерди жаңылтуу үчүн оюн башчысы айбанаттардын арасына мүйүз болбогон төө, эшек сыяктуулардын аттарын да кошууга аракеттенет. Оюнда жыдып калган баланы кармап, сууга ыргытышат же түртүп жибершет. Тестиер балдардын жаныбарлар дүйнөсүн таануусу, тапкычтыгы арттырылган бул оюн Махмуддун көл жээгинде өткөн балалык кези менен байланыштуу экендигинен шек туудурбайт.

Махмуддун чоң атасы Мухаммед ибн Кадыр-хан Жусуп ибн Аруун ал-Хасан да өз чоң атасы Аруун сыяктуу эле «Буура-хан» титулун алган. Мухаммед ибн Кадыр-хан бийликке дароо эле келе койгон эмес. Анын атасы Кадыр-хан Жусуп өз доорунда Караханийлерди кыйла чыңдап, Хотан шаарын жана анын айланасын басып алып, өлкөнү чыгыштагы эң ири мусулмандык мамлекетке айландырган. Кадыр-хан Жусуп 1024-жылдан тартып улуу кагандык тактыда отуруп, 1032-жылы декабрда (хижранын 423-жылынын мухаррам айында) каза болгон. Анын үч уулунун ортончусу Мухаммед такты үчүн ич ара күрөш маалында Чыгыш Караханийлердин улуу кагандык даражасын өз агасы Арслан-хандан тартып алган. Араб тарыхчысы *Ибн ал-Асирдин* жазганына караганда, оболу Арслан-хан келип, иниси Мухаммеддин жергиликтүү аймактык бийлигин тартып алууга аракеттенген, бирок жеңилип гана тим болбостон, тактысынан да айрылган. Мухаммед Буура-хандын «*Кавам ад-даула*» («Мамлекеттин таянычы») деген да ылакап аты болгон.

Мухаммед Буура-хан өзүнүн көзү тирүү кезинде эле мураскорун аныктоону чечкен жана улуу баласы Хусейин Чагры-тегинге улуу кагандык тактыны өткөрөөрүн айткан. Бул факт араб тарыхчысы Ибн ал-Асир (XIII кылымдын башы) тарабынан мындайча белгиленет: «Андан соң Буура-хан бийлик тизгинин Хусейин Чагры-тегин деген ысымдуу улуу баласына өткөрүп берип, аны өзүнүн калайык алдында жарыяланган мураскору кылып койду». Бул окуя, демек, Мухаммед Буура-хандын көзү тирүү учурда, хижранын 449-жылынан (1057—1058-жылдар) кеч эмес маалда орун алган.

Улам жаңы бийлик баскычына көтөрүлгөн сайын караханийлик урпактардын даражалык аты (титулу) да жогорулап турган. Хусейин («Чагры-тегин») дагы зоболосу көтөрүлгөн кезде «Арслан-тегин» жана «Арслан-элик» деген атка да конгон. Барскан шаарын жана Ысык-Көлдү башкарган бул инсан хижранын 440—449-жылдарында (1048—1058-жылдарынын ара-

лыгында) чектирткен тыйындарда дал ушул «Арслан-тегин» жана «Арслан-элик» титулдары аймактык бектин төбөлдүк наамы катары учурайт. Айрым тыйындарга Хусейин өзүнүн бул аттарынан тышкары жогорку каган болгон өз атасынын «Буура-хан» деген наамын да чектирген.

Буура-хандын ууктурулуп өлтүрүлүшү. Хусейиндин мураскор жарыяланышын Мухаммед Буура-хандын токолу (кичүү аялы) кастарын тигип каршы алган. Бул тууралуу тарыхчы Ибн ал-Асир өз эмгегинде төмөнкүдөй маалымат калтырган: «Ал эми Буура-хандын дагы бир аялы бар эле. Анысынан да хан уул көрүп, ал али кичине эле. Бул окуя (байбиче канышадан туулган Хусейиндин мураскор жарыяланышы алиги аялын кыжырдантты да, ал аны (Буура-ханды) ууктуруп салууну чечти...».

Айтмакчы, «*Диванда*» да Махмуд Кашгари бул окуяга тиешелүү маалымат келтирген: «*Сыгун-Самур* — бир жайдын аты. Бул жерде Буура-ханга уу ичирилген». Демек, азыр Суусамыр деп өз атын ушул күнгө чейин сактап жеткен бул жайлоодо (Баласагундан ал анча алыс эмес) отурган чагында, Буура-хан ууктурулуп өлтүрүлгөн экен. Бул ордо козголоңу маалында Буура-хан эле эмес, анын үй-бүлөсүнүн бир канча мүчөсү, алардын ичинде анын бир тууганы Арслан-хан ибн Кадыр-хан Жусуп да өлтүрүлгөн. Профессор Өмүркул Караев бул сарай козголоңу — хижранын 449-жылы (1056—1057-жылдардын ичинде) орун алган деп жазган фарсы тарыхчысы *Бейхакки* (XI кылым) берген маалыматты чындыкка төп деп эсептейт.

Махмуд Кашгаринин атасы Хусейин деле дал ушул ордо төнкөрүшү маалында анын мураскор катары жарыяланышына каршы чыккандар тарабынан өлтүрүлгөн.

Жер кезүү. Мына ушундай тагдырдык тар жол, тайгак кечүүлөр Махмуд Кашгарини өз ата журтунан качууга аргасыз кылган. Анын түрк калктарынын журттарын кыдырып, тилдерин, маданиятын иликтеши ушул ордо төнкөрүшүнөн соң башталган. Өтө алыскы аймактарда анын «Кашгари» деген ныспа алышы жалпы Чыгыш Караханийлердин баш калаасы катары XI кылымдын экинчи жарымында Кашкар шаарынын саясий маанисинин артышы менен байланыштуу эле.

Махмуд Кашгари өзү түздөн-түз кезип чыкканы эч шек туудурбаган жерлер катары азыркы Ысык-Көл, Чүй, Борбордук, Батыш жана Чыгыш Тенир-Тоо, Жети-Суу, Чыгыш Түркстандагы өрөөндүү жерлер, Фергана аймагы, жалпы Мавераннахр, Ортонку Чыгышта — Хорасан аймагы, Барскан, Баласагун, Кочкор-Башы, Өзгөн, Кашкар, Бухара, Нишапур, Багдад сыяктуу шаарлар менен аймактарды көрсөтө алабыз.

Ал эми батышта — Итил (Волга) бою, Түндүк Кавказдагы жана башка чыгыш европалык аймактардагы кыпчак журттары, чыгышта — Кем (Эне-Сай), Өтүкөн (Түндүк Монголия) сыяктуу аймактарга Махмуд Кашгари өзү жетпей эле, ал жерлерден келгендер жана ал жактарга барган соодагерлер сыяктуу ар кыл инсандардан маалымат топтогон.

Махмуд Кашгари таптакыр барбаган, бирок өз картасында же «*Диванынын*» текстинде эскере кеткен тарыхый жана уламыштык аймактар да

бар. Алардын ичинен тарыхта болгон өлкөлөр — Жабарка (Жапон өлкөсү), Син менен Масын («Манас» дастанында — Чын-Мачын), тактап айтканда, Түндүк жана Түштүк Кытай, Индия, Рус (байыркы орус жергелери), Мажар (азыркы Венгрия жана ага жамаатташ аймактар) бар. Ал эми тек гана уламышта болгон жайлар, өлкөлөр жана элдерге Көк мелжиген шаар, Аялдар шаары, йажуж жана мажуж элдери (Библияда — гог жана магог, «Манас» дастанында — Анжы-Манжы деп берилген), Искендер Зул-Карнайндын (Кош Мүйүздүү Александр Македондуктун) дубалы ж.б. кирет.

«Дивандагы» бул мол маалымат башка орто кылымдык булактар менен салыштырылып иликтенүүдө. Махмуд Кашгаринин өзү чийген түстүү, тегерек дүйнөлүк карта Борбордук Азиядан чыккан түрк мусулман калктарынын өкүлү жаратып, өз элинин дүйнө таанымын чагылдырган эң алгачкы картографиялык чыгарма болуп саналат. Анын мындай карталык үлгүсү кийинчерээк да эч ким тарабынан кайталанбагандыгы да белгилүү.

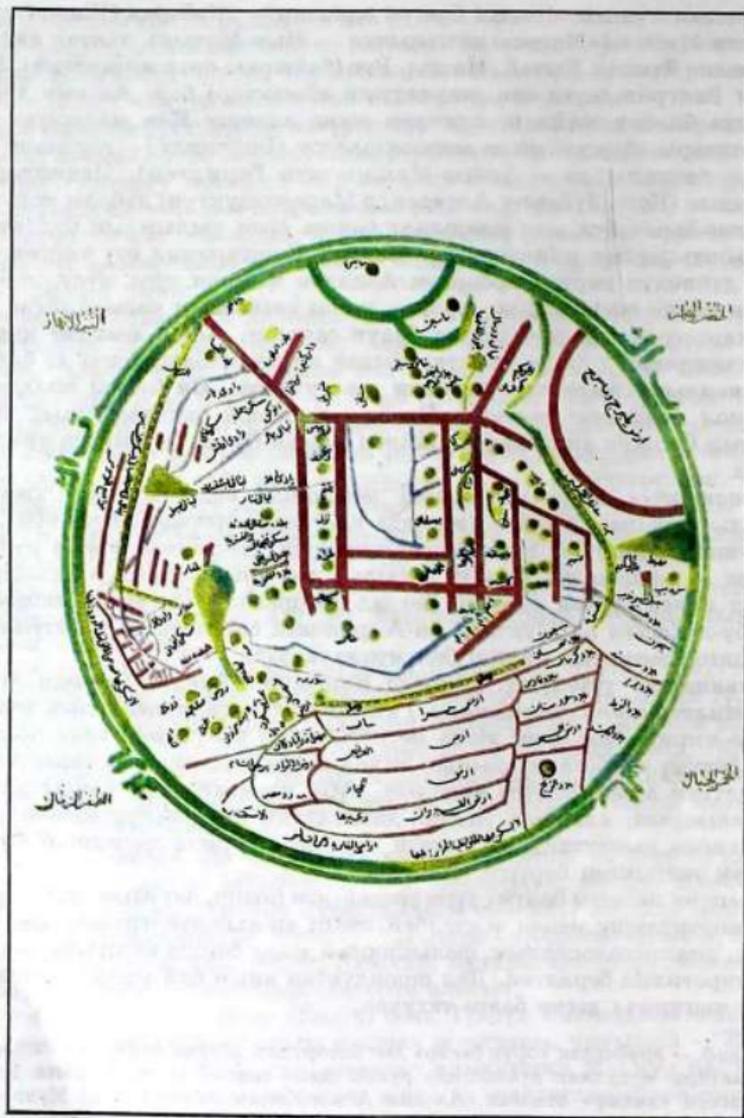
«Дивандын» жаралыш мезгили жөнүндө сөз. Он чакты жылдай жер кезип, мол маалымат топтогон Махмуд Кашгари чыгармасынын акыркы вариантын Селжук династиясы бийлеп турган Ортонку Чыгыш аймагында бүтүргөн.

«Дивандагы» маалыматтардын негизинде бул чыгарма хижранын 464-жылы *Биринчи жумада* (жумада ал-уула) айынын 1-күнү (1072-жылдын 25-январында) башталганын, хижранын 469-жылы түркчө мүчөл эсеби менен — жылан жылы (1077-жылы) жазылып бүткөнүн билебиз. Бул машакат менен бүткөн эмгегин Багдад шаарында отурган Аббасийлик халиф¹ Абу-л-Касым ал Муктади би-Амриллага багыштоого ниеттенип жатканын автор эмгектин кириш бөлүмүндө жазат.

«Дивандын» түзүлүшү. Махмуд Кашгари «*Дивану лугати т-турк*» («Түрк тилдеринин сөз жыйнагы») атаган бул энциклопедиялык мүнөздөгү чыгарма кириш бөлүмдөн жана негизги сегиз бөлүмдөн турат. Сөздүктүн кириш бөлүмү түрк калктарынын тилин жана маданиятын үйрөнүүнүн өтө олуттуулугун ачып берүүгө арналып, түрк калктарынын кайсы жерлерде байырлашаарын, алардын тилдик-диалекттик айырмалуу өзгөчөлүктөргө ээ экендигин сыпаттайт. Дүйнөнүн тегерек картасы да кириш бөлүмдүн мазмунун тастыктап берүүгө арналган.

Китептин негизги бөлүмү түрк сөздөрүнүн (этиш, зат атооч ж.б.) арабчага супсак которулушу менен чектелбей, текст ар кыл этнографиялык, географиялык, диалектологиялык, фольклордук жана башка кошумча маалыматтарга ширетилип берилген. Дал ошондуктан анын бай мүнөзү «энциклопедиялык чыгарма» деген баага татууда.

¹ *Халиф* — арабчадан «орун басар» деп которулат. Мухаммед пайгамбардын орун басары катары мусулман дүйнөсүндө рухий жана саясий жетекчиликти жүргүзгөн бийлик эгеси «халиф» аталган. Ал эми Абу-л-Касым Абдулла ибн Мухаммед ал-Муктади би-Амрилла хижранын 467-жылы (1075-жылы апрелде) бийликке келип, 487-хижра жылы (1094-жылы февралда) өлгөн. Саясий жактан ал огуз түрктөрүнүн Селжук уруусунан чыккан султандарга көз каранды болгон.

Дүйнөнүн Махмуд Кашгари түзгөн тегерек картасы.

муз (кобуз), көмөч, кымыз, сенир, үтүк, үкөк ж.б. сөздөр, ал түгүл макалдар да бар.

«Дивандын» жападан-жалгыз көчүрмөсү гана биздин күндөргө жетти. Аны Иранда туулган Мухаммед ибн Абу Бекр ас-Сави ад-Дымышкы хижранын 664-жылы шаввал айынын 27синде (1266-жылы 1-августта) көчүрүп бүткөн. Бул көчүрмөчү автордун Махмуд Кашгаринин өзү жазган түп нускадан көчүргөнүн эмгектин соңуна кошуп жазып койгон.

Бул чыгарманын ас-Сави ад-Дымышкы даярдаган нускасы ХХ кылымдын башында гана Түркияда кокусунан табылып, Али Эмири, Килисли Муаллим Рифат ж.б. тарабынан 1915—1917-жылдары илимге киргизилген. Бул нуска Стамбул шаарындагы Улуттук (Миллет) китепканасында сакталып турат. Азыркы тапта «Дивандын» түркчө, өзбекчө, уйгурча, англисче котормолору толук жарыяланган. Кыргыз, казак, орус, кытай, немис тилдерине азырынча «Дивандын» ар кыл бөлүктөрү гана которулуп жарыяланды.

Башка илимий эмгеги. Махмуд Кашгари көп чыгарма жазганбы, же жокпу, айтуу кыйын, бирок анын бизге жетпей калган дагы бир чыгармасы болгон. «*Китабу жавахири н-нахв фи лугати т-түрк*» («Түрк тилдери тууралуу синтаксистин көөхарлары (маңыздары)») аттуу бул чыгарма да араб тилинде жазылган. Түрк тилдеринин грамматикасына багышталган бул китеп азырынча табыла элек. Ал тууралуу эскерген жападан-жалгыз булак — Махмуд Кашгаринин «Диваны» болуп саналат.

Азырынча Караханийлер доорунун эң чыгаан окумуштуусу болгон Махмуд Кашгаринин (Барсканинин) качан жана кайсы жерде өлгөндүгү, сөөгү кайсы жерге коюлгандыгы тууралуу так маалымат жок. Ал эми айрым шинжаң-уйгурстандык окумуштуулардын Кашкардын жанындагы Ополкыштагында кийинки эле доордо курулган күмбөздү Махмуд Кашгариге таандык деп 1980-жылдардын башында жарыялашы илимий негизге ээ эмес экендиги айгинеленди.

Махмуд Кашгаринин көөнөргүс илимий чыгармасы жалпы түрк калктарынын орток маданий мурасы болуп саналат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Караханийлер доорундагы илимий жана маданий чордондор катары кайсы шаарларды атай аласыңар?
2. Барскан шаары кайсы чөлкөмдүн чордону болгон. Анын ордун Кыргызстандын картасынан көрсөтүп бергиле.
3. Махмуд Кашгаринин ата-бабаларынын санжыралык тизмеси кандай болушу мүмкүн? Махмуд Кашгари качан туулган деген жоромол бар?
4. Анын атасы Хусейин менен Караханийлердин кайсы өкүлү окшоштурулууда? Сыгун-Самур деген жер менен кайсы окуя байланыштырылган?
5. Махмуд Кашгари кайсы элдерди жана жерлерди кыдырган? Ал өз эмгегин качан жаза баштаган жана качан аяктаган?
6. «Дивану лугати т-түрктүн» жалпы түзүлүшү, анда камтылган маалыматтар тууралуу айтып бергиле. Махмуд Кашгари чийген дүйнөнүн картасы эмнеси менен айырмаланат?
7. «Дивандын» канча нускасы биздин күндөргө келип жеткен? Аны ким көчүргөн? Бул нуска кайсы шаардын китепканасында сакталууда?

8. Махмуд Кашгаринин дүйнөдөн качан өткөндүгү тууралуу кандай маалымат, жоромолдор бар? Анын бейнеси Бишкектеги кайсы эстеликте жана ким тарабынан чагылдырылган?

9. Махмуд Кашгарини түрк элдеринин ичинен бир гана элдин бабасы катары чектеп көрсөтүүгө эмне үчүн мүмкүн эмес?

10. Анын картасындагы жер-суу аталыштарынын Ала-Тоого тиешелүүлөрүн азыркы картадагы орундарына салыштыргыла.

§ 10. Караханийлер кагандыгы XII кылымдын башында.

Чыгыштан кара кытайлардын жапырыгы.

Кара кытай мамлекети

Караханийлер XII кылымдын башында. Эгерде XI кылымдын ортосуна чейин Батыш жана Чыгыш Караханийлердин өз ара алакалары кыйла чың болсо, ал эми ошол кылымдын акыркы үчтүгүндө алардын саясий тарыхы таптакыр эки башка өнүгүп, иш жүзүндө алар бөлөк мамлекеттерден болуп калышкан. Чыгыш Караханийлерди мурдагыдай эле Кашкар менен Баласагунду түздөн-түз бийлеген каган башкарган. Батыш Караханийлердин саясий чордону Өзгөндөн Самаркандга көчкөн.

Бул эки мамлекетке туруктуу баш ийген аймактардан тышкары, айрым ортодогу (буфердик, же өткөөл) аймактар кээде бул экиге жиктелген династиянын чыгыш бутагына, кээде батыш бутагына баш ийип турушкан.

Чыгыш Караханийлер дайыма ислам динине кирбеген чыгыш түрктөрү менен жоолашып турушканы белгилүү. Ал эми XII кылымдын башында Ички Азиядагы эл аралык абал ого бетер татаалдашкан. Чыгыш түрктөрүнүн өздөрү чыгыштан улам кысып келген башка көчмөн элдердин кысымына көбүрөөк кабылышып, натыйжада алар улам Караханийлердин жерин карай журт которуп келүүгө мажбур болушкан. Мындай журт которуулар XI кылымда деле орун алып турган. Маселен, тарыхчы Ибн ал-Асир 1043-жылы сентябрь айында каапыр түрктөрдүн он миң түтүндөй кишиси ислам динин кабыл алганын жазат. Чыгыш тенир-тоолук бул түрктөрдүн арасында айрым кыргыз уруулары да болгон. Эмгегин 1120-жылы жазган дарыгер жана этнограф *Шараф аз-Заман Тахир Марвазинин* кыргыздар мусулмандарга коншу болгондон тартып мурдагы сөөк коюу жөрөлгөсүн таштап, сөөктү жерге коюу жөрөлгөсүнө өттү деген маалыматы да эң кеч дегенде XI кылымга таандык. Бирок бул кыргыз топтору Караханийлердин чыгыш аймагында жашашкан.

Ал эми кийинки кылымдын башында Ички Азиянын теренинен — Монголия менен Батыш Кытай (Хэси өткөөлү) тараптан Караханийлердин чыгыш чектерине чейин жиреп келген чыгыш түрктөрүнүн жаңы толкуну бул улуу көчтү таптакыр башкача кырдаалда жүзөгө ашырышты: алар өздөрүнүн өз алдынча этнос катары сакталып калышы үчүн батыш тарапка — Тенир-Тоо аймагына ооп келүүгө мажбур болушкан. Калган түрк калктары акырындап Ички Азиянын жаңы кожоюндары монгол тилдүү калктар менен камыр-

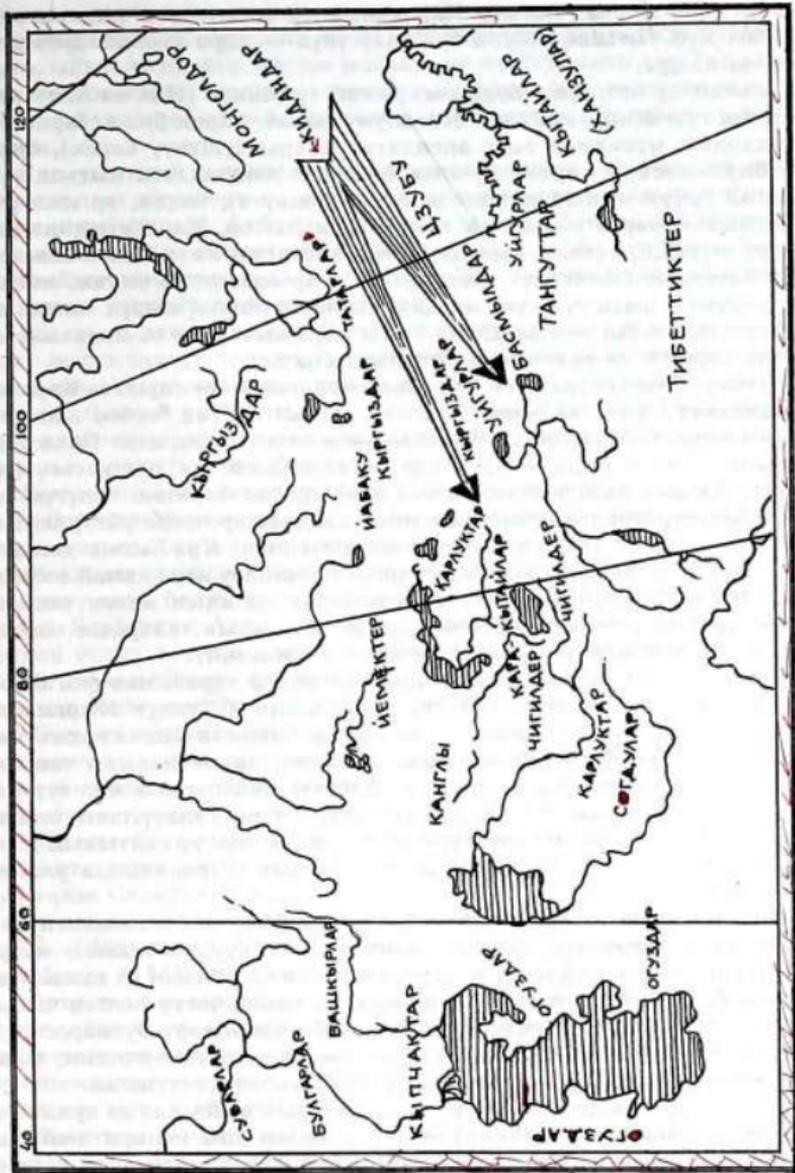
жумур болуп, кош тилде сүйлөп, айрым уруулары бара-бара өз тилдерин да унутушкан. Маселен, бир кезде түрк тилинде сүйлөгөн ички азиялык *татарлар* бара-бара монголдошкон. Түрктөрдөн жана монголдордон турган *уруу бирикмелери* (маселен, сегиз урууну баш коштурган *найман бирикмеси*) куралган. Алардын бир даары чыгыш түрктөрүнүн орто кылымдардын эрте мезгилинен бери тутуп келе жаткан несториандык (христиандык), манихейлик, бутпарастык диндерин өздөрүнө кабылдашкан, тарыхта уйгур жазмасы делген чыгыш түрк жазмасын өздөштүрүшкөн.

Дал ушул этностор аралык процесс Ички Азияда акырындап өнүгүп жаткан маалда **Түндүк Кытайда** башкача саясий окуялар орун алды. Тили жагынан монголдордун байыркы бутагына тектеш болгон *кидандар* (орхон түрк жазмаларында бул эл *кытаң* деп аталган) Түндүк Кытайдагы **Улуу Ляо** (907—1125) аттуу мамлекетинен кол жуушту. Манчжуриянын түндүк аймактарынан селдей каптап кирген чжурчжендер (түпкү теги — тунгусманчжур элдеринен болгон көчмөн уруулар) бул мамлекетти 1115—1125-жылдары ойрон кылып, өздөрүнүн Түндүк Кытайдагы жаны кубаттуу мамлекетин — Цзинь династиясы бийлеген ири дөөлөттү негиздешти. Чжурчжендердин бул династиясы (1115—1234) кытаңдардын мамлекетин ойрон кылган соң, кытайлык Сун династиясынын түндүктөгү борбору Кайфенди да басып алышып (1126), бул нагыз кытай династиясын Ханчжоунун түштүгүнө сүрүп салган.

Элүй Даши. Бир катар кытаң урууларын өзүнө топтоп алып *Элүй Даши* аттуу кытаң төбөлү Түндүк Кытайдан батыш тарапка ооду. **1124-жылы** ал Түндүк Монголиядагы Орхон жергесин басып алды. Ички Азиядагы жаңы мамлекетин ал **Бей Ляо** («Түндүк Ляо», 1124—1130) деп атаган. Өзүн ал «гур-хан» деп жарыялаган. Бул термин байыркы түркчө «көл-хан», бийлиги көлдөй терең жана кубаттуу каган деген сөз менен тектеш. (Түрктөрдө «дениз-хан», «күн-хан», «ай-хан» сыяктуу да кагандык аталыштар болгон.)

Элүй Даши кыргыздын «Манас» дастанында кытайлардын ханы жана баатыры *Жолой* катары эскерилет. Кыргыздардын ички азиялык топторунун ичинен тенир-тоолук уруулары менен анын согушу фарсы тарыхчысы *Жувейни* тарабынан жазылып калган. Кыргыздардын бул уруулары Беш-Балык шаарынын жанындагы аймактарды жердешкен. Кийин бул топтор каршылык көрсөткөндө Элүй Даши бул чыгыш тенир-тоолук кыргыздарга каршы жазалоочу жүрүш уюштурганы да маалым.

Чыгыш Караханийлерге каршы чабуулдар. Элүй Даши Ички Азияда өз күчүн топтоп, түрк жана монгол тилдүү элдерди, алардын арасында түндүк-батыш монголиялык жана чыгыш түркстандык айрым кыргыз топторун да багындырып, акыры Чыгыш Караханийлер мамлекетине кол салган. Алгачкы ирет анын аскерлери **1128-жылы** бул чыгыш мусулман өлкөсүнө чабуул койгон. Бул тууралуу, маселен, араб тарыхчысы Ибн ал-Асир (XIII кылымдын башы) мындай маалымат калтырган: «...522-хижра жылы (1128-жылы) ас-Сындын гур-ханы Кыйшык Кашкардын этегине абдан көп сандагы аскери менен келип жетти».

ХІІ кылымда кидандардын (кара кытайлардын) жер которуусу.

Ал эми 1130-жылы Чыгыш Караханийлер мамлекети кидандардан биротоло бөлүнүп, батышка оогон бул бөлүгүнүн — *кара кытайлардын* таман астында калды.

Кара кытайлар бутпарас (буддизм) динин тутушкан (Ибн ал-Асир кара кытайлардын гур-ханы «манихей болгонун» жазат, бирок бул кабарды тек гана гур-хандын мусулман эмес экендиги катары түшүнүү керек), бирок алардын бирикмесине кирген ар кыл коомдук деңгээлдеги чыгыш түрк жана монгол урууларынын ичинде асманга (тенирге), жерге, ар кыл рухтарга, жансыз заттарга сыйынган калктар да болгон. Кара кытайлардын ак сөөктөрү кытайлык (ханзу) маданияттын таасирин Улуу Ляо мамлекети маалында алгандыгы белгилүү. Ошондо да алар өздөрүнүн тилин, кийим-кечектин, көнүмүш азык-түлүгүн, маданиятынын өзгөчөлүктөрүн сактап калууга аракеттенген. Ал эми батышка оогон кара кытайлар өз маданиятына чыгыш түрктөрүнүн да салттарын айкалыштырган.

Алар Тенир-Тоодо негиздеген бул жаны ири мамлекет тарыхта **Кара кытайлар мамлекети** деген ат менен белгилүү. Мамлекеттин борбор шаары — *Баласагун* шаары болгон. Махмуд Кашгари жашаган мезгилде Баласагундун аталыштарынын бири — Куз-Ордо («Тескейдеги же түндүктөгү ордо шаар») эле. Ал эми кара кытайлар бул аталыштын биринчи бөлүгүн сактап, ага чыгыш түрктөрдүн (алардын ичинде кыргыздар менен уйгурлардын) «шаар» маанисиндеги «балык» сөзүн жалгаштырып, *Куз-Балык* деп атап калышкан. Ушул жана башка чыгыш түркчө терминдер кара кытай төбөлдөрүнүн бийликти башкарууда жана жергиликтүү калайык менен алаканы жүргүзүүдө чыгыш түрктөрдүн төбөлдөрүнө таянганын, алардын социалдык-саясий тажрыйбаларын пайдаланганын айгинелейт.

Караханийлердин чыгыш аймактары келгиндер тарабынан эки башка усулда башкарылган. Кара кытай гур-ханы азыркы Түндүк Кыргызстан аймагын өзү түздөн-түз башкарган. Ал эми басып алынган башка караханийлик жергиликтүү аймактар болсо Караханийлер династиясына таандык өкүлдөр тарабынан башкарылып турган. Албетте, жалпы көзөмөл гур-ханга тиешелүү эле. Бул саясат Түндүк Кытайдагы түрк тилдүү шато элинин төбөлдөрү жана кытан төбөлдөрү жүргүзгөн бийлик кылуу салтынын жаңы шартта — жаңы элдердин жана жаңы журттардын кырдаалында улантылышы болуп саналат.

Дин саясатындагы сабырдуулук. Кара кытайлардын мамлекетиндеги диний саясаттын өзгөчөлүгү сандык жактан басымдуулук кылган мусулман калкынын үстүнөн бийлеген келгиндердин дин жагынан эч кысым жасабагандыгы болгон. Кара кытайлар жана алар менен чогуу келген чыгыш түрктөрү ар кыл диний агымдарга жиктелген. Төбөлдөрү бутпарас (буддизм) динин тутканы менен, калгандары шамандык, теңирчилик, манихейлик, несториандык сыяктуу ар кыл диний агымды тутушкан.

Дал ушул доордо жергиликтүү мусулмандардын арасында да суннизмге таандык жаңы *сопулук* (суфийлик) агымдар андан ары кенири жайылат. Сопулук бул агымдын өкүлдөрү ислам дининин талаптары менен исламга

чейинки түрк салт-жөрөлгөлөрүн айкалыштырууга, исламды көчмөн түрктөрдүн коомдук турмушуна да ылайыкташтырууга умтулушкан. Жерге, сууга, ыйык жайларга, айрым малдын же кайберендин ээси бар деген тотемдик ишенимдерге ынанган түрктөр өздөрүн бул ишенимдерге кошумча мусулман катары санай баштоосу эле сопулук агымдар үчүн жетиштүү болгон.

Дал ушундай кырдаалда кара кытайлардын тушунда ар кыл диний агымдардын өкүлдөрү өз диний ишенимдерине таандык ишмердүүлүгүн эркин жүргүзүшкөн. Албетте, таптакыр эле кооз боёк менен алардын турмушун жакшыртып көрсөтүүгө болбойт, айрым чарбалык жана башка коомдук кыйынчылыктарды калайыктын ар кыл топтору диний айырмачылыкка шылтаган учурлар да болуп келген.

Жалпысынан, кара кытайлардын динге карата кайдыгер саясаты алардын жергиликтүү түрктөр менен тыгыз чарбалык-маданий алакаларын чындаган. Акырындап, келгиндер кош тилге өтүп, бара-бара түрктөшө башташкан. (Кытай уругу кыргыз, казак, каракалпак, көчмөн өзбек сыяктуу түрк элдеринин орто кылымдардын сонку доорундагы санжыраларында алардын ажырагыс бир бөлүгү катары учурайт.)

Катыван салгылашуусу (1141). *Селжук мамлекетинин* кубаттуу султаны *Санжар* Мавераннахрга чейин жиреп келген кара кытайлардын мизин кайырып, бул «каапырларды» ойрон кылууну чечет. Мавераннахрды басып алууга умтулган бул эки күчтүн өз ара тирешүүсүнөн оболу бир өтө маанилүү окуя болуп өтөт. Тарыхчы Ибн ал-Асирдин айтымында, Санжар султан Борбордук Азиянын батышындагы хорезмшах Атсыз ибн Мухаммеддин уулун өлтүрүп коёт. Хорезмшах болсо селжук султанынын жалгыз такаат бере албасын дурус билет. Ал чыгыштагы дини башка болсо да, дилинде селжуктарды талкалоого ынтызар күчтү — кара кытайлардын ханын Санжар султанга каршы күрөшүүгө чакырат. «Хорезмшах болсо Мавераннахрда отурган кытайларга кат менен кайрылып, тигил өлкөгө азгырды, ал өлкөнүн абдан ыңгайлуу жер болуп саналаарын көрсөтүп, Санжар султандын мамлекетине кол салууга түкүрдү», — дейт тарыхчы Ибн ал-Асир.

300 миң атчан аскери менен чыккан кара кытайлар Мавераннахрдагы *Катыван* деген жерде селжук аскерлери менен кырчылдаша салгылашты. Бул талаа Самарканд шаарынан беш фарсах (отуз чакырымдай) алыстыкта жайгашканын араб географы жана адабиятчысы *Йакут Хамави ар-Руми* (1179—1229) жазат. Чечүүчү салгылашуу 536-хижра жылынын сафар айынын бинде (1141-жылы 9-сентябрда) өтөт.

Орто кылымдардагы мусулман тарыхчылары бул салгылашуу абдан олуттуу болгонун, Санжардын аскери баатырларча салгылашканын, өзгөчө Сижистандын беги айырмаланганын жазышкан. Ал эми Санжарга каршы күрөшкөндөрдүн арасында түрктөрдүн карлук уруусунун жоокерлери чыгаандыгы менен айырмаланган.

Йакуттун замандашы Ибн ал-Асир ошол салгылашууда Санжар султандын 100 миң кишиси набыт болгонун, алардын арасында 12 миң оку-

муштуу диниятчы, 4 миң аял болгонун, ал эми Санжардын өзүнүн аялы туткунга түшүп калганын жазат.

Бул салгылашуудан соң Селжук дөөлөтү оноло албай калды. Санжар Термез аркылуу Балх аймагына качып келди. Ал хорезмшах Атсызга эми катылбай калды. Санжар султан өлгөн соң, анын мамлекети бытырап кетти.

«**Иоанндын падышалыгы тууралуу уламыш**». Кудуреттүү Селжук мамлекетинин аскерлери Батыш Азияда христиандык кресттүүлөр жортуулдарына олуттуу бөгөт болуп келишкен. Ал эми чыгышта — Мавераннахрда селжуктардын ири женилишке учурашы Батыш Европага уламыш катары жеткен. Батыш европалыктар «тээ Күн Чыгышта илгери-илгери бөлүнүп кеткен христиандык бир тарыкаттын падышалыгын бийлеп турган Иоанн «каапыр мусулмандарга» сокку уруп, алардын аскерин талкалады. Эми анын боштондук жүрүшү батышты карай ыкчамдап келүүдө» деп айың кептерди таркатып, өздөрү ага бериле ишенишкен. Бул уламыштарга кара кытайлардын селжуктарды жениши негиз болгон.

Арийне, кара кытайлардын аскерлери жалаң гана алардын өздөрүнөн эмес, теңир-тоолук жана мавераннахрлык мусулман түрк урууларынын өкүлдөрүнөн турганын да белгилөө керек. Кара кытай мамлекетинде ар кыл динди туткан топтор жашагандыгын жогоруда окуп билдинер.

Кара кытай мамлекетинин күүгүм чагы. Кара кытайлардын өкүмү XIII кылымдын башына чейин уланды. Акырындап кара кытайлар жергиликтүү калк менен жуурулуша баштаган маалда Ички Азияда чоң окуялар болду. Монгол жана чыгыш түрк уруулары Ички Азиянын мейкиндигинин кожоюндугу үчүн узак убакытка созулган күрөш жүргүзүшүп, акыры *Темучин* жетектеген монгол төбөлдөрү башка урууларды жана элдерди (онгут, татар, найман, түмөт, кыргыз ж.б.) XIII кылымдын алгачкы он жылдыгында талкалап, көбүн каратууга жетишкен. Наймандардын башчылыгындагы биримдик ыдырап, негизги колу талкаланган соң, калган-каткан бөлүгү менен 1208-жылы ханзаада *Күчлүк ас-Сегизи* Теңир-Тоого ооп келген. Кара кытайлар мамлекети көп узабай кара кытай гур-ханынын жаны күйөө баласы Күчлүктүн өкүмүнө (1211) баш ийип калган.

Суроолор жана тапшырмалар

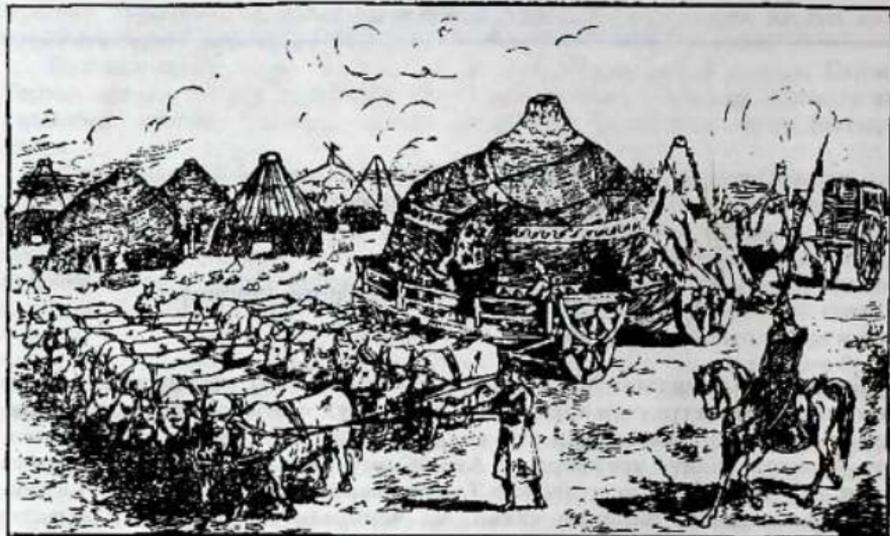
1. Караханийлер мамлекети XII кылымдын башында кандай кырдаалда калды эле?
2. Чыгыш Караханийлердин чыгыш коңшулары кайсы диндеги калктар эле?
3. Улуу Ляо мамлекети кимдер тарабынан ойрон кылынган? Аны негиздеген калктын батышка оогон бөлүгү кайсы жерлерге чейин жетти?
4. Эл үйү Даши деген ким? Аны «Манас» дастанындагы кайсы кейипкер менен окшоштурушат?

МОНГОЛДОР ДООРУ

§ 11. Наймандардын Теңир-Тоого көчүшү. Күчлүктүн бийлиги

Борбордук Азиядагы XII кылымдын аягы — XIII кылымдын башындагы саясий үстөмдүк үчүн эрегишкен күрөш. Бул мезгилде Борбордук Азиянын адырлуу кең талааларын көп сандаган түрк, монгол уруулары мекендечү. Монгол тилдүү уруулардын Ата Журту чыгышта Кытай, батышта Уйгур, түндүктө Кыргыз, түштүктө Тангут жана Тибет өлкөлөрү менен чектешчү. Алардын ар биринин чакан, же чоңураак ээликтери — *улустары* бар эле. Ошондой улустардын күч-кубаттуулары татар, найман, монгол, меркит, керейт бирикмелери боло турган. Мындай бирикмелердин ортосундагы мамилелерге көбүнесе өз ара теңтайлашуулар, эрегишүүлөр мүнөздүү болчу. XII кылымдын аяк ченинде монгол уруусу айрыкча күч алат да коншуларына коркунуч туудура баштайт. Адегенде монголдордун кол салууларына татарлар, меркиттер, наймандар, керейттер кабылышты. Анткени алар мурдатан жоолашып келишкен. Монголдордун чапкыны күчөгөн кезде кээ бир уруулар биргелешип күрөшүштү.

Ал кезде монголдор Орхон менен Керелен сууларынын боюнда жашашчу. Керейттер Орхон менен Тола сууларынын аралыгында, Онгин суусунун боюнда, Хангай жана Хэнтэй тоолорунун ортосундагы ойдуңда көчүп-конуп жүрүшчү. Наймандар Хангай менен Алтай тоолорунун арасындагы аймакты, меркиттер Селенга өрөөнүн жердешчү. Ал эми татарлар Бүйр-Нур, Кулун-Нур көлдөрүнүн жээгин жана Улуу Кытай дубалына чектеш жерлерди мекендеп, Цзинь мамлекетинин чек арасына жакын турушчу. XII кылымда татарлар өтө күч-кубаттуу, башкаларга караганда кыйла өнүккөн уруу болчу. Ошондуктан бөлөк татар-монгол уруулары дагы коншу элдер менен катташканда өздөрүн татар аташкан. Айрым жылдарда татарлар Цзинь мамлекети менен ынтымак түзүп алып монгол улусуна сокку уруп турган. Уламыш боюнча татарлар бир жолку кагылышта Чыңгыз хандын түпкү аталарынын бири Амбагай ханды туткунга түшүрүп алып, аны монголдордун өчөгүшкөн жоосу Цзинь императоруна тартуулаганы белгилүү. Амбагай ханды ал жыгач отургучка отургузуп денесине, колу, бутуна тирүүлөй мык кагып кыйнап өлтүрөт. Ошондон тартып тектеш эки уруу-

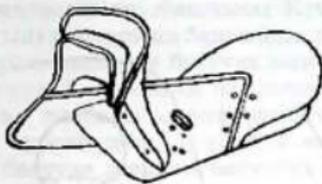

Орто кылымдардагы монголдордун боз үйлөрү жана өргөө көчүрө турган арабасы.

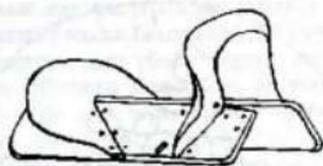
нун ортосундагы мамиле биротоло бузулуп, монголдордун ичинде кетпес кек калган.

Борбордук Азияда XII кылымда калыптанган ири мамлекеттик бирикмелердин бири *найман улусу*. Найман улусунда ар кошкон уруулар — монгол жана түрк тилдүү уруулар жанаша жашачу. Найман аталышы монголчо *segiz* деген түшүнүктү билдирет. Бул найман улусуна кирген 8 уруунун санына байланыштуу келип чыккан аталыш экени шексиз. 1125-жылы кидандар (кара кытайлар) дөөлөтү (Ляо империясы) кыйрагандан кийин түзүлгөн улустардын кийинкиси — *Кереит хандыгы*. Кереит улусу XII кылымдын экинчи жарымында *Тоорул хандын* тушунда айрыкча күч алат. Анын ордосу Орхондо эле. Тоорул хан наймандар, меркиттер, монголдор, уйгурлар, кыргыздар, кара кытайлар, тангуттар ж.б. менен байланыштарды бекемдөөгө, өзүнүн таасирин күчөтүүгө умтулган. Бирок, тентайлашуу акыры монгол улусунун ханы Темучиндин (Чынгыз хан) жеңиши менен аяктады.

XII кылымдын аягында татарлар айрыкча чжурчжэндердин Түндүк Кытайдагы Цзинь мамлекети менен ич ара чыр-чатактардын, тынымсыз жортуулдарынын натыйжасында абдан алсырайт. 1198-жылы аларга каршы Цзинь аскерлеринин кезектеги жортуулуна монголдор да катышкан. Бул согушта татарлар оор жоготууларга дуушар болуп, татар ханы Мегучжин — Сеульту хан көз жумат. Ал эми 1202-жылы Темучин жеке өзү татарларга жаны жортуул уюштуруп, аларды биротоло багындырат. Мындан бир аз

а)

б)

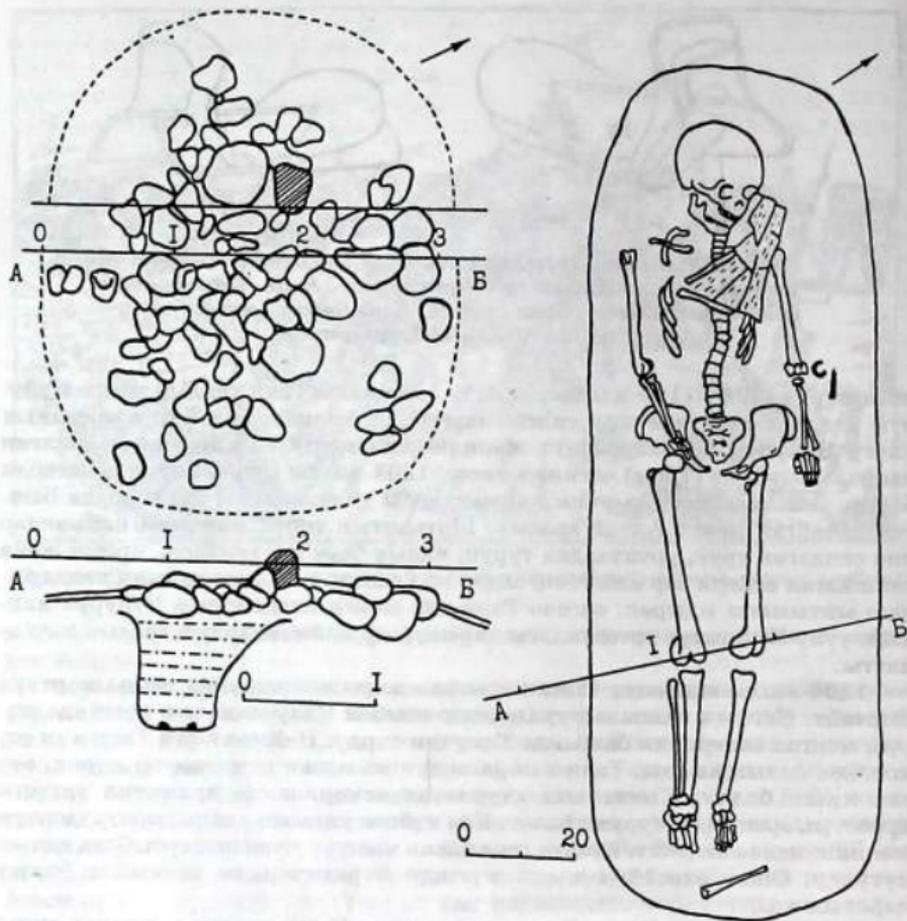
ХІІІ—ХІV кылымдарга таандык а — аялдын, б — эркектин көрүстөндөрүнөн табылган жыгач ээрлер. К. Ш. Табалдиевдин, О. А. Солтобаевдин Орто-Нарын, Кара-Кужур өрөөндөрүндөгү археологиялык казууларынан.

жыл мурда 1198—1199-жылдарда ал найман ханы Таян хандын иниси Буйрук хандын ээлигине кол салган болчу. Наймандардын бир канатынын улугу Буйрук хан кармашта женилип, ал кезде Кем-Кемжиут аталган кыргыз ээлигине (Тыва) чегинип кетет. 1203-жылы монголдор кереиттерди басып алышат. Эми Темучин наймандарды толук каратууга камына баштайт. Хангай менен Алтай арасын, Ыртыштын төрүн жердеген наймандар көп сандаган уруу, уруктардан туруп, кадыр-барктуу хандары, арбын жана такшалган аскери бар эле. Монголдор кол салаар алдында найман хандарынын ынтымагы ыдырап, өзгөчө Таян хан менен анын иниси Буйрук хандын, уулу Күчлүктүн ортосундагы тирешүүлөр наймандардын абалын начарлатты.

1204-жылы жайында 45 миң монгол аскери наймандарга жаны жортуул баштайт. Негизги салгылашуу Орхонго жакын Наху тоосунун этегинде жүрүп, монгол аскеринин башында Темучин турду. Наймандарга Таян хан өзү кол башчылык кылды. Таян хан дагы душманынан кем эмес эр жүрөк, өтө сак киши болчу. Кысталыш учурда ал аскерлерине эрдиктин үлгүсүн көрсөтүп, эрендерче курман болот. Кан күйгөн кармаш акыры монголдордун жениши менен аяктайт. Күчлүк гана чакан кошууну менен кыргыздан качып кутулду. Ошол эле 1204-жылы күзүндө меркиттердин да кыйла бөлүгү каратылган.

Наймандардын Жети-Сууга чегиниши. Кара кытай гурханы жана Күчлүк ас-Сегизи. Монголдор менен болгон чоң согуштан кийин аман калган наймандар Ыртыш өрөөнүндө бир аз жыл жашап турушту. Аларды Күчлүк хан ас-Сегизи¹ ханзаада башкарчу. Ага монголдордон качып кутулган меркиттер да баш ийишчү. 1208-жылы Темучиндин аскерлери Алтай тоосун ашып өтүп найман, меркиттерге чабуул коёт. Бул согуш дагы найман, меркиттерди оорду толгус жоготууларга дуушар кылды. Жоодон женилип, башаламан батышка сүрүлгөн найман, меркиттердин көбү Ыртыш

¹ ас-Сегизи — сегиз уруу наймандардын өкүмдары.

XIII—XIV кылымдардагы аялдын көрү. Кочкор өрөөнүндөгү Чап эстелигинен табылды. К. Ш. Табалдиевдин, О. А. Солтобаевдин археологиялык казууларынан.

дарыясына чөгүп өлдү, калганы Күчлүктү ээрчип Жети-Сууга кире качты. Бул жакта буга чейин эле кырдаал кыйындап калган болчу. Жергиликтүү калктын кара кытай хандарынын зордук-зомбулугуна нааразылыгы күчөп, эки ортодо чатак чыгаарына аз калган. Меркит, наймандардын ооп келиши ансыз да чыңалган саясий абалды ого бетер оорлотту.

Качкындардын жолбашчысы Күчлүк хан адегенде кидандардын (кара кытайлардын) гурханына баш ийип, ага кызмат кыла баштайт. Ал гурханга өлкөдөгү козголоңдорду басууда көмөк көрсөтөм деп убада берип, өз айланасына таруудай чачылган качкындарды жыйноого киришет. Натыйжада ал кыйла эл жыйнап алууга үлгүргөн. Күчлүк хан күч топтоп алган сон убадасына турган жок. Гурханга өлкөдөгү толкундоолорду, башаламандыктарды басууда жардам берүүнүн ордуна анын тактысын тартып алуунун амалын издеди. Көп өтпөй ал кара кытай ээлигинин чет-жакаларына талоончул жортуулдарды уюштурду. Алсак, 1210-жылы Күчлүктүн колу Өзгөнгө чабуул коюп, анда сакталган гурхандын казынасын талап алат. Ошол эле учурда кара кытайлардын ээлигине батыштан Хорезм шахы кол салган болчу. Ал Самаркандды ээлеп, мурда гурханга баш ийген шаардын акиминин коштоосунда Таразга бет алып жөнөйт. Самарканддын акими Осмон ошондо ачык эле Хорезм шахы тарабына өтүп кеткен. Тараздагы урушта эки тарап тең женишке жетише албай кайра кайтты. Ордого кайткан кара кытай колу жолдо өз элин талап-тоной баштайт. Алар ордо шаар Баласагунга келгенде шаардын калкы дарбазаны бекитип алышкан эле. Он алты күнгө созулган камалоодон кийин гана аскерлер калааны ээлеп, элин аёосуз жазалашты. Тарыхый маалыматтарга караганда кыргын маалында 47 миң киши кырылыптыр. Ушундай кайгылуу окуялардын учурунда элдин нааразылыгы ого бетер күчөп, кара кытай гурханынын бийлиги бошондогон. Оңтойлуу учурду күтүп жүргөн Күчлүк хан муну өз кызыкчылыгына пайдалана алды. Анын үстүнө гурхандын аскерлери козголон уюштуруп Күчлүк хан тарабына ооп кетишкен болчу.

Күчлүктүн бийликти өз колуна алышы. Күчлүк хан Каялык жана Алмалыктын карлук өкүмдары Мамду хан менен кара кытайларга каршы ынтымак түзүүгө үлгүрөт. Өнөктөштөр акыры түштүк тарапка жылып, Кашкар аймагында кара кытайлардын акыркы гурханы Чжилугуну туткунга түшүрүшөт. Иш жүзүндө 1211—1218-жылдарда бийлик Күчлүктүн колуна өтөт. Бирок ал өлкөнү башкарууда наймандар менен карлуктар үчүн пайдалуу кескин өзгөртүүлөрдү жүргүзүүгө батына алган жок. Анткени анын аскеринин көбү мындан бир аз мурдараак ал тарабына өтүп кеткен кара кытайлар болчу. Аларды нааразы кылбас үчүн жана бийлигин чындоону көздөп Күчлүк хан гурхандын башкаруу аппаратына, кара кытай төбөлдөрүнө таянууну туура көргөн. Дал ушундай максатта ал кара кытайларча кийинип, алардын үрп-адаты менен каада-салтын кабыл алып, динин туткан.

Кийинчерээк Күчлүк хан Хорезмдин шахына мурдагы кидандардын ээлигин тең бөлүп алууну сунуш кылат. Хорезм шах мындай сунушка көнбөй, эми эки тарап эрегише баштады. Ошол эле учурда түштүк-чыгыштагы караханийлерге караштуу Кашкар менен Хотанга, түндүк-чыгыштагы Алмалыкка жортуул жасап, аларды ээлейт. Каратылган калаалардын мусулман динин туткан калкына кысым көрсөтүп, куугунтуктап катаал саясат жүргүздү. Найман ханы диний ырым-жырымдарды өткөрүүгө, а түгүл чогулуп жума намазын окууга, шарыят айтууга тыюу салган. Ал каршылык

көрсөткөн жергиликтүү калкты аёсуз жазалап, кадыр-барктуу инсандардын, аким, бектердин, диний ишмерлердин көзүн тазалаган. Аксым хандын мындай таш боордугу жанына баткан карапайым калк кийинчерээк (1218-жылы) Жэбэ нойон баштаган монголдор кошууну Алмалык, Баласагун, Кашкарды ээлегенде көтөрүлүшкө чыгып, Кашкардагы найман аскерлерин кырып салышат. Бир аз аскери менен Памирди көздөй чегинген Күчлүк хан 1218-жылы Бадахшандагы кагылышта туткунга түшүп көз жумуп, мамлекети биротоло кыйраган. Ала-Тоолуу ажайып кооз Кыргызстан аймагы көп өтпөй Чыңгыз хандын империясына карап калды.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Борбордук Азиядагы XII кылымдын аягындагы саясий абалды эсиңерге туткула?
2. Ал кезде кайсы уруу бирикмелери күч алган?
3. Уруулардын жашаган жерлерин тактагыла?
4. Наймандар качан, эмне үчүн Жети-Сууга чегинген?
5. Күчлүктүн саясаты тууралуу эмнелерди айтып бере аласыңар?

§ 12. Чыңгыз хандын империясынын негизделиши. Кыргыздарды каратуунун башталышы

Темучиндин (Чыңгыз хан) ата-бабаларынын эрдиктери жана анын бала чагы жөнүндө уламыштар. XIII кылымдын биринчи чейрегинде 40 өлкөнү багындырып, канкордугу менен дүйнөгө атагы чыккан өкүмдар — монгол ханы **Чыңгыз хан**. Албетте, анын мамлекеттик ишмердигине бир жактуу баа берип даназалоо туура эмес. Анткени ал карама-каршылыктуу, көп кырдуу инсан. Монгол эли үчүн Чыңгыз хан улуттук баатыр, улуу империянын, бирдиктүү мамлекеттин түзүүчүсү. Тарыхта биринчи жолу ал көптөгөн феодалдык согуштарды жүргүзүү аркылуу күч менен монгол урууларынын башын бириктирип, элин дүйнөгө таанытты. Монгол элинин биримдиктүү эл катары калыптанышында анын эмгеги зор. Бекеринен эл арасында ал эпикалык каарманга айланып анын акылмандыгы, эрдиктери, көрөгөч көсөмдүгү, билермандыгы тууралуу ар түрдүү уламыштар, санжыра баяндар айтылып калбаса керек. Андай баяндардын көбүн *«Асыл кептер»* же *«Жашыруун тарых»*, *«Алтын дептер»* аттуу эстеликтерден, перси тарыхчысы *Рашид ад Диндин* (1247—1318-жылдар) *«Тарыхтар жыйнагынан»* кездештиребиз. *«Асыл кептер»* 1240-жылы Чыңгыз хан жана анын уругу, ата-бабалары жөнүндө жазылган эпикалык баян. Автору белгисиз. Аны кээде *«Жашыруун тарых»* деп да коюшат. Анткени ал хандын уругу, урпактары үчүн гана атайын арналып тымызын жазылып, хандын бөлөктөрдүн колу тийгис казына-кенч байлыктарынын арасында сакталган. *«Алтын дептер»* Чыңгыз хандын, анын түпкү аталарынын жана мураскорлорунун расмий тарыхы.

Арийне, Чынгыз хан тууралуу сөз кылганда анын терс жактарын да жаап-жашырбоо керек. Жогоруда айтылбадыбы, ал 40 өлкөнү караткан деп. Ошол мамлекеттердин баары эле оной-олтон багынып берген эмес. Баскынчыларга ал өлкөлөрдүн калктары кашык каны калганча катуу каршылык көрсөтүштү. Аягы көрүнбөгөн андай согуштардын жүрүшүндө адам каны суудай акты, далай бейкүнөө эл кырылды. Нечендеген айыл-кыштактар өрттөлүп, гүлдөгөн шаарлар кыйрады, таланып-тонолду, эгин аянттары, беде, тоют чөп, жашылча-жемиш эгилген көк жашыл талаалар монгол аттарынын жер дүнгүрөткөн тепсендигинде калды. Эң башкысы, айтканынан кайтпаган аксым хандын ажалга айдаган буйруктарын аткарбай коюуга аргасы жок миңдеген монгол азаматтары, эр жигиттери бөлөк жер, бөтөн элде кырчын өмүрлөрүн кыйды. Монгол чапкыны Евразия элдерин чарбалык бүлгүнгө учуратты, орду толгус маданий жоготууларга дуушар кылды, дүйнө цивилизациясына кедерги болду.

Тарыхый маалыматтарга жана уламыштарга караганда Чынгыз хандын ата-бабалары жеринен атагы «узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына» угулган атак-даңктуу адамдар эле. Уруусу монгол, уругу боржигин, кыят тукумунан. Атасы **Эсүгөй баатыр** XIII кылымдын орто ченинде монгол уруу бирикмесин, өз алдынча улусту башкарган. Жоокерчилик заманга мүнөздүү жортуулдарда жоо менен нечен ирет жекеме-жеке беттешип, эр уулу сымал эл ичинде баатыр атанган. Эки сүйлөбөгөн бир мүнөздүгү, адилеттиги, чынчылдыгы, кара кылды как жарган калыстыгы менен калкына жаккан. А түгүл ал бир кезде меркиттердин мыктысы Эке-Чиледүдөн тартып алган ашкан акылдуу зайыбы **Оэлун** айымдын аруу сезимине эрлерде сейрек кездешчү касиеттери аркылуу арзыптыр. Дал ошол аялы ага кийин тун уулун, кадимки дүйнөгө таанымал Чынгыз ханды төрөп берди. Уулу төрөлөөрдүн алдында Эсүгөй баатыр Амбагай кагандын кайгылуу өкүмүнөн бери аябай касташкан жоосу татарларды чапканы жортуулга кеткен. Жортуулда татарлар женилип, баатыр жолбашчыларынын бири Темучин

Чынгыз хан.

туткунга түшөт. Монголдор жениш менен шандуу кайтып келген күнү Онон суусунун он жээгиндеги Делиүн-булак конушунда Оэлун көз жарып уул төрөйт. «Бала төрөлгөндө оң колуна чүкөдөй уюган канды уучтай түшүптүр».

Муно көргөн, уккандар жаны төрөлгөн наристе жөн бала эмес, аман-эсен чойносо, эр жеткенде эрендин эрени, эл бийлеген мыкты, чыгаан чыгат деп жорунуштур. Ал аңыз кептин бекеринен айтылып калбаганын кийинки окуялар тастыктабадыбы. Эсүгөй баатыр тун уулунун душманды женген күнү туулганын жакшылыктын жышааны катары ырым кылып ага ак сөөк тукуму — Темучин баатырдын атын коёт. Бул 1155-жыл эле. Болочоктогу улуу хандын түпкү атасы Хайду Бодончардын чөбөрөсү болчу. Бодончардан Боржигин уругу башталат. Чоң атасы Бартан баатырдын атасы Хабул XII кылымдын башында хан аталып, бүткүл монгол уруу бирикмесин башкарган. Кезинде ал кайра-кайра Цзин мамлекетинин чек арасын бузуп тынчын алган. 1137-жылы чечүүчү кармашта анын аскери цзиндердин чоң колун талкалайт. Ал өлгөндөн кийин анын керээзи боюнча хан бийлиги Хайдунун небереси Амбагай каганга өтөт. Анын көзү өткөндө Хабулдун уулу Хутулу хан көтөрүлөт. Темучиндин чоң атасы Бартан баатыр Хутулу хандын бир тууган иниси болчу. XII кылымдын орто ченинде Хутулу хан өлгөндөн кийин монголдордун бирикмеси бузулуп, урпактары өз алдынча майда улустарга ээлик кылып калышты.

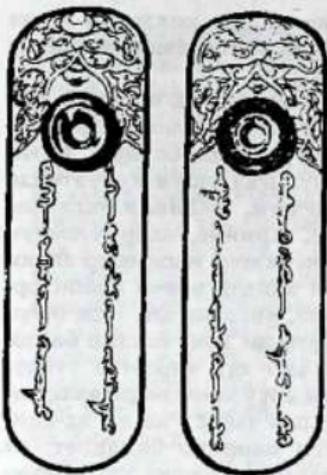
Эсүгөй баатырдын улусуна монголдордун бир нече уруусу кирген. Анын өмүрү көбүнчө «эл четинде, жоо бетинде», айкаштарда жана жортуулдарда өттү. Темучин тогуз жашка келгенде атасынан ажырайт. Ал жолоочулап келе жатып жолдо жолуккан татарлар уу кошуп берген суусундуктан уула-нып өлгөн. Темучин бала чагында далай азап-тозокту башынан өткөрүп жаштайынан чыйрак, тың чыкты. Анткени атасы өлгөндөн көп өтпөй, баатырдын улусу таркап кеткен. Оор турмуш, жакын туугандарынын, нойондордун кыянаттыгы аны аябай такшалтты. Энеси Оэлун абдан акылдуу жан эле. Ал балдарын ар дайым ынтымактуу болууга үндөп, алардын уругу, касиеттүү түпкү энеси Алан-Гуа, түпкү атасы Бодончар жөнүндө, бабалары — Хабул хандын, Амбагай кагандын, Хутулу хандын, атасы Эсүгөй баатырдын эрдиктери, адам таң калаарлык даназалуу иштери тууралуу үзбөй айтып берип турчу. Балдарды эли, жерин сүйүүгө, чачылган элин жыюуга, атасынын улусун калыбына келтирип, ордун басууга тарбиялаган. Бир туугандары Хасар, Бектер менен Белгугайга караганда Темучин атасын көбүрөөк тартып, өтө акылдуу, айлакер, табышкер, илберинки, эч нерседен жалтанбаган кайраттуу бала болуптур. Өжөрлүгү, көктүгү, кекчилдиги, кара мүртөздүгү, ачуусу келгенде бир боорун аябаган таш боордугу да бар эле. Айтор, ал заманга, жагдайга жараша тарбия алган өз доорунун уулу эле.

Темучиндин «Чыңгыз хан» жарыяланышы. XIII кылымдын башы ченде уруу жолбашчыларынын, нойондордун, чоң жана майда улустардын хандарынын ортосундагы бийлик талашкан күрөштөр монгол улусунун ханы Темучиндин жеңиши менен аяктады. Аны 1180-жылы монгол улусунун ак сөөк нойондору хан көтөрүшкөн. Ошондон тартып ал улуу хан наамы үчүн

чечкиндүү күрөш жүргүздү. Ар кандай айла-амалдарды колдонуу жана көптөгөн жортуулдарды уюштуруу аркылуу Темучин тентайлашкан хандар менен нойондордун баарын өзүнө баш ийдире алды.

1206-жылы Онон суусунун башатындагы көк жайыкта ак өргөөлөр каз катар тигилип, конок камын көрүп жатышты. Анткени мында Монголияны мекендеген уруулардын жолбашчыларынын курултайы болмок. Анын демилгечиси да, уюштуруучусу да Темучин болчу. Дал ушул курултайда улуу хан шайланып, бүткүл монгол элинин келечеги, кийинки тагдыры аныкталмак, талылуу маселелери талкууланмак. Арийне, алар коомдук өнүгүү, турмуш өзү талап кылган, небак бышып жетилген маселелер экени шексиз. Курултайга Монголиянын чар тарабынан хандар менен нойондор, Темучиндин мурунку жана кийинки тарапкерлери, аргасыз ага тизе бүгүп багынгандар келишти. Ордо сымал ортодогу ак өргөөдө Темучиндин бийик орнотулган ыйык ак туусу желбиреп, чогулган элге сүр көрсөтүп турду. Курултайда адегенде Темучин бүткүл Монголиянын улуу ханы жарыяланып, ага «Чыңгыз хан» наамы ыйгарылды. Перси тарыхчысы Рашид ад-дин: «*Чин*» уңгусу күч-кубаттуу, бекем, бышык деген маанини билдирет, ал эми *чыңгыз* — анын көптүк түрү, тактап айтканда, күчтүү жана улуу өкүмдар», деп чечмелейт. Ал эми кытай Чжао Хундун оку боюнча «*чыңгыз*» түшүнүгү «тенирдин белеги», Чыңгыз хан наамы мамлекетти негиздөөчү өкүмдар дегенди билдирет. Кийинки кездерде «чыңгыз» сөзүн түркчө «тэнгис», «дениз» түшүнүгүнөн келип чыккан деген көз караш пайда болду. Бул пикирге ылайык «чыңгыз хан» наамы «дениз, мухиттердин кожоюну, ааламдын кожоюну» деген маанини түшүндүрөт. «Чыңгыз» сөзүн монголдордун акжолтой колдоочусу, кудай сыяктуу сыйынган ыйык пири — тенгри (тенир) менен байланыштыргандар да бар.

Курултайда «Көкө Тенир» жалгаан Чыңгыз хан жаңы түзүлгөн бирдиктүү Монгол мамлекетинин аскердик административдик түзүлүшүн жакшыртууга киришет. Ал өлкөнү башкарууну жана аскерин үч бөлүккө: оң, сол канаттарга, чордонго бөлөт. Оң канаты Алтайга чейинки аймакты камтып, *барунгар* аталган. Сол канаты *жуңгар* аталып, чыгыштагы Цзин мамлекетинин чегине чейин созулчу. Чордону хан ордосу жайгашкан чөлкөм эле. Монголия 95 аскердик-административдик районго бөлүнүп, алар ханга минбашы-нойон баштаган 1000 жоокер жөнөтүп турууга милдеттүү болгон. Түмөнбашы (10 миң), миңбашы, жүзбашылар ханга кылган кызматы үчүн акы алып турушкан. «Ак кызмат» өтөгөн аскер башчыларынан, жакын жана ишенимдүү жан-жөкөрлөрүнөн Чыңгыз хан ар кандай сыйлыктарды эч качан аяган эмес. Темирдей бекем тартиби бар, ханына жан дили менен берилген аскерлер Чыңгыз хандын данкын чыгарды. Чыңгыз хан согуштук өнөрдү мыкты өздөштүргөн чыгаан колбашчы катары дагы жакшы белгилүү. Салгылашуу учурунда ал түркүн аскердик айла-амалды, ыкмаларды колдончу. Ал тынчылыкты, буктурманы, алдынкы өлкөлөрдүн жаңы курал-жарактарын, «ит урушун» жакшы пайдаланчу, душмандын колун бириндетип талкалоого умтулчу, кармаштын ыкмаларын бат-бат өзгөртүп

Монгол ханынын уйгур тамгасы менен жазылган пайцзасы (буйругу).

мандар кыргыз уруусун талкалашкан. Арийне, кыргыздардын изи Түндүк-Батыш Монголиянын жер-суу аталыштарында (Кыргыз-Нор көлү, Кыргыз сомону же району), уруу аталыштарында (хыргыс, хара-хыргыс, шара-хыргыс, мөдөн-хыргыс аттуу монголдук уруулар), тарыхый уламыштарында (эң эски мүрзөлөрдү Монголияда «хыргыс-хүүр» — «кыргыздын көрлөрү» деп аташат) сакталып калган.

Түндүк-Батыш Монголиядан башка аймактарда жашашкан кыргыздар өздөрүнүн көз карандысыз чакан мамлекеттерин XIII кылымдын башына чейин сактап турушкан. Бул мезгилде Эне-Сайдагы кыргыз жерлери иналдар башкаруучу бир нече ээликтерге бытыранды болуп бөлүнүп кеткен эле. Айрым түрк тилдүү урууларда инал наамы так мураскору дегенди билдирчү. Кээде бул наам руна сымал түрк жазуу эстеликтеринде «хан» наамы менен катарлаш эскерилет. Тарыхый булактарда Ынал-оге, Огдэм-инал, Шубуш-инал, Урус-инал ж.б. иналдардын ысымдары аталат. Ошондой инал башкарган өз алдынча кыргыз ээликтеринин бири XII кылымдын аягында Тывада (Кэм-Кэмжиут) калыптанган. XIII кылымдын башында Түштүк Сибирдеги кыргыз ээликтеринин эң ирилери экөө болгон. Аларды ирандык тарыхчы Рашид ад-Дин Кыргыз жана Кэм-Кэмжиут мамлекеттери деп атаган. «Кэм-Кэмжиут деген чоң дарыя бир жагынан монголдордун аймагы менен чектешет. Анын чектеринин бири Селеңга суусуна такалат, а бул жерде тайжиут уруулары байыр алган. Бир тарабынан болсо Анкара-мурэн аталган чоң дарыя менен жалгашып, Ибир-Сибирь аймагынын чегине чейин созулуп жатат. Кэм-

турчу. Айтор, анын мындай артыкчылыктары арбын экени көпчүлүккө дайын. Анын мына ушундай касиеттери гана улуу жеништерге жеткирсе керек.

Түштүк Сибирдеги кыргыз улустары XIII кылымдын башында. XII кылымдын аягында монгол талааларындагы түрк элдеринин калган-каткан бөлүктөрү татарлардын, наймандардын, керейтердин, монголдордун ж.б. уруулардын өз ара күрөшүнө күбө гана болбостон, ага катышууга да мажбур болушту.

Алсак, 1199-жылы Темучин Кызыл-Ваш көлүнүн (азыркы Улунгур-Нор көлүнүн) жанында наймандардын ханы Буйурук хандын кошуунун талкалаганда ал Кем-Кемжиут аймагына, т. а. азыркы Тываны жана Түндүк Монголиядагы ага чектеш жерлерди карай качкан.

Түндүк-Батыш Монголиядагы айрым кыргыз уруулары өз жеринде эле монгол тилдүү уруулардын арасында калган. XII кылымдын орто ченинде Эниаткан бийлеген заманда най-

ХІІІ—ХІV кылымдарда колдонулган коло күзгүнүн кырынан жана артык бетинен көрүнүшү. *Орто-Нарын өрөөнүндөгү Чырпыкты эстелигинен табылды. К. Ш. Табалдиевдин археологиялык казууларынан.*

Кыргыз өлкөсүнүн өз-өзүнчө майда мамлекеттерге бытырандыланышы кыргыздардын сырткы душмандардан коргонуу мүмкүнчүлүгүн кыйла тарытты. Монголдордун жортуулу башталганда бирдиктүү мамлекетинен небак ажыраган кыргыздар баскынчыларга олуттуу каршылык көрсөтө алган жок. Жоонун жолун торогудай жетиштүү санда даярдыгы шайма-шай аскери да болгон эмес.

Жочу хандын Сибирге жортуулдары. Кыргыз-монгол элчилик алакалары. ХІІІ кылымдын башында монголдор күчтүү улустарды — наймандарды, татарларды, кеериттерди талкалап, Монголиянын батышындагы жана Жунгариядагы түрк, монгол урууларын толук каратышат. Багындырылган урууларды Темучиндин жан-жөкөрлөрүнүн бири Хорчи башкармак. Ага Алтай тоолоруна, Ыртыш дарыясына чейинки тоо-токойлуу аймактарды жердеген баарын, эдаркин, чинос, төөлөс, төлөңүт урууларын тескеп туруу милдети жүктөгөн.

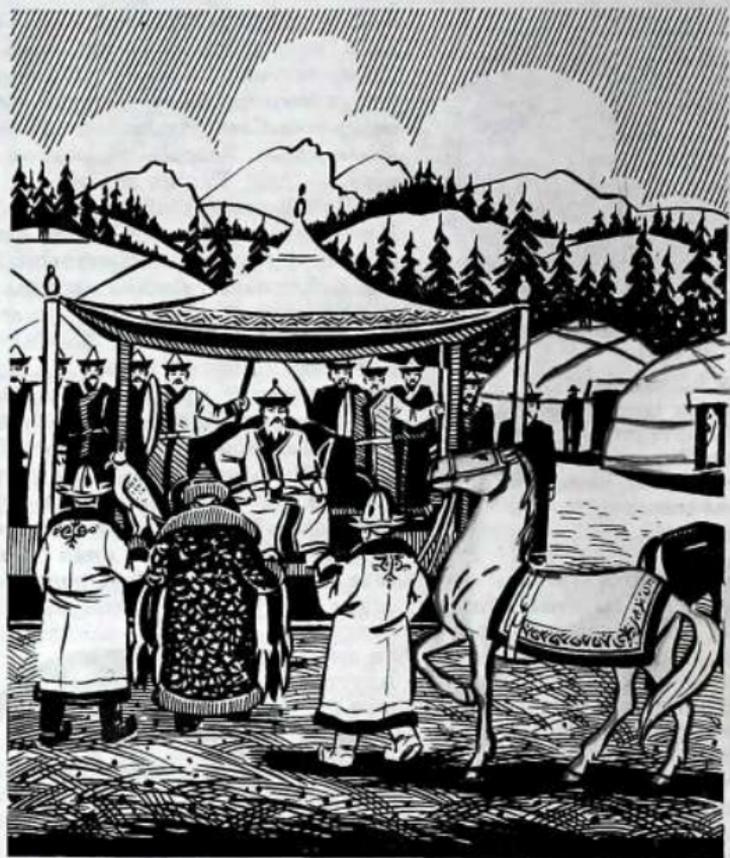
1207-жылы — коён жылы Чыңгыз хан улуу уулу Жочуну он канаттын аскери ме-

Кэмжиттун дагы бир тарабы найман уруулары мекендеген ойдуңдар жана тоолор менен чектешет. Кори, баргу, тумат жана байаут уруулары Баргужин-Токум деген жерде (Чыгыш Саян) турушат, ал дагы бул аймакка жакын. Алардын айрымдары моңголдор», — дейт Рашид ад-Дин.

Кэм-Кэмжит аймагынын аты Чоң Кэм (Жогорку Эне-Сай) жана Кичи Кэм (Хемчик) сууларынын аталыштары менен байланыштуу жана азыркы Тывага дал келет. Ал эми Кыргыз аймагы Мин-Өзөн ойдуңун (Ортонку Эне-Сай өрөөнү, Хакасия — Хоорай) ээлөөчү. Ал аркылуу Кэм-Кэмжит чоң дарыясы (Эне-Сай) агып өтүп, «Анкара-мурэнге» куйчу (Ангара) жана Ибир-Сибирь аймагына чейин жетчү. Чыгышыраакта кори уруусу (курыкандар — якуттардын ата-бабалары) байырлачу. Кээде Еди-Орун аталган «Кыргыз» иналдыгын Урус инал башкарчу.

Урус инал — ХІІІ кылымдын башындагы кыргыз улугу.

Кыргыз элчилери — нойондор (төрөлөр) Еди-инал, Алдиер, Өлебек тегиндин Жочу ханга келиши. 1207-жыл.

нен калган токой элдерин, алардын арасында кыргыздарды да каратуу үчүн жөнөтөт. Ойрот, бурят, бархун, урсут, хаб-ханас, ханхас жана тубас урууларын баш ийдирген соң монгол колу кыргыз журтунун чегине жакындайт. Ошондо кыргыздардын эл башкарган мыктылары, акылман карылары акыл калчап кеңешип, Жочу ханга багынып берүүнү эп көрүштү. Мына ошондуктан ханзаадага аттуу-баштуу, акылга карк адамдардан атайын элчилерди жөнөтүштү. Антпесе буга чейин далай эренди мертинтип, элдерди тизе бүктүргөн жоонун жолун торогонго кудуреттери жетмек эмес. Азганакай аскери бар эл дагы бир ирет эзелки элдик дипломатияны, элчилик

өнөрдү колдонуп кыргыздан аман калды. Жочу ханга Еди-инал, Алдиер жана Өлебек-тегин баш болгон кыргыз нойондору (ак сөөктөрү) элчиликке келишкен эле. Алар Чыңгыз ханга элинин баш ийгенин билдирип, ханзаадага ак шумкарларды, ашкан күлүк ак боз аргымактарды жана ак суусарларды тартуулашат.

Жочу хан ордого кайра кайтканда бөлөк элдердин өкүлдөрү менен бирге кыргыз нойон-түмөнбашыларын, миңбашыларын Чыңгыз ханга ант бердириүү үчүн ала кеткен. Алар улуу ханга баш ийишенин дагы бир ирет ырасташты.

Ошол доордо түрк жана монгол урууларынын саясий багыты тез өзгөрүп тургандыктан, кыргыздардын монголдор тарапта экендигин дагы бир жолу так билип алыш үчүн Чыңгыз хан өзүнүн Алтан жана Бура деген эки элчисин аларга жөнөткөн. Кыргыз иналдары бул эки элчи кайра кайтканда өздөрүнүн Элик-Темир жана Аткирак деген элчилерин кошуп берип, Чыңгыз хан тарабында экендигин билдиришкен.

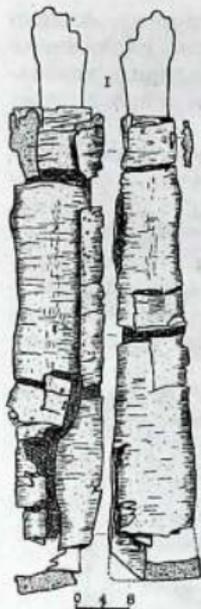
Түштүк Сибирдеги элдерге жалпы көзөмөлдүк кылуу милдети Жочуга жүктөлүп, ал жергиликтүү элдердин ак сөөк жолбашчыларына таянган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чыңгыз хандын ата-бабалары тууралуу эмнелерди билесиңер?
2. Темучин деген ат ага кандайча коюлган?
3. Чыңгыз хандын ишмердигине мүнөздөмө бергиле.
4. Эсүгөй баатыр, Озлун айым жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?
5. Чыңгыз хан наамынын маанисин чечмелегиле.
6. XIII кылымдын башында Түштүк Сибирдеги кыргыздардын кандай улустары бар эле?
7. Аларды кимдер башкарган?
8. Кыргыз иналдарынын ысымдарын эсиңерге туткула.
9. Кыргыз жана Кэм-Кэмжиут эликтери кайда жайгашкан?
10. Жочунун жортуулдары, кыргыз элчилери жөнүндө айтып бергиле.

§ 13. Монголдордун үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүштөр

Чыңгыз хандын аскерлеринин 1207—1211-жылдардагы баскынчылык жортуулдары. Түштүк Сибирге монгол аскерлеринин жортуулу 1207-жылы башталып, 1211-жылга чейин созулду. Жортуул учурунда кыргыздар сыяктуу кээ бир элдер, уруулар тынчтык жолу менен багынып берсе, айрымдары катуу каршылык көрсөтүштү. Буга көбүнесе монгол баскынчыларынын зордук-зомбулугу, талап-тоноолору, жергиликтүү калктарга көрсөткөн кордугу түрткү болду. Бул жылдарда мурунку темада аттары аталган уруулар менен элдерден тышкары саян-алтайлык элдер — шибир, кесдин (кыштым), байт, тухас, тенлек, төөлөс, тас, бачжиги уруулары да монголдорго караган. Жаныдан багындырылган элдер монгол төбөлдөрүнүн макулдугусуз бөлөк жакка журт которуп көчүп кетүүгө укуксуз болгон. Алар негизги хан салыгы катарында Чыңгыз ханга, анын жер-жерлердеги колбашчы,

XIII—XV кылымдарда жоокер көрсүтөнүнөн табылган саадак (жебе салуучу куту). *Кочкор өрөөнүндөгү Чап эстелигинен табылды. К. Ш. Табалдиевдин, О. А. Солтобаевдин археологиялык казууларынан.*

Борагул нойондун балдарына кул катары тартууланды. Ошого карабастан туматтар жоого толук багынып берген эмес. Кийинки 1218-жылы — барс жылы Саян тоолорунун дагы бир өңүрүн — Байлукту мекендеген туматтар көтөрүлөт. Монголдор аны токтото албай айласы түгөндү. Аскери да кыйла суюла түшөт. Эми баштагы убада боюнча багындырылган элдерден хан салгы катарында аскер алууга туура келди.

Кыргыздардын кыймылы. Курлун — көтөрүлүш башчысы. Адегенде монголдор туматтарды тынчытуу үчүн кыргыздардан черүүн (кошуун) сурады. Себеби кыргыздар туматтардын жанаша жашаган жакын коңшусу

түмөнбашыларына кошуун топтоп берип турушмак. Арийне, салыктын башка түрлөрү да алынганы талашсыз. Монгол аскерлерин ат-көөлүк, унаа, азык-түлүк менен жабдып туруу керек эле. Монгол төрөлөрү калкты өзү каалагандай бийлеп, оюна келгенин жасачу. Алардын адам чыдагыс кылык-жоруктары көп өтпөй жергиликтүү элдердин кыжырын кайнатты. Акырында ар кайсыл аймактарда монгол баскынчыларына каршы күрөштөр күч алды.

Туматтардын көтөрүлүшү. Монголдордун үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүштөрдүн алгачкысы туматтардын кыймылы болуп эсептелет. Кыргыз ээлигине чектеш Чыгыш Саянды жердеген туматтар 1217-жылы көтөрүлүш баштаган. Алар беттегенинен кайра тартпаган өтө өжөр жоокер эл эле. Барган сайын басмырттаган баскынчылардын аксымдыгы туматтардын жанына батып намысына тийген. «Жаңгел элинин» боштондук кыймылын экинчи баш көтөргүс кылып басыш үчүн Чынгыз хан Саянга Борагул нойондун колбашчылыгы астында көп кошуун жөнөтөт. Монголдор бир нече жолку ири кармаштардан кийин гана көтөрүлүштү убактылуу тыя алды. Бирок баскынчылар зор жоготууларга дуушар болушту. Атүгүл айкаштардын биринде Борагул нойон туматтардан найза жеп, монгол аскерлери колбашчысынан ажырады. Буга арданып ачууланган Чынгыз хан туматтарды аёосуз жазалоого, көбүнүн көзүн тазалоого көрсөтмө берген. Борагул түмөнбашы монгол аскеринин оң канатынын улуу эмири, улуу хандын эң жакшы көргөн колбашчысы болчу. Мындай колбашчынын жоонун колунан өлүшү монгол аскерлерин даңк баркына доо кетирген. Ошондуктан туматтарга каршы Дорбо Докшин нойон баштаган жаны чоң кошуун аттандырылды. Жоо-жарагы шайма-шай, мыкты куралданган анын аскерлери ашуудан ашып өтүп, туматтарга капилеттен чабуул койду. Туткундардын жүз түгүнү маркум

Курлундун көтөрүлүшү. 1218-жыл.

болчу. Бирок кыргыздар монголдорго аскер жыйнап берүүнүн ордуна, тескерисинче, туматтар тарабында көтөрүлүшкө чыгышат. Саягы, аларды туматтардын чечкиндүүлүгү, айрым жеништүү аракеттери эркиндик үчүн күрөшкө шыктандырса керек. Кыргыздардын кыймылына Курлун жол-башчылык кылды. Ал буга чейин эле эл башкарган кадыр-барктуу инсандардан болгон. Курлун өз элин өтө сүйгөн, Ата Журттуу эркиндиги үчүн эч нерседен кайра тартпаган, өлүмдөн жалтанбаган эр жүрөк жетекчи болгон. Бекеринен эли аны ээрчип баскынчыларга каршы ачык көтөрүлүшкө чыкпаса керек. Көтөрүлүш маалында да ал ар дайым алдынкы катарда жүрүп нечен ирет эрдиктин үлгүсүн көрсөттү. Ал аскердик өнөрдү да мыкты билген чыгаан аскер башчы болчу. Жердин уусун эң жакшы билген баатыр

жолбашчы оңтойлуу жерден душманга оор соккуларды уруп турду. Бирок күчтөр тең эмес эле. Душман аскер саны, курал-жарагы, согуштук камылга-даярдыгы, тажрыйбасы жагынан кыйла артыкчылык кылган. Жоонун колу көптөгөн жортуулдарда, айкаш, кармаштарда абдан такшалып калганы белгилүү.

Көтөрүлүш барган сайын күч алып, улам жаңы аймактарга жайыла баштаганда Чыңгыз хан Кыргыз өлкөсүнө тун уулу Жочу хан баштаган көп кошуунду жөнөттү. Оболу Нока нойон колбашчылык кылган алдыдагы кайгуулчу кошуун кыргыздар менен кагылышып кайтат. Курлундун көтөрүлүшү монголдордун Түштүк-Сибир, Саян-Алтай тараптагы үстөмдүгүнө олуттуу коркунуч туудурган. Ошондуктан кыргыздардын кыймылын эртерээк басыш үчүн Чыңгыз хан негизги кошуундарын, таанымал баатырларын аттандырган. Көп өтпөй Жочунун колу кышка жуук жаңыдан тоноп муз каптай баштаган Кэм-Кэмжиут (Кичи Кем — Эне-Сайдын башаты) дарыясына жете келет. Анын аскерлери муз аркылуу аркы өйүзгө өтүп кыргыздардын бир тобун карата алды. Андан соң Жочу хан Миң-Өзөн ойдуңуна жүрүш жасап, андагы кыргыздар менен бирге Төмөнкү Эне-Сай боюндагы кыштым, ханьханас, на, төлөнгүт, хоин, ирган, урасут урууларынын баардыгын кайрадан багындырат. Баскынчылар бу жолу дээрлик бир ай бою Тываны, Миң-Өзөндү, Тоолуу жана Монгол Алтайын каршы-терши аралай чаап, жергиликтүү калкты аябай талап-тоноду. Чапкындан айрыкча миң-өзөндүктөр запкы көрүп, азап тартты, калк кескин азайды. Кыргыздардын бир бөлүгү кыргынга учурап, туткунга кетти. Жоон тобу жангелдин жоо жете алгыс түпкүрүнө кире качты. Бирок оорду толгус көп жоготууларга карабастан кыргыздар негизинен мурунку мекенинде жашоосун улантып, аларды өздөрүнүн өкүмдарлары башкарып турду. Эркиндикти сүйгөн элет элинин ички турмушуна кийлигишүүгө, аларды түздөн-түз башкарууга баскынчылар анча батына алышкан жок.

Түштүк-Сибир элдери, эне-сайлык кыргыздар эми Жочу хандын энчисине тийип, анын улусуна караган. Бул аймактар жаңыдан түптөлгөн Монгол империясынын түндүк-батыштагы чек-жакасы болмок. 1226-жылы (1227) Жочу хан өлгөндөн кийин кыргыз ээликтери улуу хандын улусуна кошулуп, Чыңгыз хандын кенже баласы Тулуйдун бийлигине баш ийдирилет. Чыңгыз хан 1227-жылы көз жумуп, анын улусу маркумдун керээзи боюнча кенжесинин колуна өткөн.

1229-жылдан тартып атасынын ордуна улуу хан тагын мурастаган Үгөдөй хан каратылган калктарды тынчытуу максатында эски салтты улап меркит жана кыргыз уруу ак сөөктөрүнүн кыздарына үйлөнгөн. Никелешүү, куда-сөөк күтүү эзелтеден келе жаткан элдик дипломатия каражаты, эл аралык ынтымактын данакери эле. Үгөдөй хандын төртүнчү байбичеси кыргыз кызы Жаачын айым (хатун) болгон. 1239-жылы чжурчжендерге каршы монголдордун Түндүк Кытайдагы согушунда кыргыз аскерлери Исмаил аттуу мусулман колбашчынын жетекчилиги астында Хуай жергесинде согушуп, чжурчжен чабуулунун мизин кайтарган.

Тулудан кийин кыргыз ээликтери анын керейт жесири Соркуктана-бегинин бийлигине карайт. 1251-жылы Соркуктана-бегинин уулу Мүнкө ич ара чатакта женишке жетишип, улуу хандык наамды аталаш ханзаада агаларынан тартып алат. Ал жер-жерлердеги толкундоолорго жол бербеш үчүн туш-тушка кошуун жөнөткөн. Дал ушундай максатта ал Бука нойондун эки түмөн кошуунун (20 миң) кыргыздардын (Кыргыз ээлиги) жана Кэм-Кэмжиуттун чек арасына жиберген. Арийне, ал кезде кыргыз өлкөсүндө туруктуу монгол аскери болгон эмес. Кыргыз ээлигин даде болсо бир топ жыл жергиликтүү төрө, бектер башкарып кала берген.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Монголдордун 1207—1211-жылдардагы жортуулдары тууралуу эмнелерди билесинер?
2. Багындырылган элдер монгол хандарына кандай салыктарды төлөшкөн?
3. Туматтардын көтөрүлүшү качан, кайда болгон?
4. Кыргыздардын кыймылы эсиңерде калдыбы?
5. Курлун деген ким эле?
6. Кыргыздардын кыймылы кандайча аяктады?
7. Кыргыздар кайсыл монгол улусуна киргизилген?
8. Кыргыз ээликтерин кимдер башкарган?

§ 14. Монгол хандарынын жортуулдары жана кыргыздар

Монгол хандарынын Жети-Сууну жана Чыгыш Түркстанды басып алуусу. Түштүк Сибирь элдерин караткандан кийин Чыңгыз хан Чыгыш Түркстан аркылуу Жети-Сууну багындыра баштайт. Бул тараптагы айрым феодалдык чакан ээликтер дагы монгол ханына өз эрки менен баш ийип беришти. 1210—1211-жылдарда Каялык аталчу аймактагы карлуктардын ханы Арслан хан Чыңгыз хандын бийлигин тааныйт. 1217-жылы Алмалык аймагынын карлук башкаруучусу Бузар монгол ханына баш ийерин билдирген. Бирок ал найман ханы Күчлүк менен болгон согушта өлүп, ээлиги Чыңгыз хандын чечими боюнча анын уулу Сугнак тегиндин эңчисине тийген. 1218-ж. Чүй боорундагы ордо калаа Баласагун шаары эч каршылык көрсөтпөй монгол колбашчысы Жебе нойонго багынды. Ошол жылы Кашкар аймагы да монголдорго багынган болчу.

Жети-Суунун жергиликтүү эли найман ханы Күчлүк бийлик кылган жылдарда жана анын Хорезмшахы Мухаммед, карлук хандары менен согуштарынын натыйжасында талоонго дуушар болгон эле. Күчлүк хандын мусулмандарды куугунтуктоосу да калктын нааразылыгын күчөткөн. Тескерисинче, тынчылары (жансыздары) аркылуу алдын ала калайыктын найман ханына терс мамилесинен кабар алган Чыңгыз хан бул чөлкөмдө кыргын-сүргүнгө, талап-тоноолорго тыюу салган. Ошондуктан оболу жергиликтүү эл монголдорду азаптан аман алып калуучулар катары тосупту. Жек көрүндү Күчлүк хан Орто Азияга, Памирди көздөй качты. Кийин монгол кошууну

аны Бадахшандан кууп жетип өлтүргөнү маалым. Кыргызстандын аймагы жана жалпы эле кыргыздар бийлеген жерлер 1218-жылы Чыңгыз хандын империясына толук баш ийип калды.

Орто Азияны каратууга камынуу. Хорезм шах менен мамиленин курчусу. Жети-Сууда жана анын түштүк тарабында — Тенир-Тоодо наймандарды биротоло талкалоо Орто Азиянын чордонуна жол ачты. Ал кезде Хорезм шахтыгы Орто Азиядагы эң ири мамлекет болчу. Бирок өлкөдө бекем биримдик, ынтымак жок эле. Мухаммед шахтын бийлиги бошондоп, эл арасында кадыр-баркы төмөндөп бара жаткан. Ага Мавераннахрдан тышкары Чыгыш Иран менен Ирактын бир катар аймактары карачу. Ал Чыңгыз ханды анчейин тоото бербей турду. Арбын аскери болгонуна карабастан ал монголдорго каршы согушка жетиштүү денгээлде даярдана алган жок. Аскерлери өлкөнүн ар тарабында чачкынды жайгашып, аскердик тартипти жакшы сактаган эмес. Өзү дагы согуштук өнөрдү мыкты билген колбашчылардын кенешин укпай, акылман адамдардын айткан акылына көнбөй, көп кемчиликтерди кетирген. Атүгүл ал уулу Жалал-ад-диндин чечүүчү учурда коргонуудан көрө чек арага аскерди жыйып, душманга озунуп чабуул койгон оң деген эң туура сунушун четке каккан. Бул кемчилигин Хорезмшах, тилекке каршы, кеч түшүндү.

Ал эми Чыңгыз хан тынчы соодагерлери аркылуу Хорезм мамлекетинин ал-абалын, талуу жерлерин, шахтын мүмкүнчүлүктөрүн эртелеп билип алууга үлгүргөн. Эми ага жортуул баштоо үчүн оңтойлуу учур, орчундуу шылтоо гана керек болуп турду. Эки өкүмдардын ортосунда элчилик алакалар 1216-жылы башталган. Ошол жылы Монголияга Хорезмшахтын Бехаад-дин баш болгон элчилери келип кеткен. Ага жооп кылып Чыңгыз хан өз элчилерин Үргөнчкө жөнөткөн. Элчилер Хорезмшах Мухаммедге Чыңгыз хандын Түндүк Кытайдагы жеништери жана «Түрк өлкөлөрүн» караткандыгы жөнүндө кабарды жеткирип, тынчтык келишимин сунуш кылмак. Монголдордун жеништери орто азиялык менменсинген текебер өкүмдардын жүрөгүнүн үшүн алышы керек эле. Элчилердин артынан айлакер хан Хорезмге алтын, күмүш, Кытайдын түркүн түстүү жибеги, Сибирдин кымбат баалуу аң терилери сылай жүктөлгөн 500 төөнү 450 мусулман соодагерине жетелетип, кербен жиберет. Кербен Хорезм мамлекетинин чек арасындагы чеп калаасы Отрагга келгенде талоонго кабылат. Соодагерлерди Хорезмшахтын Отрардагы акими Кайыр хан Иналчуктун буйругу боюнча тынчылдар деп шекшип текшип жайлап салышкан. Жалгыз гана төө айдаган малай качып кутулуп, Чыңгыз ханга суук кабарды жеткирди. Ал Хорезмшахка элчилерин жиберип Кайыр ханды жазалоо үчүн монголдорго өткөрүп берүүнү талап кылды. Хорезмшах монголдор менен согушууга камынып, женишке жетээрине ынанып алган болчу. Ошондуктан Мухаммед шах элчини тындым кылып, эки жардамчысын сакалын кыркып пылдыңдайт. Ал эми Чыңгыз ханга согуш жарыялаганга тете намысына тийгидей орой жооп айттырат. Ырасында баардыгы Чыңгыз хан ойлогондой болуп, жортуул баштоого шылтоо өзүнөн-өзү табылды.

Жортуулдун башталышы жана жүрүшү. 1219-жылы Чыңгыз хан аардык балдары жана 150 миңдей аскери менен Хорезмшах Мухаммедге каршы аттанат. Жайлата монголдор Ыртыштын боюнда жайлап, кармашка кайма-жай камылга көргөн соң, күзүндө Мавераннахрга — Аму-Дарыя менен Сыр-Дарыя аралыгындагы байыркы маданияты, чарбасы өнүккөн аймактарга жылып жөнөштү. Ага жолдо уйгур идикуту (башчысы) Баурчак, саялыктык карлук ханы Арслан хан, алмалыктык карлук ханы Сунак менен өз кошуундары менен кошулушкан. Бул жортуулга эне-сайлык, чыгыш тенир-тоолук кыргыздар ж.б. түрк уруулары дагы тартылган.

Чыңгыз хан Хорезмшахтын мамлекетинин чегине жеткенде аскерин өрткө бөлөт. **Бир бөлүгү** уулдары Чагатай менен Үгөдөйдүн колбашчылыгы астында Отрарды камалоо үчүн калтырылды. **Экинчиси**н Жочу хан Сыр-Дарыянын этегиндеги Жаныкент, **Женд** шаарларын (Кызыл Ордого жакын) ээлеш үчүн ээрчитип кетти. **Үчүнчү топ** Ферганадагы чон калаалар Сожент, Бенакентти ж.б. каратмак. **Төртүнчү топко** Чыңгыз хан өзү колбашчылык кылып Бухара менен Самаркандга бет алды.

Монгол баскынчыларына Орто Азия элдери, ар бир шаар калкы катуу каршылык көрсөттү. Алсак, Отрарды камалоо 1219-жылы сентябрда башталып, дээрлик алты айга созулду. **1220-жылы февралда** Бухара, **мартта** Самарканд кан суудай аккан кармаштардан кийин гана душмандын колуна өттү. Бухара шаары катуу каршылык көрсөткөндүктөн тыштыйпыл талсаланып, 30 миң эркек киши кырылган, аялдар менен балдар туткундалып, кулга айландырылган. Айрым маалыматтарга караганда Самаркандда 70 миңдей адамдын өмүрү кыйылган. Мындай азап-тозокту, асманды кара түтүн чулгаган алааматты адам баласы көптөн бери көрө элек эле.

Монголдор ири шаарларды камап жаткан кезде Хорезмшах калкын коодон коргоонун ордуна кара башын калкалап Чыгыш Иранга кире качты. Чыңгыз хандын буйругу боюнча Жебе нойон менен Сүбөдөй баатыр элинен безген шахтын артынан сая кууп көнөшкөн болчу. Мухаммед Каспий денининин түштүк жээгиндеги аралдардын бирине жашырынып жүрүп көп өтпөй, 1220-ж. декабрда көз жумат.

1220—1221-жылдардын кышында монгол кошуундары Хорезм мамлекетинин борбору Үргөнчтү курчап алды. Ордо шаардын калкы аял, эркек, бала-чака дебей жапырт душманга катуу каршылык көрсөтүп, кашык каны калганча салгылашты. А бирок акыры баскынчылар жеңишке жетишет да, Аму-Дарыядагы тосмону бузуп, шаарга сел каптатып жиберешет. Ошентип 1221-жылы Орто Азиянын көпчүлүк бөлүгүндө монгол үстөмдүгү орноду.

Монгол аты менен (байыркы перси сүрөтү).

Жалал ад-Диндин күрөшү. Чыңгыз хандын жортуулдарынын аякташы жана салакалары. 1221-жылы Чыгыш Иранда монголдорго каршы күрөшкө Мухаммед шахтын уулу Жалал ад-Дин колбашчылык кылат. Ал чечкиндүү, өткүр, эр жүрөк жана демилгелүү ханзаада болгон. Тохарстандагы (Түндүк Афганстан) Валиян чебинин жанындагы салгылашууда ал монгол кошуунун жене алды. Ошого ачууланган Чыңгыз хан үч түмөндү (30 миң аскер) Тохарстанга шашылыш жөнөтөт. Жалал ад-Дин монголдордун бул аскерин Кабул суусунун башатына жакын жерде тосуп алып толук талкалаган. Жеңиш тууралуу кубанычтуу кабар тез арада элге тарап, көптөгөн шаарлардын калкын көтөрүлүштөргө түрттү. Бирок ханзааданын колбашчылары олжо талашып, ич ара чатак чыккандыктан, ал монголдордун жүрүштөрүн биротоло токтото алган жок. Монгол баскынчылары менен кийинки чечүүчү айкаш **1221-жылы ноябрда Инди дарыясынын** жээгинде өтү. Бул салгылашууда Жалал ад-Диндин аскери талкаланып калат да, ханзаада төрт миң гана жоокери менен Индинин аркы өйүзүнө кечип өтүп кетип кутулат. Андан ары ал Месопотамияга, кийин Закавказьеге чегинип, Армения, Азербайжан жана Грузияда күч топтойт. **1231-жылы** Жалал ад-Дин Үгөдөй хандын колбашчысы Чармаган баштаган монгол кошууну менен Азербайжанда акыркы жолу кездешет. Кармашта Хорезмшахтын мураскору жеңилип, көп өтпөй көз жумду.

Монгол аскерлери **1221—1222-жылдарда** Кавказ тарапка жортуул уюштурган. Жебе нойон менен Сүбөдөй баатырдын ири кошууну Закавказьеде бир нече шаарды талкалаган соң Дербент өткөөлү аркылуу Түндүк Кавказ түздүгүнө өтүп, аландарды жана кыпчактарды кысат. Ал эми 1223-жылы монголдор орус княздарын жеңип алышкан. Кийин алар Волга боюндагы **Булгар хандыгынын** ээлигине кол салып, салгылашуу ийгиликсиз аяктаганда Монголияга кайтууга мажбур болушкан. Бул жортуул күн батышты көздөй жасалган алгачкы жер чалуу, кайгуул эле. Жебе менен Сүбөдөйдүн эрдиктерине маашырланган Чыңгыз хан уулу Жочу ханга жаңы жортуулга камынууну буюрган. Бирок зор империянын негиздөөчүсүнүн ойлогон ою ордуна чыкпады. **1227-жылы** Жочу хан менен Чыңгыз хан мүдөөлөрүнө жетпей удаа көз жумушту. Натыйжада чон жортуулга даярдануу убактылуу токтоду.

Монгол аскерлеринин XIII кылымдын биринчи чейрегиндеги басып алуучулук жортуулдары орду толгус жоготуулар менен коштолду. Орто Азиянын гүлдөп өнүккөн чон-чон шаарлары менен кыштактары кыйрады, эли бейкүнөө кырылды, таланып-тонолду. Миндеген эр бүлө, уландар, кызкелиндер кулдукка, күндүккө кетти. Эгин талаалары өрттөлүп, мал, мүлктүн көбү олжого кетти. Илим-билим очоктору, китепканалар, мечит, медреселер, маданий жайлар, руханий керемет кенчтер талкаланып жок кылынды. Монгол жапырыгынан кийин Орто Азияга, бөтөнчө Теңир-Тоого көп сандаган монгол уруулары көчүп келе баштады. Алар менен аралаш түркий тилдүү элдер, уруулар дагы көчүп келишет. Дал ошол монгол заманынан тартып Кыргызстанда жашаган кыргыздардын саны кескин арбыган. Маселен, XIII

кылымдын биринчи жарымында эле Тенир-Тоого 200 миндей көчмөндөр ооп келген. Андай массалык түрдө журт которгондордун арасында кыргыздар өзгөчө басымдуулук кылган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Моңголдор Жети-Сууну кандайча каратышкан?
2. Эмне үчүн Баласагун шаарынын калкы моңголдорго каршылык көрсөтүшкөн жок?
3. Кыргызстандын аймагы толугу менен Чыңгыз хандын империясына качан карап калган?
4. Хорезм мамлекетинин саясий абалына мүнөздөмө бергиле.
5. Орто Азияга моңголдордун жортуулу кандайча башталды?
6. Орто Азиянын чоң шаарларынын баскынчылардан коргонуусу тууралуу эмнелер эсинерде калды?
7. Хорезмшах Мухаммед менен анын уулу Жалал ад-Динге мүнөздөмө бергиле.
8. Чыңгыз хандын жортуулдарынын сапакаларын эсиңерге туткула.

§ 15. Чагатай улусу. Ич ара феодалдык согуштар

Чыңгыз хандын империясынын улустарга бөлүнүшү. Чагатай улусу. Чыңгыз хан көзүнүн тирүүсүндө ата-бабаларынан калган каада-салтты сактап, уулдарына улустарды эңчи катары бөлүп берген. Кылычтын мизи, найзанын учу менен түзүлгөн анын зор империясы улуу хандын керээзине ылайык 4 улуска бөлүнмөк. Кенже уулу Тулуйдун эңчисине Чыңгыз хандын түпкү журту — Монголия жана 101 миң аскер тийди. Монголиянын күн батыш тарабындагы көз мелжиген кенири аймактар улуу уулдарынын ортосунда бөлүштүрүлгөн эле. Мындан тышкары алардын ар бири атасынын туруктуу аскеринен 4 миңден жоокер алышкан. Чыңгыз хандын үчүнчү уулу Үгөдөйгө Монголиянын батышы, Алтай тоосу менен Иле дарыясынын аралыгындагы жерлер, Ыртыштын төрү жана Тарбагатай аймагы берилген. Анын ордосу Тарбагатайда турчу. Улуу хан жарыялангандан кийин Үгөдөй (1228/29—1241) Орхон өрөөнүндөгү ордо калаа Каракорумда жашады.

Чыңгыз хандын экинчи уулу Чагатайдын ээлиги чыгышта Иле дарыясынан башталып, батышта Аму-Дарыяга чейин созулуп, Чыгыш Түркстанды, Жети-Суу менен Мавераннахрдын көпчүлүк бүлгүн камтыган. Улустун башкы шаары Алмалык болчу. Чагатай жайында Иле дарыясынын өрөөнүндөгү Куяш деген жерде жайлап, ордо айлы ошол жерге кончу. Анын мураскорлорунун ордосу чыгыш булактарында Улут-Иф (Улуу үй) деген түркчө аталыш менен белгилүү (Жувейни — перси тарыхчысы, XIII кылым.)

Чыңгыз хандын тун уулу Жочунун эңчиси Ортонку Ыртыштан тартып күн батышта «татар аттарынын туягы жеткен жерлерди», т.а. Жети-Суунун түндүгүнөн Итилдин (Волга) этегине чейинки Чыгыш Кыпчак талааларын (Дешт-и Кыпчак) толук камтычу. Рашид ад-Диндин маалыматы боюнча Жочунун ордосу Ыртышка, бөлөк маалыматтарга караганда Сарысууга

жакын, «кыпчак өлкөсүндө» жайгашкан. Ыртышта, Ала-Көлдүн боюнда XIII кылымдын орто ченинде Жочу хандын тун уулу (Ичен) Ежендин ордосу турчу. Жочунун уулу Батый Алтын Ордо мамлекетин түзгөндө (1242) улустун саясий чордону Итилдин (Волга) этегине көчкөн. Адегенде **Батыйдын Сарайы**, кийинчерээк **Беркенин Сарайы** аттуу калаалар хан ордосунун милдетин аткарды.

Чынгыз хандын жаңы бөлүштүрүүлөрүнө ылайык Кыргызстандын аймагы жанаша жаткан аймактар менен бирге Чагатай улусунун карамагына кирди. Чагатай хан тукумунун, тирүү ханзаадалардын улуусу катарында атасы менен агасы Жочу өлгөндөн кийин кадыр-баркка ээ болуп каада күтүп калган эле. 1228—1229-жылдары ал Үгөдөйдү хан көтөргөн ханзаадалардын башында турган. Үгөдөй хан агасынын макулдугусуз эч кандай маанилүү чечимдерди кабыл алчу эмес. Чагатай монголдордун мыйзамын, адат-наркты, хандыкты сактоонун жол-жоболорун мыкты билчү.

Чагатайдын энчисине тийген 4 миң аскер негизинен монголдордун барлас, коңурат урууларынан куралып, үй-бүлөсү менен чогуу эсептегенде 50 миң кишиге жеткен. Чыгыштагы коншулаш Үгөдөй улусунун 4 миң аскери жалайыр, конкотан, сулдус урууларынан топтолгон. Кийин саясий кырдаал өзгөргөндө алардын баары аралашып кетпедиби. Бардыгы болуп бул тарапка башта айтылгандай XIII кылымдын 20—40-жылдарында 200 миңдей мон-

Жочу хандын күмбөзү. XIII кылым. Борбордук Казакстан.

гол журт которгон. Мындан тышкары Түштүк-Сибирден, Алтай, Чыгыш Теңир-Тоодон түмөндөгөн түркий тилдүү уруулар, анын ичинде кыргыздар көчүп келе баштайт. Ал эми Чынгыз хандын урпактарынын ич ара бийлик талашкан чагагы ырбаган кезде (1251—1259-жылдар) Үгөдөй менен Чагатайдын улустарына эр жүрөк түрктөрдүн он түмөнү жөнөтүлгөн. Эң башкысы Чагатай улусунда калктын басымдуу көпчүлүк бөлүгүн түркий тилдүү уруулар түзчү. Алардын арасында кыргыздар дагы көрүнүктүү орунду ээлеген.

Так талашкан күрөштөр. Теңир-Тоонун улуу ханга баш ийдирилиши. 1241-жылы улуу хан Үгөдөй көз жумду. Көп өтпөй анын акылгөй агасы Чагатай да өлөт. Монгол империясында так талашкан күрөштөр башталып, хан ордосундагы башаламандык беш жылга созулду. 1246-жылы гана курултайда Үгөдөйдүн тун уулу Гүйүк улуу хан жарыяланды. Гүйүк хандын жарлыгы боюнча Чагатай улусунун башчылыгына жаңы хандын жакын досу, Чагатайдын уулу Есү-Мүнкө дайындалат. Буга чейин бул улусту Чагатайдын Орто Азиядагы жортуулу учурунда өлгөн тун уулу Мутуганден калган туяк Кара-Хулагу башкарчу. Небересин мураскорлукка Чагатай өзү көзү тирүүсүндө эле дайындаган. Арадан аз убакыт өтүп өтпөй 1248-жылы Гүйүк хан өлгөндө Үгөдөй менен Тулуйдун урпактарынын ортосунда кайрадан так талашкан чатак чыкты. Чынгыз хандын керээзи боюнча Үгөдөй жана анын тукуму гана улуу хандын тактысын ээледек. Тулуйдун атасынын алтын тагын, улуу хандык бийликти талашууга эч кандай укугу жок эле. Ошого карабастан ал салтты бузуп, өз улусуна каниет кылбай хан бийлигине напсисин агытты. Кыянаттык, ач көздүк, ичи тардык эгерим эч жакшылык алып келбесин ал ойлоп да койбоду. Агайын-тууган арасын ушак-айын аралап, ынтымакка доо кетти, өлкөдө тополоң чыгып, кан төгүлдү. Ата-бабалар айткандай, «аттин бири кем дүйнө!», «шору арылбаган кайран эл!». Ханзадалар кагылышса, азабын эл тартты го, чиркин.

Бийлик талашкан күрөш учурунда Үгөдөй менен Чагатайдын урпактары, алардын жан-жөкөрлөрү, нойондору бирге болушту. Тулуйдун уулу Мүнкө тарабындагы монгол төрөлөрүнө Алтын Ордонун айбаттуу ханы **Батый** колдоо көрсөттү. Анын чечкиндүү аракетинин, талаш-тартышка түздөн-түз кийлигишүүсүнүн натыйжасында улуу хандын тагынын тагдыры Мүнкөнүн пайдасына чечилди. Чындыгында эле Мүнкөнү хан кылган дагы, жаңы хандын күч-кубатын арттырып, арбайын көтөргөн дагы төгөрөктүн төрт бурчуна атагы чыгып, данкы таш жарган айтылуу Батый хан болчу. **1251-жылы Мүнкө женишке жетишип хан көтөрүлгөндөн кийин ханзаада тентайлашкан туугандарын куугунтукка алды, өтө өчөгүшкөндөрүнүн көзүн тазалады. Үгөдөйдүн улусу жоюлуп, анын эли, жери Мүнкөнүн жакын жан-жөкөрлөрүнө, ишенимине кирген төбөлдөргө, ханга кызматы өткөн нойондорго «камчыга ченеп» бөлүштүрүлдү. Чагатай улусунда да ушундай бөлүштүрүүлөр жүргүзүлдү. Бир көргөн кишиге сыртынан улустар сакталып калгандай туюлганы менен иш жүзүндө Орто Азия, анын ичинде Кыргызстандын аймагы улуу ханга баш ийдирилген эле. Бирок өз алдынчалык үчүн жаңы күрөштөрдүн кубаттуу экинчи жакындап калган болчу.**

Хубилай хандын портрети. Кытай гравюрасы.

Хубилай менен Арык-Буканын чагагы жана кыргыздар. XIII кылымдын 60-жылдарында Монгол империясынын биримдигине биротоло доо кетти. 1259-жылы Мүнкө хан өлгөндөн кийин бийлик талашкан өз ара согуш оту кайрадан тутанды. Бу сапар Мүнкө хандын инилери Арык-Бука менен Хубилай бири-бирине хандык наамды ыраа көрбөй кан төгүп каршылашты. Тулуйдун уулу Арык-Бука 1252-жылы энеси Соркуктана-беги көз жумгандан тартып Саян-Алтайды ээлеп калган. Ал жайында Алтайды жайлап, кышында Миң-Өзөндөгү Кыргыз жеринде кыштачу. Арийне, ал кыштоо талашып кыргыздардын жерин тартытканы, аларга кысым көрсөткөнү талашсыз.

1260-жылы Арык-Бука монгол империясынын борбору Каракорум калаасында (монголчо Хара-Хорин, Орхондун төрүндө орун алган XIII—XIV кылымдардагы ордо шаар) улуу хан көтөрүлөт. Бирок монгол аскерине колбашчылык кылып Кытайда жүргөн бир тууганы Арык-Буканын бийлигин таануудан баш тартып, өз аскери менен ага каршы жөнөйт. Анткени Кытайда бирге жүргөн монгол нойондору аны да улуу хан жарыялап жиберген эле. Эки хан тең адегенде озунуп Чыгыш Туркстанды, Жети-Сууну жана Орто Азияны ээлөөнү көздөшкөн. Ушул максатта Хубилай бул тарапка өзүнүн ишенимдүү нөкөрү Чагатайдын урпагы Абышкааны (Мутугэндий небереси) Чагатай улусундагы бийликти колго алыш үчүн жөнөткөн. Жолдо ал Арык-Буканын кошуунуна колго түшүп, тындым кылынат. Арык-Бука ошондон соң Орто Азияга Чагатайдын небереси Алгуну чоң атасынан мураска калган улусту башкаруу жана аны Хубилайдын аскеринен коргоо үчүн жиберет.

Алгу кыска убакыттын ичинде Чагатай улусун өз бийлигине баш ийдире алды. Ошондой эле ал Хорезмди жана Ооганстандын түндүк бөлүгүн ээлейт. Адегенде ал Арык-Буканын атынан аракеттенип, ийгиликке жетишкен соң аны менен мамилесин үзүп, өз бетинче саясат жүргүзгөн. 1262-жылы Арык-Бука көп аскер менен Алтайдан Чагатай улусуна келип, Алгуга каршы согуш баштады. Орто Азияда феодалдык согуштар 60-жылдардын аягына чейин токтогон жок. Ич ара чатактардын натыйжасында Алгу өлгөндөн кийин бийлик Чагатайлардан Үгөдөй тукумуна, анын небереси Хайдуга өттү. Хайду хан көтөрүлгөндө ага Алтын ордонун өкүмдары Берке хан чечкиндүү колдоо көрсөткөн.

Эне-Сайдагы кыргыздардын XIII кылымдын 60-жылдарынын орто чениндеги абалы. Хубилай менен алгачкы кармашта жеңилип калган Арык-Бука кыргыз жерине чегинип келген эле. Кыргыз ээлигинде бир аз убакыт тыным алып көп кол топтоого үлгүрөт да, Кытайга жортуул уюштурат.

Бирок Таңгут аймагындагы салгылашууда анын аскери экинчи ирет женилип, аман калганы кайрадан кыргыз жерине качып келет. Өзүнө баш ийген уруулардын, элдердин адам саны азайып алсыраганда Арык-Бука акыры женилээрине көзү жетип, 1264-жылы Хубилайга багынып берди. Арык-Бука башкарган жылдарда монгол аскерлеринин кыргыз ээлигинде, Кэм-Кэмжитта турушу, аларды такай азык-түлүк, ат-көөлүк, унаа менен жабдуу, анын жергиликтүү элден кайра-кайра кол топтоосу кыргыздардын абалын оорлотпой койгон жок. Кыргыздар Түштүк-Сибирде монголдорго караганда саны азайып, азчылыкты түзүп калган. Мурда кыргыздар аймактагы уюткулуу негизги калк болгону белгилүү.

Арык-Бука женилгенден кийин кыргыз жерлери **Юань империясынын**¹ курамына киргизилди. Кыргыздар борбору Каракорум каласы болгон **Линбэй** провинциясына түздөн-түз караган. Кыргыз жерлери бир нече административдик бирдиктерге бөлүштүрүлгөн. Алардын ичинен ирилери **Кяньчжоу** менен **Иланьчжоу** Тывада, Кыргыз Миң-Өзөндө (азыркы Хакас-Хоорай аймагы) жайгашкан. Кытайлык «**Юань-ши**» эмгегиндеги эскермеге караганда ошол бөлүштүрүү учурунда кыргыздардан **тогуз миң короо** куралган. Саягы, мында кыргыздар жашаган аймактардын бири жөнүндө айтылып жатса керек. Ошентип **60-жылдардын орто ченинде кыргыздар монголдордун жаңы улуу ханы Хубилайдын туруктуу мамлекеттик башкаруу системасына кабылышты. Улуу хандын атынан аларды жергиликтүү бийлик өкүлдөрү тескеп турган.**

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чыңгыз хандын империясы кандай улустарга бөлүнгөн?
2. Чагатай улусу кайда түзүлгөн?
3. Чагатай жөнүндө эмнени билесинер?
4. Кыргызстанга түрк, монгол урууларынын көчүп келиши тууралуу эмнени айтып бере аласыңар?
5. XIII кылымдардын 40-жылдарында так талашкан күрөштөргө кайсыл ханзаадалар катышты?
6. Мүңкө ханга мүнөздөмө бергиле.
7. Арык-Бука менен кыргыздардын мамилесин эсиңерге туткула.
8. Картадан улустардын болжолдуу чегин таба аласыңарбы?

§ 16. Хайду мамлекети

Хайдунун хан көтөрүлүшү. Орто Азияда өз алдынча мамлекеттин түзүлүшү. XIII кылымдардын 60-жылдарында Чыңгыз хандын урпактарынын ортосундагы чыр-чатактын курчушу монгол империясынын жиктелишине алып келди. Империянын ар кайсы бөлүктөрүндө өз алдынча мамлекет түзүү аракети жанданды. Буга улустардын ээлери сыяктуу эле жергиликтүү

¹1260—1368-жылдарда Кытайда бийлик жүргүзгөн династия Юань деп аталган.

Хайду хан. 1269—1301-жылдарында.

ак сөөк төбөлдөр да абдан кызыгышкан. Алар саясий окуялардан четте калбай, чечүүчү роль ойной баштады. Ошондуктан түпкү журттун мыктылары, эл башы, журт башылары улуу хандын амирине тизе бүгүүдөн баш тарткан ханзаадаларга активдүү колдоо көрсөтүштү. Орто Азияда улуу ханга көз каранды эмес мамлекеттин келип чыгышына кандайдыр бир денгээлде чарбалык жандануу да шарт түзгөн.

Жаны мамлекетти түзүүнүн демилгечиси жана негиздөөчүсү *Хайду хан* болду. Ал Чыңгыз хандан кийинки улуу хан, кадимки Үгөдөйдүн небереси эле. Андыктан керек болсо анын бүткүл монгол империясынын улуу хандык наамын мурастаого, бийлигин талашууга акысы бар болчу. Хайду кезинде Үгөдөйдүн иниси Тулуйдун уулу Мүңкөнүн алтын так үчүн күрөшүндө ага ачыктан-ачык каршы чыккан. 1251-жылы Үгөдөйдөн мураска калган улустун жоюлушу анын урпактарынын улуу ханга нааразылыгын ого бетер күчөтүп, элдешкис душманга айландырган.

Хайду XIII кылымдын 60-жылдарында Хубилай ханга жана анын өнөктөш жан-жөкөрлөрүнө каршы күрөштө Орто Азиядагы Чыңгыз хандын урпактарынын башын кошо алды. 1269-жылы Талас өрөөнүндө анын демилгеси боюнча мурдагы Үгөдөй жана Чагатай улустарынын ак сөөк төбөлдөрү катышкан *курултай* өтөт. Курултайда Хайду хан көтөрүлүп, жаны мамлекеттин түзүлгөндүгү жарыяланды. Алгачкы хандын ысымына байланыштуу ал түзгөн мамлекет тарыхта Хайду хандыгы деп аталып калды. Хайду 1269—1301-жылдары бийлик кылган.

Хайду мамлекетинин аймагы, калкы жана хандын саясаты. Хайду мамлекети негизинен Орто Азиянын чордону менен чыгышында уюшулуп, аймагы батышта Аму-Дарыяга, чыгышта Алтайга чейин созулуп жатчу. Ага Жунгария ойдуңу, Тенир-Тоо толугу менен, Чыгыш Түркстан, Фергана жана Мавераннахр караган. Хайду хан эне-сайлык кыргыздарды да өзүнө тартып, Хубилайга каршы тукурган. Ал эми Чүй өрөөнүн ал өзүнүн коругуна айландырган. Таласты Шах деген уулу ээлеп турчу. Тенир-Тоонун чыгышы анын дагы бир уулу Чапардын энчисине тийген. Ал кийин тактыны мурас тааны маалым.

Бул кезде Орто Азиянын калкы ар түркүн уруулардан турган. Анын өзөгүн түрк жана монгол тилдеринде сүйлөгөн уруулар түзчү. Чыгыш иран тилинде сүйлөгөн калк эзелтен чөлкөмдүн түштүк тарабындагы аймактарды мекендеп келгени белгилүү. Жаңы мамлекеттин түзүлүшү ээликтерди

кайрадан бөлүштүрүү, көчмөн уруулардын Орто Азиянын чордонуна чыгыштан батышты көздөй көчүп-конуулары менен коштолду. Бул орто кылымдардагы жоокерчилик заманга мүнөздүү көнүмүш көрүнүш эле. Адатта чыгыш өлкөлөрүндө женишке жетишкен ар бир хан ээлеп алган эл, жерди өзү каалагандай тескөөчү. Алсак, мурда Тенир-Тоодон орун-очок алган теги монгол, барлас, конграт уруулары эми Мавераннахрга көчкөн болчу. Ал эми алардын конуш журтуна Иле, Ыртыш, Алтай тараптан Үгөдөй улусуна таандык жалайыр, конкотан, сулдус урууларынын чачылгандан калган-катканы көчүп келишет. Жети-Сууга, Орто Азиянын чыгыш канатына Саян-Алтайдан түркий тилдүү уруулар жылдан-жылга көбүрөөк көчүп келип жатты. Акырындап ар кошкон уруулардын аралашуу жараяны күчөдү. Буга алардын күндөлүк турмушта бири-бири менен ымалалашууга, катнашууга муктаждыгы, өз ара чарбалык маданий байланыштардын, соода-сатыктын зарылдыгы, саясий кырдаалдын өзгөрүүсү түрткү бергени шексиз.

Хайду хан ченде жок мыкты мамлекеттик ишмер, чыгаан аскер башчы эле. Ал акыйкат, мүнөзү жумшак, сылык-сыпаа, өлкө кызыкчылыгын туура түшүнгөн, көптү билген көсөм, мусулмандарга ниети түз, ак пейил хан болгон. Хайду хан мурдагыдай элди жөнү жок талап-тоноодон майнап чыкпасына көзү жеткендиктен өлкөнүн чарбалык өнүгүүсүн он жолго коюуга, онтойлуу нукка салууга, турукташтырууга киришет. Анын мындай аракетин жергиликтүү эл, жакын санаалаш жардамчылары жапырт колдоп чыккан. Ал экономикалык абалды ондош үчүн 1269-жылы курултайда салык саясатын жөндөп, расмий салыктан башка да кандайдыр бир алык-салыктарды чогултууга тыюу салган. Эгин эгилген аянттарга мал жаюуга жол бербөгө, малды атайын бөлүнгөн кыштоолор менен жайлоолордо гана жаюу тууралуу көчмөндөрдүн төбөлдөрүнө көрсөтмө берилген. Арийне, мындай терең ойлонулган ийкемдүү саясат чөлкөмдүн экономикасынын калыбына келишине жана өсүп-өнүгүүсүнө ебөлгө түздү. Хайду хандын акча реформасы соодагер Масуд-бек Махмуд Йалавач уулунун көзөмөлдүгү астында ийгиликтүү ишке ашырылган. Хайдунун тушунда өлкөдө бир топ жыл бейкуттук орноп, кыйыр бүтүндүгү, жол коопсуздугу чыңдалат, кол өнөрчүлүк, ички жана тышкы соода өнүгөт. Натыйжада өлкөнүн күч-кубаты артып, коргонуу мүмкүнчүлүгү күч алат.

Хубилай менен Хайдунун эрегишип тентайлашуусу. Кыргыздардын ага аргасыз аралашуусу. Хайду табиятынан касташууну, согушту анчейин каалабаган, тынчтыкты, бейпил турмушту жактаган хан эле. Ошондуктан ал бийлик кылган жындарда «өзү катылган жоонун катыгы берилип», басып алуучулук жортуулдар дээрлик уюштурулган эмес. Көбүнесе ага чыгыштан жалпы монгол ханы Хубилай тарабынан болгон коркунучка каршы күрөшүүгө туура келди. Батышта Иранды башкарган тууганы Хулагу жана анын мураскору Хубилайдын союздаштары болгон. Хубилай хан Орто Азияда өз бийлигин орнотууну көздөп, Хайду мамлекетинин Алтайга жакын аймактарына жана Чыгыш Түркстандагы ээлигине тынымсыз кол салып турган. Буга жооп иретинде жана эрегишкен душманга озунуп сокку уруш

Хубилай хандын Ханбалыктагы (Пекин) ордосу. 1260—1295-жылдар.

максатында кээде Хайду хан дагы Алтайга, Монголияга жүрүш жасачу. Ошондой кагылыштарга айрым жылдарда кыргыздар дагы аралашууга аргасыз болгон. Анткени кыргыз ээлиги жана жанаша жаткан аймактар эки ортодо талашта калган. Өткөн темадан белгилүү болгондой, XIII кылымдын 60-жылдарынын орто ченинде эне-сайлык кыргыздар Юань империясына каратылган болчу.

1270-жылы Хубилай хан өзүнүн нөкөрлөрүнүн бири Лю Хао-Лини Түштүк Сибир элдеринин акими кылып дайындайт. Ал жергиликтүү элди тынчтытуу үчүн жөнөтүлгөн. Ошондон көп өтпөй Хайду хан Эне-Сайга элчисин жиберип кыргыздарды Пекиндеги улуу ханга каршы күрөшкө үндөйт. Анын мындай аракети текке кеткен жок. Хайду хан тарабына оогон кыргыздар 1273-жылы Юань династиясынын үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүшкө чыгышты. Көтөрүлүш учурунда кыргыздар Хао-Лини кармап келип аз жерден өлтүрүп коё жаздашат. Адамдарга жасаган жакшы мамилеси, сылыктыгы гана аны ажалдан алып калган.

1276-жылы Хайду хан Монголияга чоң жортуул уюштурат. Бу жолу да кыргыздар Хайдуну колдоп, Хубилайдын бийлигине каршы кыймыл баштаганы белгилүү. Кыргыздардын боштондук кыймылы күчөгөн кезде Лю Хао-Ли курчоодо калып, оор сокку жейт. Акыры ал ак кар баскан Алтайды 1000 аскери менен арандан зорго ашып өтүп, кыргындан кутулган. Курчоодо калган Лю Хао-Лиге кыргыз өкүмдарынын минбашыларынын бири сатылып кетип, ага жол ачып берген болчу. Кыргыздардын кыймылына Юань династиясынын кыргыздардан аскер жыюусу, аларды өлкөнүн туш тарабындагы кошуундарга чачыратуусу себеп болгон. XIII кылымдын 80-жылдарында кыргыздардын жоон тобу Монголиянын чордонуна — Каракорум аймагына көчүрүлөт.

1286-жылы Хайду хан Монголияга экинчи ирет жортуул уюштурганда кыргыздар анын бийлигин тааныган. Кийинки жылы Хубилайдын Манчжуриядагы акими (наместниги) Наян козголоң чыгарат. Сыягы, кыргыздардын кылган иши катуу таасир этсе керек. Тилекке каршы, Наяндын козголоңун басуу үчүн Хэлинь аймагына көчүрүлгөн кыргыздардан куралган кол

жөнөтүлгөнү кандай өкүнүчтүү! Кыргыз кошуунуна ошондо теги кыпчак Тутуха колбашчылык кылды. Кийинчерээк ал Алтайды каратканда (1290-жылы) Хайдуга караштуу үч миң түтүн кишини туткундап, аларды Каракорумга алып кетет.

1292-жылы Хубилай хан Тутуханы эне-сайлык кыргыздарды кайрадан каратуу үчүн жөнөткөн. 1293-жылы жазында ал Эне-Сайга келген. Дарыяга тонгон муз аркылуу илгерилеп, анын аскери мындагы кыргыздарды басып алган. Айтмакчы, Тенир-Тоону ордо журт кылган Хайду хан эне-сайлык кыргыздарга жардам берүү үчүн аскер жөнөткөн болчу. Ал эми Тутуханын аскерлеринин арасында каракорумдук кыргыздар да бар эле. Тутуха Хайду жиберген кошуунду талкалап, анын колбашчысы Болоча дегенди колго түшүрүп алган. Эне-сайлык кыргыздар менен Тенир-Тоодогу Хайду хандын Хубилай ханга каршы багытталган өз ара ынтымагынын өтө бекемдиги кызыктуу жана таң калычтуу.

Салгылаштарда туткунга түшкөн кыргыздардын бир тобу Монголияга, болжолу Монгол Алтайына сүрүлдү. Ошол эле 1293-жылы кыргыздардын бир бөлүгүн Хубилайдын буйругу боюнча Манчжурияга — Сунгари менен Амур дарыяларынын кошулган жеринде атайын курулган Чжаочжоу деген шаарга көчүрүп барышкан. Кыргыздардын дагы бир бөлүгү (700 түтүн) Манчжуриянын бөлөк аймагына — Хэсыхэ деп аталган жерге жайгаштырылды. Тынчы жок эл катары кыргыздарды зордоп, туш-тушка атайлап бириндетип көчүрүү кийинки жылдарда да улантаылды. Алсак, Юань династиясынын бийлигин Тэмур хан улаган учурда (1295—1307) Цзинь-шань (Монгол Алтайы) тоолорунда жашаган кыргыздардын бир бөлүгү Шаньдун вилайетине көчүрүлүп, аларга эгин эгип жан багуу үчүн жер, өгүз жана үрөн берилген.

Бул көчүрүүлөр эне-сайлык кыргыздарды көптөгөн жоготууларга дуушар кылды. Кыргыздар «таруудай чачырап» саны азайды, кыйласы киндик каны тамган Ата Журтунан тышкары сүрүлдү. Кыргыз мамлекетинин толук жоюлушу эң оор жоготуу болду. Алардын ээн калган конуш журттарын бөлөк-бетөн элдер ээлей баштады. XIV кылымдын башында кыргыз жерлери баштагыдай эле Юань империясынын Лин-бэй провинциясынын курамында турган. Монгол төрөлөрү кыргыздар көчүрүлгөндө ээн калган жерлерге монголдорду, уйгурларды жана атүгүл кытайларды отурукташтырууга көп күч жумшаган. XIV кылымдын экинчи жарымында Юань империясы кулагандан кийин кыргыз жерлери кайрадан эгемендикке ээ болуп, өз улуктары башкарып турду. Айрым жылдары гана ойрот хандары кыргыздарга үстөмдүк кыла алды. Бирок ойроттор көпчүлүк учурда тентайлашкан халхас хандары менен кармашып алагды болушкан.

Манчжурияда жашап калган кыргыздардын көпчүлүгү монголдошуп же кытайлашып кеткен. Алардын айрымдары манчжуриялык Хейлунцзян вилайетиндеги бүгүнкү фу-йү кыргыздарынын ата-тегинин бири катары болжолдонулууда.

Моңгол доорунда Борбордук Азиянын ар кыл аймактарына тараган кыргыз топтору сары уйгурларга, лоптуктарга жуурулушуп, айрымдары монголдор менен ойротторго кошулган.

XII кылымда түрк-моңгол журт которууларынын маалында Эне-Сайда, Моңгол Алтайында жана аларга чектеш аймактарда байырлап келген кыргыздардын бир катар жаны уруулары Тенир-Тоо аймагына жылган. Бул жердеги башка жергиликтүү түрк элдери жана келгин моңгол-чыгыш түрк уруулары кыргыздардын ичинде жуурулушуусу үчүн тарыхый шарт түзүлгөн.

XIII кылымдан кийин Саян-Алтай аймагында калган кыргыздарды Сибир кыргыздары деп, ал эми Чыгыш Түркстандагы жана Кыргызстандагы кыргыздарды Тенир-Тоо кыргыздары деп белгилейбиз. Алардын кийинки этностук тарыхы бири-биринен кескин айырмалуу болду.

Хайду мамлекети XIV кылымдын биринчи жарымында. Хайду хан дүйнөдөн кайткандан кийин (1301-жылы), XIV кылымдын биринчи жарымында ал түзгөн мамлекет ич ара бийлик талашуу күрөшүнүн майданына айланган. Хайдунун кызы **Хутулун** тарабындагылар анын инисин, ханзаадалардын кенжеси **Урусту** хан көтөрүүнү көздөшкөн. Ал эми **Дува** баш болгон Чагатайлар тукуму Хайдунун дагы бир уулу **Чапарды** колдоп, аны **1303-жылы** хан жарыялашат. Дува 1282-жылдан тартып Хайду хандын эң ишенимдүү жардамчысы болгон. Өлкөдө анын кадыр-баркы өтө жогору эле. Ошондуктан ал **1305-жылы** оной-олтон эле тактыны тартып алды. Бирок ал көп өтпөй дүйнөдөн өтүп, бийлик анын уулу **Күнжектин** колуна өткөн (**1306—1308-жылдар**) Ич ара чыр-чатактар кийинки жылдарда деле тыйылган жок. Үгөдөйлөр менен чагатайлар кээде ынтымакка келгени менен, көпчүлүк учурда кагылышып-касташып бири-биринин ээлигин, элин талап турушту.

XIV кылымдын башында Чагатай тукумунан чыккан хандардын ишмердигинде өлкөнү борбордоштуруу, Мавераннахрдын калкы менен жакындашуу аракетин ачык байкала баштайт. Бул багытта орчундуу иштер Дуванын уулу **Кебек хандын** (**1318—1326-жылдар**) тушунда жасалды. Көчмөндүк адаттардан кол үзүп, ал Иле өрөөнүнөн Мавераннахрга көчкөн, айрым шаарларды калыбына келтирүүгө көмөктөшкөн. Кебек хан Мавераннахрдагы **Несеф** шаарына жакын жерге жаны **ордо шаар — Каршини курдурат. 1321-жылы акча реформасын жүргүзгөн.** Ошондой эле административдик реформаны ишке ашырып борбордук бийликти кыйла чындаган. Андан кийин тактыны мурастаган иниси **Тармаширин** (**1326—1334-жылдар**) дагы борбордоштуруу саясатын андан ары улантты. Бирок мурдагыдай ээн-эркин жашоону эңсеген, көчмөндүү турмушту жана патриархалдык үрп-адаттарды сактап калууну көксөгөн түшүнүгү тар жана көчмөн уруу башчылары күрөштү токтоткон эмес. Акыры алар **1334-жылы** козголоң уюштуруп, Тармаширинди өлтүрүшөт. Феодалдык согуштар кайрадан күч алып, он жылдан ашуун убакытка созулду. Борбордук бийликти чыңдоо үчүн көп күч жумшаган чагатай тукумунан чыккан акыркы хан **Казан дагы 1346-жылы**

өзүмчүл көчмөн ак сөөктөр менен күрөштө курман болду. Казан ханды кулаткан Балхтын (Түндүк Афганстан) эмири **Казаган (1346—1347-жылдардан тартып бийлеген)** Чыңгыз хандын тукумдарынын бирин формалдуу түрдө хан жарыялап, анын атынан бийлик жүргүзгөн. XIV кылымдын 50-жылдарынын аягы ченде Чагатайлар мамлекетинин батыш бөлүгү он бештей өз алдынча чакан ээликтерге бөлүнүп кетет. Аларды түрк-монгол аскердик-көчмөн ак сөөктөрү менен жергиликтүү феодалдардын өкүлдөрү башкарган. *Дал ушул мезгилде моңгол уруу ак сөөктөрүнүн түрктөшүү жараяны аяктаган болчу.*

Мавераннахрдагы жогорудагыдай өздөрүнүн көңүлүнө жаккан хан тукумун хан жарыялоону 1348-жылы теңир-тоолук уруу башчылары да пайдаланышкан. Алар Чыңгыз хандын **Тоглук-Темур** деген шектүү урпагын хан жарыялашып, иш жүзүндө анын атынан монголдордун түрктөшкөн дуулат уруусунун эмири (беги) **Пуладчы** бийлик жүргүзө баштаган. Бул өлкө кийин **Моголстан** деп аталып калды.

Суроолор жана тапшырмалар

1. XIII кылымдын 60-жылдарында Орто Азияда эмне үчүн өз алдынча мамлекет түзүлгөн?
2. 1269-жылкы Тапастагы курултай жөнүндө эмнелерди билесинер?
3. Хайдунун мамлекети кайсыл аймактарды камтыган?
4. Хайду ханга мүнөздөмө бергиле.
5. Хубилай менен Хайдунун теңтайлашкан күрөшү тууралуу айтып бергиле.
6. Моңгол хандарынын чатагына кыргыздардын катышуусу жөнүндө эмнелерди билесинер?
7. XIII кылымдын 80—90-жылдарында кыргыз топтору кайсыл аймактарга көчүрүлгөн?
8. XIII кылымдын 90-жылдарында кыргыздар эң негизги эмнесинен ажырады?
9. XIV кылымдын Хайду мамлекетинде кандай өзгөрүүлөр болгон?

КЫРГЫЗДАР ЖАНА КЫРГЫЗСТАН

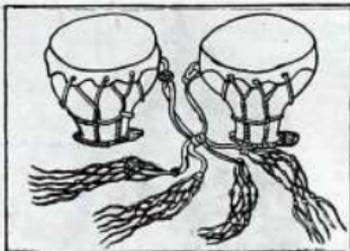
XIV кылымдын ортосу — XVII кылымдын башында

§ 17. Моголстан мамлекети

Моголстан мамлекетинин түзүлүшү. XIV кылымдын орто ченинде Орто Азиядагы Хайду мамлекети эки бөлүккө бөлүнүп кетти. Чыгышында Моголстан мамлекети түзүлүп, батыш бөлүгүндөгү убактылуу өз алдынчалыкка ээ болгон феодалдык ээликтер 70-жылдардын башында Темурдун мамлекетине бириктирилди. Бирдиктүү мамлекеттин жиктелүүсү экономикалык жана саясий себептер менен шартталган мыйзам ченемдүү көрүнүш эле. Тарыхый-географиялык «Моголстан» түшүнүгү жана мамлекеттин аты «моголдор өлкөсү» деген маанини билдирип «могол», «могул» этнониминен келип чыккан. Орто Азияда ошол кезде түрктөшкөн монголдорду могол же могул деп атап жана жазып калышкан. Тарыхый булактарда Моголстан мамлекетинин калкы теги боюнча негизинен түркий тилдүү түпкү уруулар катары сүрөттөлөт. Анткени келгин монголдор жергиликтүү түркий тилдүү эл менен небак жуурулушуп кеткени анык. Аралашуу узакка созулуп, бери болгондо бир кылымды өз ичине камтыган. Моголстанда аты түркчө же монголчо аталган көптөгөн уруулар: дуулаттар, канглылар (бекчик), керейттер (кирейлер), аркенуттар, баарындар, арлаттар, барластар, эң кызыгы булгачы уруу бирикмесиндеги кыргыздын бостон, теит, жоокесек, дөөлөс, кыдырша жана канглы уруулары жашачу. Акыркы алты уруу кийин ичкилик кыргыздардын уюткусу болгон. 1348-жылы шарттуу түрдө Моголстан мамлекетинин түзүлгөн жылы болуп эсептелет. Себеби ушул жылы дуулат уруусунун улугу эмир Пуладчы баш болгон теңир-тоолук уруулардын жолбашчылары Аксу шаарына чогулуп, Чагатайдын урпагы Дуванын 18 жаштагы небереси (өтө так эмес) Тоглук-Темурду хан көтөрүшкөн. Анын ордосу Иле өрөөнүндөгү Алмалык калаасында жайгашмак. Жаны мамлекетти түзүүдө чечүүчү роль ойногон эмир Пуладчы атадан балага мурасталчу *улусбеги* кызматын ээлеген. Тоглук-Темурдун тушунда ислам динин таркатуу боюнча чечүүчү чаралар көрүлгөн. Анткени ал идеологиялык таянычка ээ болууну көздөгөн.

Саясий майданга өз алдынча жаныдан чыккан дуулат уруусунун мурда эч бир даназалуу же кадыр-барктуу беги болгон эмес. XIV кылымдын экинчи чейрегинде гана булардын аттуу-баштуу адамдары элге тааныла баштайт.

Моголстандын чек арасы туруктуу болбой, тез-тез өзгөрүп турган. Анын болжолдуу чек арасы чыгышта Баркөл, Эмил жана Ыртыштан башталып, батышта Түркстан менен Ташкентке чейин созулчу. Түндүктө ээлиги Балхаш көлүнө такалып, түштүктөгү чеги Кашкар, Ак-Суу, Турпан, Фергана аркылуу өтчү. Ага Жети-Суу, Фергана, Чыгыш Түркстандын түндүгү, Түштүк Алтай караган. Моголстан мамлекети бири-бирине баш ийбеген жарым-жартылай өз алдынча коншу улустардан турчу. Улус башчылары ханга формалдуу гана вассал болушкан.

Моголстандын акимдик-саясий чордону Мангалай-Сүбө («Башкы аймак») деп аталган аймак эле. Анын борбору Ак-Суу шаары (Чыгыш Түркстанда) болгон. Мангалай-Сүбөгө Фергана өрөөнү, Ташкент аймагы, Ош, Анжиян, Аксыкент, Касан шаарлары, Ат-Башы, Нарын аймактары, Ысык-Көлдүн тескейи, Кашкар, Жаркент, Хотан шаарлары карачу. Бул чөлкөмдө дуулат беги эмир Пуладчы бийлик жүргүзгөн.

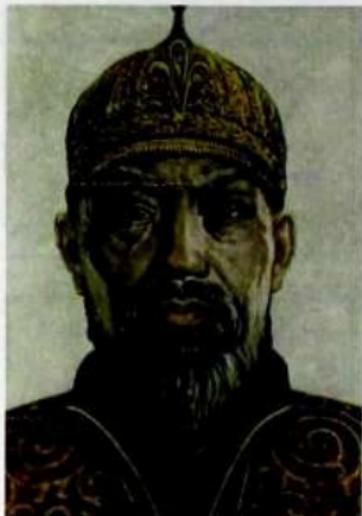
Ал эми Мангалай-Сүбөдөн түндүктөгү Сыр-Дарыядан Илеге чейинки ири аймакты, анын ичинде Түндүк Кыргызстанды Пуладчынын бир тууганы Камар ад-Дин жеке өзү бийлеген.

Добулбастын түрлөрү: а — кытайдыкы; б — индустуку.

Тенир-Тоонун чыгыш аймактары жана Иле менен Ыртыш дарыяларынын аралыгындагы аймак үчүнчү бир улуска — Булгачы улусуна таандык эле. Бул улустагы негизги саясий тизгин кыргыз төбөлдөрүнө таандык болгон. Мындан тышкары да Иле дарыясынын түндүгүндө, Тарбагатай — Эмил аймагында чакан өз алдынча улустар болгон.

1358-жылы балхтык эмир Казаган өлтүрүлүп, Тенир-Тоодогу дуулат эмирлери Мавераннахрдын басымдуу бөлүгүнө өздөрүнүн марионеттик ханы Тоглук-Темурдун бийлигин орнотушкан. Варлас уруусунан чыккан эмир Темир (Темирлан) да 1360-жылы Тоглук-Темурдун бийлигин тааныган.

Тоглук-Темурдун хандыгын сөз жүзүндө гана тааныгысы келген бектер тез-тез ага каршы көтөрүлүш чыгарып турган. Ал өлгөн соң, 1362—1363-жылы мураскору болгон уулу Илийас-Кожо Мавераннахрды убактылуу колуна чыгарган. 1365-жылы Чырчыктын жанында айтылуу Баткак салгылашуусу болуп, Казагандын небереси Хусейиндин жана ага кайрадан ыктаган эмир Темирдин аскерлери Моголстан аскерлеринен жеңилген. Бирок Илийас-Кожо Самаркандды ала албай кайра кайткан. 1365—1366-

Амир Темир (1336—1405-жылдар.).

жылдары Ил-йас-Кожону Тенир-Тоодогу ага каршы топ өлтүрүп, бул топтун башында турган Камар ад-Дин бийликти өзүнө алууга аракет кылган. Моголстанда кайрадан ич ара такты талашуу күрөшү алоологон.

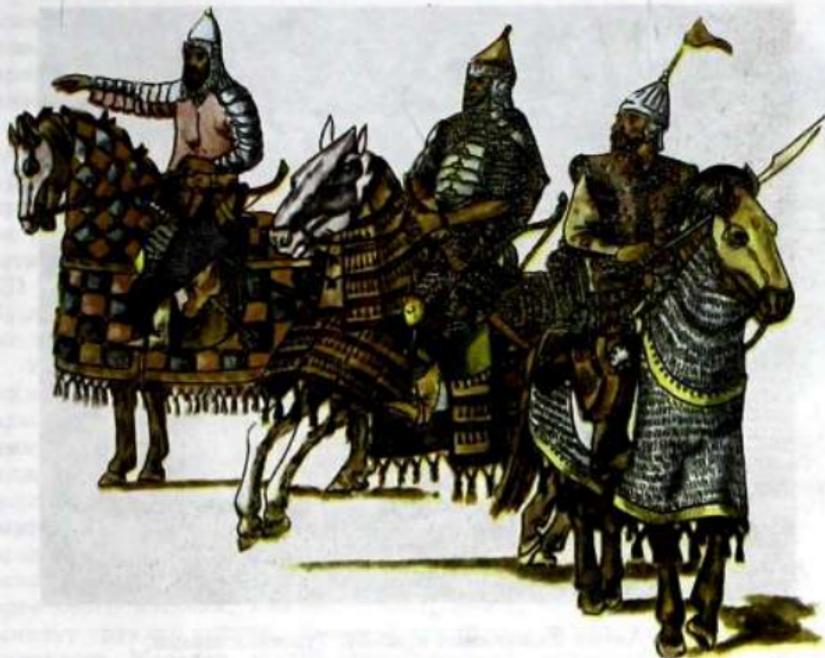
Тенир-Тоо калкынын эмир Темирге каршы күрөшү. Суйургатмышты хан жарыялап, Мавераннахрда өз бийлигин орноткон эмир Темир (1370—1405-жылдары бийлеген) Тенир-Тоодогу жана Чыгыш Түркстандагы могол-кыргыз мамлекеттерин каратып алуу үчүн узакка созулган урушту баштаган. 1371-жылы ал Камар ад-Диндин аскерлеринин изине түшүп, Ысык-Көлгө чейин жеткен. 1375-жылы ал Сайрам, Талас аркылуу жаны жүрүш жасап, жете (каракчы, эркин көчмөн) деп кемсинтиле аталган Моголстандын түндүгүндөгү көчмөн калктын айылдарын бүлүнтүп, Чыгыш Тенир-Тоого чейин жетип кайткан. 1376-жылы кыпчак Сары-Бука жана жалайыр Адил Шах баш болгон кошуун эмир Темирге каршы козголоң чыгарганда, козголоңчуларга моголстандык аскерлер кошулган. Арийне, алар бул

жолу да жеңилүүгө дуушарланган.

1377—1379-жылдарда Темирдин Тенир-Тоого сапары партизандык топтун каршылыгына кабылып, мурдагыдай эле майнапсыз аяктаган. Көчмөн калк азыркы Ала-Тоодон Иле, Тарбагатайга чейин журт которуп чегинүү менен негизги кошуунун жана элин сактап калып турган.

1388-жылы эмир Темирдин Иранда жүргөнүнөн пайдаланып, тенир-тоолук улустардын төбөлдөрү ага каршы Ак-Ордонун бийлөөчүсү Токтомуш менен саясий ынтымак түзүп, Мавераннахрга биргелешип кол салышкан. Алардын ийгиликсиз жүрүшүнөн сон, 1389-жылы эмир Темир Тенир-Тоодогу «Жете өлкөсүнө»¹ ири чапкын баштаган. Беш кошуунга бөлүнүп илгерилеген Темирдин аскерлерине каршы Энге-Төрөнүн (Баймурат чериктин) улусу жана чыгыш тенир-тоолук кыргыздардын Булгачы улусу катуу туруштук беришкен. Алтайга (анын ичинде Монгол Алтайына) чейин чегинүүгө мажбур болгон тенир-тоолук кыргыздардын айрым бөлүгү эмир Темирдин аскери тарабынан Самаркандга чейин туткундалып кеткендиги тууралуу уламыш *Ахсыкендинин «Мажму ат-таварих»* деген эмгегинде

¹ «Жете өлкөсү» — Моголстандагы калктын мавераннахрлыктар тарабынан аталышы.

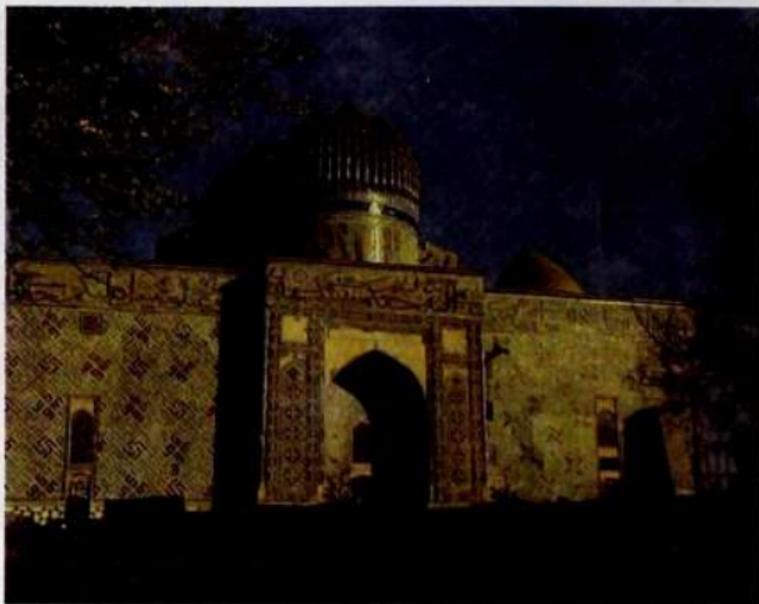
Тимурийлер доорундагы жоокерлер. XV кылым.

чагылдырылган. Тарыхчы Махмуд ибн Вали кыргыздардын Шейбанийлер менен эмир Темирге каршы ынтымакташ болгонун учкай эскерет.

«Манас» дастанына киргизилген окуялардын бири — кыргыздардын аргасыздан Алтайга көчүшү жана кийин кайрадан Таласка — азыркы Кыргызстандагы өз Ата Журтуна кайтып келиши — калмактар менен күрөш доорун эмес, эмир Темир менен күрөш доорун чагылдырат. «Моголстандык токой арстандары» деген атка конгон кыргыз жоокерлери айыгыша күрөш жүргүзүшкөн. Согуш маалында Искендер эмирзаада Алмалык, Хотан, Беш-Балык шаарларынан жана теңир-тоолук кыргыздардан сулуу кыздарды бир нече тогуздап эмир Темирге жөнөткөнү белгилүү (1399—1400-жылдар).

Негизги аскер күчү менен бирдикте Ыртышка, Алтайга чейин сүрүлгөн теңир-тоолук улустардын төбөлдөрүнүн бири Камар ад-Дин XIV кылымдын 90-жылдарында качып-бозуп жүрүп, чет жерде өлгөн.

Кыргыздардын уруу бирикмелери. XIII—XV кылымдарда теңир-тоолук кыргыздар өздөрү менен коншулаш, жамаатташ жашаган башка жергиликтүү түрк урууларын, анын ичинде түрктөшүп кеткен согдуларды, сирия-

Кожо Акмат Йассавинин күмбөзү. Түркстан шаары.

лык, аравиялык-ирандык бирин-серин келгиндердин урпактарын, түрктөшө баштаган монголдорду синирип алган. Азыркы ала-тоолук кыргыз элинин өзөгү — тарыхта байыртадан бери белгилүү болуп келген кыргыздар.

Тарыхы Борбордук жана Орто Азия менен байланыштуу болгон дээрлик бардык түрк калктарынын компоненттери бүгүнкү кыргыз улутуна жуурулганы «Манас» дастанында, кыргыз санжыраларында камтылган уруу аталыштарынан (кыпчак, дөөлөс, жедигер, ногой, катаган, сарт, отуз уул, жабагы, черик, мундуз, өзбек, канды, азык, бичине, төрдөш, бугу, чала казак, түркмөн, кытай, моңолдор ж.б.) айгинеленет. Кыргыз уламыштарында Кара хан, Огуз хан, Түрк ата кыргыз элинин түпкү бабаларынын бири катары баяндалат. Ал эми ар кыл тарыхый доорлорго таандык болгон тарыхый мекени катары чыгышында — Эне-Сай, Селенга, Орхон, Алтай, чордонунда — Тенир-Тоо (Ала-Тоо — анын Кыргызстан аймагындагы бөлүгү, Улуу-Тоо — Кашкардагы кыргыздар аймагы), батышында — Памир, Бадахшан, Кожент, Фергананын айрым өрөөндөрү, Жызак тоолору көрсөтүлөт.

Дал ушул кенири аймакта кыргыздар башка түрк калктары менен чогуу өсүп-өнүгүп келген. Башка бир тууган элдердей эле кыргыздар да мурас-

таган байыркы хуннулардын саясий башкаруу системасы кыргыз уруу бирикмелерин түзүүдө кеңири пайдаланылган.

Маселен, кыргыздардын он канат, сол канат болуп жиктелиши хуннулардын *дуалдык (жуптук) башкаруусун* эске салат. Ахсыкендинин уламышына караганда, кыргыздар кара кытайларга каршы согуш учурунда (XII кылым) эки канатка бөлүнгөн. Жуптук башкарууну борбордук бийлик тейлеп турган.

Ушул үч бөлүк кийинки уруу бирикмелеринде формалдуу түрдө сакталып калды. Салттык санжырада оң канат кыргыздарга (уламыштык Ак уулдан тарагандарга) тагай, адыгине, мунгуш уруу бирикмелери, сол канат кыргыздарга (уламыштык Куу уулдан тарагандарга) саруу, кушчу, мундуз, басыз, кытай, жетиген, төбөй, чоңбагыш ж.б. уруулар, ал эми ичкиликтерге болсо кыпчак, найман, тейит, кесек, бостон, нойгут, төөлөс, ават сыяктуу уруулар кирген. Өз кезегинде ар кыл чоң уруулар майда урууларга жиктелген. Маселен, *тагай уруу бирикмеси* сарыбагыш, бугу, солто, тынымсейит, саяк, черик, баарын, жедигер, азык, багыш, монолдор урууларынан, *адыгине уруу бирикмеси* болсо — жору, бөрү, баргы, карабагыш, сарттар урууларынан, *мунгуш уруу бирикмеси* болсо жагалмай, коштамга урууларынан турган. Ар кыргыз өзүнүн жети атасын билүүсү шарт болгон, санжырачылар кадыр-барктуу инсан катары сый-урматка татыган.

Уруулардын жана ар кыл элдердин өз ара этностук карым-катнашынын бир күзгүсү — санжыра. Арийне, анын маалыматтары сын көз менен мамилени талап кылат. Анткени бир учурда бир нече уруу бирикмесине чачыраган уруу компоненттеринин көптүгү, орто кылымдарда кыргыздардын Орто жана Борбордук Азиядагы ар кыл мамлекеттердин курамында калышы, саясий багыты боюнча өз ара жиктелиши ж.б. жагдайлар эске алынууга тийиш. Маселен, XV кылымды эле алсак, кыргыз топтору Моголстандын, Ойрот конфедерациясынын саясий турмушуна жигердүү катышып, өз ара карама-каршы мамлекеттердин аймактарында жашаган.

Кыргыздардын көз карандысыз саясий бирикмеси. Ахмет хан жана Султан Халил Султан. Тимурдун өзүнүн жана урпактарынын Түндүк жана Борбордук Тенир-Тоодогу чапкындарынан соң бул аймактарда саясий бийликтин тизгини кыргыз уруу төбөлдөрүнө өтө баштаган. Моголдордун бир даары кыргызга синип (монолдор аттуу уруу), айрым могол төбөлдөрү Ала-

Табак. Полихром глазурь оймосу. XIV—XV кылымдар. Талас өрөөнүнөн табылды.

Тоодон Кашкарга сүрүлүп ташталган. XV кылымдардын 80-жылдарында Ала-Тоодо кыргыздар өз алдынча мамлекетти түзүшкөн. Кыргыз хандыгынын 1484—1504-жылдарда Ахмет хан («Алача хан») бийлеген.

Моголдордун формалдуу түрдө жалпы ханы Йунус хандын (1462—1487-жылдар) экинчи уулу Ахметтин кыргыздардын төбөлдөрү тарабынан чакырылып, хандыкка көтөрүлүшү анын Чынгыз хандын урпагы катары бийлигинин мыйзамдуулугун таанытуу үчүн кыргыздарга зарыл болгон. Ахмет хан өзүнө баш ийбеген арлат, калучи сыяктуу уруулардын төбөлдөрүн уругу менен кырып салган. Анын Кыргызстандагы күч-кубаттуу мамлекетин мурастаган уулу Султан Халил Султан (1504—1508-жылдар) «кыргыздардын падышасы» катары эсептелинген.

Азыркы Ала-Тоо аймагы Кыргызстан аттуу саясий аталышын XV кылымдан тартып ала баштаган. 1508-жылы кашкардык могол төбөлдөрү Мансур хан Ахмет уулу жана анын аталаш агасы Махмуд хан менен салгылашууда Султан Халил Султан жеңилүүгө учурап, Ферганага баш калкалап барып, ал жердин беги Жаныбек тарабынан өлтүрүлгөн.

Кыргызстандагы кыргыз уруулары ушул кезден баштап могол төбөлдөрүнөн хан чакырбастан, Мухаммед Кыргыз аттуу өз бегине баш ийип калышты.

Суроолор

1. Хайду түзгөн мамлекет кайсы аймактарды камтыган?
2. Моголстан мамлекети качан калыптанدى жана ал кайсы бөлүктөрдөн турат? Мангалай-Сүбө кайсы жерде?
3. Эмир Темирге каршы Теңир-Тоо калкынын уруштары эмне менен аяктады?
4. Кыргыздардын уруу бирикмелери жөнүндө кандай санжыралык маалымат бар?
5. XV кылымдын акыры — XVI кылымдын башында Кыргызстанды кайсы хандар бийлеген?

§ 18. Теңир-тоолук жана чыгыш түркстандык кыргыздар XVI кылымда —XVII кылымдын башында

Кыргыздардын XV кылымдын аягы — XVI кылымдын башындагы этносаясий бирикмеси. Бул мезгилде моголдор мамлекетинин хандык тагында Юнус хандын уулу Махмуд отурган (1487—1508). Махмуд хандын тушунда мамлекеттин борбору Ташкент шаары болгон. Анткени анын атасы Юнус хан ойроттор менен чоң согушта оор жоготууларга учураган соң XV кылымдын 80-жылдардын Ташкент аймагына журт которгон. Моголдорду бул жерден Кашкар тарапка кийин XVI кылымдын башында шейбанилер сүрүп чыкты. Махмуд хан отурукташкан турмушка ыктаган топко жан тартса, иниси Ахмед көчмөндөргө көбүрөөк көңүл бөлгөн. Өткөн темадан белгилүү болгондой, кыргыздар аны XV кылымдын 80-жылдарында бекеринен хан көтөрбөсө керек. Ал сөз жүзүндө Махмуд хандын бийлигин

тааныганы менен иш жүзүндө Моголстандын зор бөлүгүн өзү каалагандай башкарчу. Могол хандарынын мурдагы ордосу — Ак-Суу шаары (Чыгыш Түркстанда) анын турагы эле. Саясий окуялардын кийинки чиелиниши Моголстанда эми өз алдынча эки мамлекеттин калыптанганын көрсөттү.

Кыргыздар ал кезде азыркы Кыргызстандын калкынын уюткусу, Ахмед хандын (1484—1504-жылдар) өбөк-жөлөгү болгон. Түндүк Кыргызстанда XIX кылымдын аяк ченинде (80-жылдар) уюшулган этносаясий бирикменин өзөгүн дал ушул кыргыз уруулары түзчү. Ахмед хан дүйнөдөн кайтканда ылым санап баш калкалаган 13 жашар уулу Султан Халилди кыргыздар жөн жеринен өздөрүнө падыша (1504—1508-жылдар) жарыялашкан эмес. Эгемендикке толук ээ болуш үчүн монгол доорунан бери карай көчмөн элдердин аң-сезимине синген салт боюнча Чынгыз хандын урпагын гана хан көтөрүш керек эле.

Ахмед хан эрегишкен жоосу шейбанилер колдуу ууландырылып өлгөндөн кийин хан бийлигин 16 жаштагы тун уулу Мансур мурастаган. Бирок көп өтпөй анын өлкөсү жарым-жартылай көз каранды эмес ээликтерге — улустарга бытыранды болуп бөлүнүп кетет. Мансур хан алгачкы учурда Чалыш (Карашаар) менен Турпан аймактарын гана сактап калды. Ал эми Ак-Сууда сөз жүзүндөгү бүткүл могол ханы Махмуд отурган. Кийинчерээк аны аталаш инилери Итикентке (Ферганада) сүрүп чыгышат. Кыргыздардын жоон тобу ал кезде Ысык-Көл ойдуңун жердечү. Аларга адегенде Мансурдун ордосунан Султан Халил, кийин Махмуддун ордосунан агасы Султан Саид качып келген. Султан Халил Ахмед хандын алтынчы уулу, Султан Саид үчүнчү уулу болчу.

1504—1508-жылдарда азыркы Кыргызстандын аймагында ага-инилер Махмуд хан, Мансур хан, Султан Халил жана Султан Саиддин ортосунда тынымсыз чыр-чатактар чыгып турду. Ич ара чатактын учурунда Султан Халил менен Султан Саид бирге болушту. Алар негизинен кыргыз урууларына таянышкан. Акыры кыргыздардын чечкиндүү аракеттеринин натыйжасында Махмуд хан Мавераннахрга баш калкалап качууга мажбур болду. Ал жакта аны Шейбани хандын буйругу боюнча үй-бүлөсү менен чогуу өлүм жазасына тартышкан.

Ошол кайгылуу окуядан көп өтпөй Мансур хан жоолашкан инилеринин таянычы кыргыздарды талкалоо үчүн жортуул уюштурат. Буга чейин Турпанда көп аскер топтогон эле. Ханзаадалар да тим жатпай кыргыздардан, өздөрүн колдогон моголдордон кол курап, кармашка камынышат. Эрегишкен эки тарап Чарып-Челек (Илеге куйган өзөндөр) деген жерде беттешти. Айкаш Алматы аталган жерде өткөн деген да маалымат бар. Салгылашуу Мансур хандын жеңиши менен аяктайт. «Кыргыздардын падышасы» Султан Халил Мавераннахрга — Мухаммед Шейбани хандын ээлигине кире качат. Бирок ал ажалдан аман кала албады. Мухаммед Шейбани хандын өкүмүнө ылайык аны сууга чөктүрүп өлтүрүшкөн. Ал эми Султан Саид адегенде Ысык-Көл, Нарын аркылуу Анжиян тарапка качып, кийин календер кейпин кийип Кабулга кетет. Кабулда аны жээни темурий Вабур тосуп алып, жакшы мамиле кылган.

Мухаммед Кыргыз. XVI кылым.

Мансур хандын аскерлери менен кармашта жеңилген кыргыздардын кыйласы Турпанга көчүрүлүп, калганы тоо таяна чегинет. Бирок жоо кеткен соң, кыргыздардын көпчүлүк бөлүгү Көл кылаасында жана Чүй боорунда жашап турганы белгилүү. 1510-жылга карата алар Моголстанга моголдорду жолотпой толук кожоюндук кылып калышат. Ал эми 1514-жылдын башы ченде саясий чордонго айланган Ысык-Көл өрөөнүнө туш тараптан кыргыз уруулары өзгөчө көп агылып келип, ички биримдиги чындалган. Бул кезде азыркы Кыргызстандын аймагын негизинен кыргыздар ээлеп турганы талашсыз. Кыргыздар моголдорду Кашкарга сүрүп салышкан эле. Кыргыздардын конуш-журттары чыгышта Ак-Суу, Чалыш, (Карашаар) Турпанга, түштүктө Кашкар, Жаркентке чейин созулуп жатчу. Батышта кыргыз жеринин чеги Таластын этегине такалып, түндүк-чыгышта Иле дарыясы аркылуу өтчү. Дал ушундай

онтойлуу учурда кыргыздар көз каранды эместикке жетишип акылман жана баатыр жолбашчы Мухаммед Кыргызды өздөрүнө өкүмдар жарыялашкан.

Мухаммед Кыргыз — кыргыздардын эмири. Тарыхый булактарда 1514-жылдан тартып кыргыздардын өз алдынча улугу, өкүмдари катарында Мухаммед Кыргыздын ысмы көбүрөөк атала баштайт. Анткени ал жыйырма жылдан ашык убакыт кыргыздардын этносаясий бирикмесин — Тенир-Тоодо жаңыдан түптөлгөн мамлекетин башкарып турган. Анын ордосу касиеттүү Ысык-Көлдүн тескейинде, Барскоон суусунун боюнда орун алган. Ошол опурталдуу учурда Орто Азияда жана Чыгыш Түркстанда түзүлгөн оомалуу-төкмөлүү оор кырдаалда ал абдан такшалган, алысты көрө билген кылдат саясатчы, чыгаан мамлекеттик ишмер, чебер дипломат катары суурулуп чыга келди. Мухаммед Кыргыз алдын ала терең ойлонулган бир катар жеңиштүү жортуулдарды уюштуруу аркылуу таланттуу колбашчы сыпатында да таанылган. Ал могол хандары, канатташ казактар, шейбанилер мамлекети менен жоокерчилик заманга жараша ымала кылган. Мухаммед Кыргыз чөлкөмдөгү мааниси чоң өзгөрүүлөрдүн күбөсү жана жигердүү катышуучусу болгон. Айрым аалымдар аны санжырадагы Тагай бий менен окшоштурушат. Санжыра боюнча кыргыздын оң канатына кирген урууларын түпкү атасы Тагай бий Иреше хандын (Рашид хан) ордосуна ак үйлүү аманатка

кетип, эки жыл жат элде, бөтөн жерде мейман туткун катары жүргөн. Мөөнөтү бүткөндө гана хан ага эркиндик берип, өз элине жиберген. Мухаммед Кыргыз Ата Журттуу көз каранды эместигин, элинин эркиндигин коргоого көп күч жумшады.

XVI кылымдын башында темурийлер мамлекети биротоло кыйрап, Мавераннахрды көчмөн өзбектер басып алышты. Аларды Чыңгыз хандын небереси Шейбандын (Жочунун уулу) урпактары башкарчу. Моголстанда дагы саясий абал оорлоп, феодалдык бытырандылык өкүм сүргөн. Шейбанилерге Фергананын өкүмдары темурий Бабур (1483—1530-жылдар) катуу каршылык көрсөттү. Бирок 1512-жылы ал женилип, Ата Журтту таштап кетүүгө мажбур болгон. Ал түрк, фарсы тилдеринде ыр жазган акын, тарыхчы, ойчул жана ири мамлекеттик ишмер катары таанымал. Захиреддин Мухаммад Бабур темурийлердин Фергананы башкаруучусу Омар Шейх мырзанын уулу эле. Он эки жашында атасынын ордуна тактыга отурган. Адеп Ата Журттан аргасыз сүрүлгөндө Афганстанга ооп, кийин Индустанга жортуул жасап (1519-жыл), Улуу моголдор мамлекетин негиздеди (1526—1858-жылдар). Анын 1493—1529-жылдардагы окуяларды камтыган «Бабурнааме» деген эмгеги орто кылымдардагы Орто Азиянын тарыхы боюнча мааниси зор тарыхый булак болуп эсептелет.

1514-жылы Мухаммед Кыргыз башында турган кыргыздар могол ханзаадасы Султан Саиддин Кашкар аймагынын улугу Абу Бекрге (дуулат эмири) каршы күрөшүнө активдүү катышты. Буга агасы Султан Халил «кыргыздардын падышасы» аталган кездеги анын элетиктер менен түзгөн ымала-ынтымагы түрткү болгону шексиз. Султан Саиддин башкы максаты аталган аймакта ата-бабадан калган хандык бийлигин калыбына келтирүү эле. Ага-ини ханзаадалар чатагында жеңилип, Афганстанга ооп кеткен Султан Халил эми Анжиянга кайтып келип, Ош аймагы аркылуу Кашкар менен Жаркентке жүрүш баштаган болчу.

Жортуул башталганда эле Мухаммед Кыргыз Султан Саид менен алдын ала макулдашып алып Жаркентке кайгуул (чалгын) жасайт. Кайгуулга ханзаада жиберген кадырлуу кишилер да катышкан. Кыргыз кошууну адегенде Жаркенттен 15 чакырым аралыктагы Арслан Баг кыштагына кол салып, аны талкалайт. Кийин Жаңы-Гисар менен Кашкарды ээлөө үчүн салгылашуулардын учурунда Мухаммед Кыргыздын аскери чечүүчү роль ойноду. Ошол айкаштардагы синирген эмгеги үчүн Султан Саид хан ага кымбат баалуу белектерди: тогоосу алтын кемер кур, алтын, күмүш кумара, кумгандарды ж.б. тартуулаган. Кашкарды ошондо эки ай бою кыргыз колу ээлеп турду. Кыргыздардын чечкиндүү аракеттеринин натыйжасында гана Султан Саид хан Жаркент, Кашкар чөлкөмүндө Чагатайлар династиясынын бийлигин тез арада калыбына келтире алды. Чыгыш Түркстанда кайра жанданган жаңы могол мамлекети кийинки тарыхый эмгектерде Моголдор мамлекети деп аталган. Жаркент шаары анын борбору болчу.

Тилекке каршы, кыргыз-могол ынтымагы узакка созулган жок. Ынтымактын ыдырашына көбүнесе могол ханы менен ак сөөктөрүнүн аксымды-

Захиреддин Мухаммад Бабур. «Бабур-наме» кол жазмасына миниатюра. XVI кылым.

гы, тымызын жасаган душмандык аракеттери себеп болду. Анткени алар ажайып кооз малга да, жанга да жайлуу мал киндиктүү кыргыз жерин, абасы салкын жайлоолорду ээлеп алууну эңсешкен. Моголдор дагы көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишчү. Жылдан жылга алардын түмөндөгөн төрт түлүк малы арбып, жери тарыган. Анын үстүнө Кашкар, Турпан аймактары таштак, ысык келип малга жайсыз, жашого анчейин ыңгайсыз эле. Ошондуктан могол төбөлдөрү чатак чыгаруу үчүн оңтойлуу учурду күтүп жатышты. Акыры кыргыздар менен тынчтык мамилени бузуп, жоолашууга шылтоо да табылды.

Мухаммед Кыргыз Сыр-Дарыя боюндагы шаарларды ээлеп алууга умтулган казак хандарына ар дайым колдоо көрсөткөн. Атүгүл анын кошуундары бир нече жолу шейбанилерге каршы Анжиян, Аксы, Сайрам, Ташкент, Түркстан шаарларына жортуул жасаган. Ошондой жортуулдардын биринде кыргыз колу Шейбани хандын аталаш иниси Абдулланы (Кучум хандын уулу) туткунга түшүрөт. Ал Түркстан калаасынын беги эле. Бирок бир күндөн кийин Мухаммед Кыргыз Абдуллага хан тукуму катары урматсый көрсөтүп туткундан бошоткон. Кыргыз улугунун бул «кылыгы» могол ханы Султан Саидге жаккан жок. Ал Мухаммед Кыргызды чыккынчылык кылды деп ачыктан-ачык жалаа жаап, 1517-жылдын күзүндө кыргыздарга кол салды. Султан Саид өзүн өзү акташ үчүн бул жортуулду коншу өлкөлөрдүн мусулмандарын талап-тоногон «каапыр» кыргыздарга каршы ыйык согуш урааны астында уюштурду. Кашкарда топтолгон жоонун жер жайнаган көп аскери үч топко бөлүнүп Барскоон, Жууку капчыгайлары аркылуу түн жамынып Көл кылаасына келип Мухаммед Кыргыздын ордосуна капилеттен кол салууга камынат. Душман түнү бою кармашка даярданып, танга маал күзгү кыроо таркай электе керней, сурнай, добулбастын ачуу үнүнүн коштоосунда чабуул койду. Айкаш Барскоон суусунун чатындагы кең жайыкта өттү. Кыргыздар жан аябай душмарга катуу каршылык көрсөттү. Арийне, күтүүсүз келген жоо-жарагы шайма-шай жоонун кысымына туруштук бере алышмак эмес эле. Кан күйгөн кармашта кыргыздар жеңилип, Мухаммед Кыргыз туткунга түштү. Анткени чечүүчү учурда анын айрым жан-жөкөрлөрү чыккынчылык кылып моголдор тарабына өтүп кетишкен. Могол аскерлери кыргыз айылдарын бир топ күн талап-тоноп, кызыл кыргын, кара сүргүн кылды, короо-короо койлорун, үйүр-үйүр жылкы, төөлөрүн олжолоду. Эрегишкен жоо элет элин биротоло мүнкүрөтүп тизе бүктүрүш үчүн Мухаммед Кыргызды Кашкар тарапка хан ордосуна мейман туткун кылып ала кетишти. Ал бөтөн элде 5 жыл «ак үйлүү аманатта» жүрдү.

Ошол салгылашууда женишке жетишкенине карабастан Султан Саид хан кыргыздарды толук багындыра алган жок. Көп өтпөй могол аскерлери кыргыз жерин таштап кетүүгө мажбур болду. Жоо кеткен соң кыргыз урууларынын биримдиги ого бетер чыңдалып, Тенир-Тоонун койнунда үстөмдүк кылууну уланта беришти. Атүгүл алар могол ханынын бийлигине түздөн-түз коркунуч туудура башташат. Могол тарыхчысы Мухаммед Хайдардын

(1499—1551-жылдар) жазганына караганда кыргыздар 1517—1522-жылдарда Мавераннахрдын шаарларына дембе-дем кол салып Шейбанилер мамлекетинин тынчын алып турган.

Кыргыздардын оной жоо эмес экендигине көзү жеткен Султан Саид эми кайрадан ынтымакка келүүгө умтула баштайт. Дал ушул максатта ал 1522-жылы Мухаммед Кыргызды мейман туткундан бошотот. Ага *кыргыздардын эмири* деген ардактуу наамды ыйгарат. Жанына ханзаада уулу Абд ар-Рашид баш болгон көп аскер кошуп, кыргыз жерине узатат. Ошондо могол ханы Мухаммед Кыргызга өз бийлигин таануу тууралуу шарт койгон. Бирок анын ойлогон ою ордуна чыкпады. Мухаммед Кыргыз жыл айланбай чачылган элин жыйнап, өлкөсүн өз бетинче, өзү каалагандай башкара баштады.

Кыргыз-казак саясий ынтымагы. XV кылымдын 60-жылдарынын орто ченинде Жети-Суунун батыш тарабында Казак хандыгы түзүлгөн. Анын негиздөөчүлөрү Жочу хандын урпактары Гирей султан менен Жаныбек султан болуп эсептелет. Хандыктын административдик-саясий борбору XVI кылымда Казакстандын түштүк-батышына ооп, Түркстан шаары ордо калаага айланган. XVI кылымда башында Казак хандыгы кыйла чыңдалып, ээлиги кеңейет. Бирок, Казак хандыгына түштүктөн шейбанилер, түштүк-чыгыштан моголдор, батыштан мангыттар (ногой) коркунуч туудуруп турушкан. Могол төбөлдөрү кыргыздардан Тенир-Тоону тартып алууну, казактарды Жети-Суудан сүрүп чыгууну көздөгөн. Ошондуктан тектеш эки элдин түпкү кызыкчылыктары дал келип, моголдордун кысымына каршы күрөштө бирге болушту. Казак-кыргыз ынтымагы кийинчерээк шейбанилер менен каршылашуу учурунда кыйла чыңдалат. Канатташ калктардын өз ара мамилелеринин өсүп-өнүгүшүндө Мухаммед Кыргыз менен Тахир хандын жана Хакназар хандын эмгеги зор.

Алсак, 1524-жылы Кыргызстанга казак ханы Тахир келет. Ал өзбектер менен ногойлорго каршы биргелешип күрөшүү үчүн өнөктөрдү табууну көздөгөн. Адегенде казак ханы Кочкор өрөөнүндө могол ханы Султан Саид менен кездешип, дипломатиялык сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт. Натыйжада казактар менен моголдордун ортосунда убактылуу ынтымак түзүлөт. Келечекте ага данакер болуш үчүн Тахир хан карындашын Султан Саиддин уулу Абд ар-Рашидге күйөөгө берет. Ошол эле учурда Тахир хан Мухаммед Кыргыз менен да жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, кыргыздарды өз тарабына тарткан. Иш жүзүндө эми шейбанилер менен моголдорго каршы *казак-кыргыз ынтымагы* түптөлө баштайт. Акыры бул Султан Саидге угулуп, казак-могол ынтымагы кайрадан бузулду, кыргыз-могол мамилелерине жик кетти. Айлакер могол ханы коркунучтуу жоо катары Мухаммед Кыргызды туткунга түшүрүп Кашкарга жөнөттү. Ал жакта кыргыз өкүмдары Султан Саид хан өлгөнө чейин (1533-жыл) жүргөн. Могол төрөлөрүнүн мындай жосунсуз жоруктарына кыжыры кайнаган кыргыздардын жарымы Тахир хан тарабына оойт. Элет элинин колдоосуна ээ болгон казак ханы көп өтпөй моголдорго каршы ачык күрөшө баштаган эле. Айрым кыргыз

Таш-Рабат чебинин калдыгынын жалпы көрүнүшү (археологиялык казуу учурунда).

урууларын могол төрөлөрү Кочкор менен Жумгалдан Ат-Башыга көчүрүүгө үлгүрдү. Бирок абалдын оордой баштаганын байкаган моголдор акырындап Чыгыш Түркстанга көчүүгө аргасыз болушкан. 1526-жылы Султан Саид хан Тахир ханга жана кыргыз уруу башчыларына элчилерин жөнөтөт. Элчилер казактар менен кыргыздарга жарашууну, ынтымакка келүүнү сунуш кылышкан. Моголдордон нечен ирет көңүлү калган эки эл элчилердин таттуу кебине муюбады, убадасын укпады. Элчилеринин аракетинен майнап чыкпагандан кийин могол төбөлдөрү Тенир-Тоону таштап, Жети-Суунун чегинен чыгып кетишти. Ак-Сай, Ак-Куюш, Арышляр аралыгына жасалган акыркы жүрүш маалында жоонун колу кыргыздарга таандык кароосуз калган 100 миң баш койду олжо кылышкан. Анткени ал кезде кыргыздар дагы бир могол кошууну менен кагылышып бир аз убакыт буйдалып калышат. Кыргыздарга Кусандан (Куча) келген Бабачак султандын кошууну кол салган болчу. Өзү катылган жоо тоо арасында курчоодо калып, тез эле талкаланган.

1527-жылы жазга жуук Ат-Башыга Тахир хан келгенде мындагы кыргыз уруулары ага кошулду. Ошондон тартып 1532-жылы кезү өткөнгө чейин ал кыргыздардын арасында жашаган. Кыргыздар ага ар дайым урмат көрсөтүп, сыйлап турушчу. Казак-кыргыз ынтымагы XVI кылымдын аягына чейин уланып, кийинки кылымда да бузулган жок. Хакназар хандын тушунда (1549—1580-жылдарда) кыргыздар менен казактар биргелешип могол, шейбанилердин аскерлеринин жортуулдарынын мизин майтарып ту-

Таш-Рабат. Ортонку иреге-босого.

рушкан. Атугүл 50-жылдары башында кыргыздар Кашкарды, казактар Ташкентти камалап, атагы алыска кеткен. Кезинде кыргыз жерине бир нече жолу шейбанилерге таянып жортуул уюштурган могол ханы Абд ар-Рашид (1533—1559/60-жылдар) дагы женишке жетише алган эмес. Анын уулу Абд ал-Латиф кезектеги жортуулдардын биринде, 1537-жылы кыргыздардын колунан өлүм тапкан. Абд ал-Карим бий бийлик кылган жылдарда (1560—1591-жылдар) могол феодалдары кыргыз жерине жортуул уюштурууну токтотот. Алар акыркы жолу 1591-жылы Чүй, Таласка жортуул жасап, орду толгус жоготууларга учурашкан.

Кыргыздар Шыгай хандын (1580—1582-жылдар), Таукел хандын (1582—1598-жылдар), Эшим хандын (1598—1628-жылдар) тушунда дагы казактар менен биргелешип, катылган жоодон ыйык жерди коргоп турду. Атуугул кыргыздардын казак хандарынын Орто Азияга жасаган жортуулдарына активдүү катышканы белгилүү. Алсак, 1598-жылы жайында агани Таукел хан менен Эшим султан 100 миң кол менен Мавераннахрга аттанат. Бул кезде Орто Азияны дээрлик жүз жыл бийлеген Шейбанилер династиясынын тукуму үзүлүп, бийлик жаңы династиянын — Аштарханийлердин (жанийлер, астрахандык Жани-Мухаммед хандын тукуму) колуна өткөн. Натыйжада хан бийлиги кыйла бошондоп, өлкөдө туруксуз саясий кырдаал түзүлгөн. Дал ушундай кысталыш учурда урулган сокку адегенде айрым жеништерге жеткирди. Ошондо казак-кыргыз аскерлери Ахси, Анжиян, Ташкент, Сайрам, Түркстанды жана Самаркандды ээлеп, Бухараны эки ай камаган эле. Бирок шаарды алалбай кайра кайткан Таукел хан Үч-Кара деген жерде болгон айкашта женилип, Ташкентке чегинет. Айыгышкан кармашта алган жараатынан оңоло албай, ал көп өтпөй көз жумган. Эми жоого каршы күрөштү хан бийлигин мурастаган Эшим султан улантат. Анын чечкиндүү аракетинин аркасында Ташкент, Түркстан, Сайрам, Фергана Казак хандыгынын карамагында калган. Кийинчерээк Фергананы Аштарханийлер кайрадан ээлейт. Ал эми Ташкент баш болгон ортоңку Сыр-Дарыя боюндагы шаарлар 200 жыл казактардын ээлигинде турду. Ташкент шаары, адатта, Аштарханийлер мамлекетине караштуу аймак деп эсептелчү. Бирок алар калаанын ички иштерине кийлигише алчу эмес. Аштарханий хандары мезгил-мезгили менен казак хандарынын аталган аймактардагы бийлигин расмий таанып турууга мажбур болгон. Казак ханы Ташкент аймагынан дагы бажы жана жер салыгын (хараж) жыйнап алып, кааласа Аштарханийлерге үлүш жөнөтмөк. Ал аймактын акимин да өзү дайындачу. Мисалы, Эшим хан өзү хан шайланган соң Аксы, Талас кыргыздарынын улугу Көкүм бийди Ташкенттин акимдигине көтөргөн. Аны кийин көрө албастар уу берип өлтүргөндө уулу Тейиш бий ордун басат. Кыргыз-казак ынтымагы XVII кылымдын башында ого бетер чындалды. Алар Аштарханийлерге жана калмактарга каршы биргелешип чабуул коюшкан. Кыргыз-казак аскерлери (100 миң) менен Аштарханий Имамкули хандын колунун (160 миң) ортосундагы ошондой чоң согуш 1621-жылы болду. Шахрухияга жакын жерде өткөн чечүүчү салгылашка 10 миң кыргыз жоокери катышып, кармаш жоонун жеңилиши менен бүткөн. Мындан ары аларга калмак хандарынын жолун тороого туура келди. Эки элдин ынтымагы, бир туугандай өбөк-жөлөк болуусу далай жолу ажат ачты...

Суроолор жана тапшырмалар

1. XV кылымдагы — XVI кылымдын башындагы кыргыздардын мамлекети жөнүндө эмнелерди билесинер?
2. Моголдордун саясий абалында кандай кескин өзгөрүүлөр болду?
3. Могол ханзаадаларынын ич ара чатагы жөнүндө эмнелер эсинерде калды?

4. Мухаммед Кыргыздын ишмердигине мүнөздөмө бергиле.
5. Бабур тууралуу айтып бере аласыңарбы? Ал эмне үчүн Ферганадан Индияга кеткен?
6. Кыргыз-могол мамилелери эмне үчүн начарлаган?
7. Кыргыз-казак ынтымагы кандайча чыңдалган?

§ 19. Сибирь кыргыздары XVII—XVIII кылымдарда

Сибирь кыргыздары жана Жунгар хандыгы. Сибирь кыргыздарынын таркалышы. XVII кылым — XVIII кылымдын башы түштүк сибирдик кыргыздардын ж.б. түрк элдеринин тышкы баскынчыларга каршы көз карандысыздык үчүн күрөшүнүн доору болду. Алардын түндүгүнөн орустар, түштүк-чыгышынан монголдук алтын хандар, түштүк-батышынан Жунгар хандыгы баскынчыл жортуулдарды жүргүзүшүп, салыктарын салууга аракеттенишкен.

1609-, 1614-, 1624-жылдарда Сибирь кыргыздары орусиялык, сибирдик бийликтердин күчтөрүнө кол салышкан. 1633-жылы жунгардык *Хара Хула* контайшы сибирдик кыргыздарга өз бийлигин орнотууга жетишкен. Калмактардын колдоосуна таянып, 1633—1636-жылдары кыргыздар орусиялык колониячыл таяныч пункттарына тез-тез чабуул жасап турушкан. XVII кылымдын 30-жылдарынын акырында *Кочебай* деген кыргыз бегинин ханышасы *Абакай* (ал жунгар контайшысы Хара Хуланын карындашы болгон) кыргыздардын орустар менен монголдорго каршы жунгарчыл тышкы саясий багытын улантууга таасирин тийгизген. 1641-жылы кыргыздар Яков Тухачевскийдин аскердик кошуунуна каршы күрөшүп, женилип калышкан. Чулым суусунун боюна орустар Ачинск острогу деген аскердик таяныч кыштагын куруп, Ортонку Эне-Сай алардын колуна өткөн. Ошентип, кыргыздар орустарга да, монголдук алтын хандарга да алык-салык төлөөнү уланткан. 1663-жылы монголдук Ложан деген алтын хандын бир жылга жакын созулган баскынчылык жортуулу Сибирь кыргыздарына кезектеги оор жоготууну, ачарчылыкты алып келген.

1666-жылы кайрадан Миң-Өзөн өрөөнүн ээлеп алган Ложан хан 1667-жылы жунгардык Сенге-Тайшы хандын колуна түшүп, Сибирь кыргыздарынын негизги бөлүгү кайрадан Жунгар хандыгына карап калган.

Дал ушул маалда сибирдик кыргыздарды алтысардык *Иренак Ишей уулу* аттуу бек бийлеген. Ал бир нече ирет Жунгарияда болгон, Монгол жазуусунда окуп жана жаза билген. 1667-жылы ал жунгардык аскерлер менен бирдикте Красноярск (мурдагы Качинск) острогуна чабуул жасаган. Арийне, мурдагы Ысар мамлекетинин түндүгүндөгү кыштымдарды Иренак кайра өзүнө кайтара алган эмес. Ал бул максатына 1673-жылы орустарга каршы жортуулунда да жете албады.

Казак-орустардын улам жаңы таяныч пункт курууларына каршы 1679—1682-жылдарда Иренак бир нече жортуулдарын уюштурган. 1683-жылы ал «өз жеринде эч бир острог курдуртпасын жана бул аракет согушту гана

чыгараарын» орус бийликтерине билдирген. Ал жунгарлардын ишенимдүү тарапкери болгон, 1687-жылы Алтайда Чулушман өзөнүнүн башатындагы салгылашууда уулу экөө тен курман болушкан. Арийне, Иренактын уулдары Корчун менен Чегун атасынын жунгарчылык саясатын улантышкан. Бир катар сибирдик кыргыз бектери орусиячыл багытты тутууга аргасыз болушкан.

Эки оттун ортосунда калган сибирдик кыргыздар 1707-жылы орус аскерлеринин эки жолку жортуулунан кийин женилип, аларга кыштымдардын бир катар жерлерин берүүгө аргасыз болушкан. *1703-жылы жуңгардык Цеван-Рабдан коңтайшы үч миң түтүн кыргызды Жуңгарияга айдатып кеткен.* Эне-Сай өрөөнүнүн жана ага жамаатташ аймактардын орто кылымдардын сонундагы негизги бийлөөчүлөрү болгон сибирдик кыргыздардын саясий ролу ошол жунгардык акыркы чапкын менен бүткөн. Калган кыргыздарга орус аскерлери бүлгүн салган. 1707-жылы август айында мурдагы сибирдик кыргыз мамлекеттер бирикмесинин чордондук аймагында Абакан острогу курулган. XVIII кылымдын башынан тартып жаны этностук кырдаал түзүлүп, Саян-Алтайдагы жана Монголиядагы түрк-монгол элдери өздөрүнө сибирдик кыргыздарды жуурулта баштаган.

Хоорай бирикмеси. Фу-йү кыргыздары. Жунгарлардын 1703-жылы сибирдик кыргыздарга салган бүлгүнү *хоорай* аттуу этностук-социалдык бирикменин тагдырына терең из салды. Кыргыз журтунун экинчи бир аталышы *хонгорай* (кыскача *хоорай*) болгон. Арийне, 3 миң түтүн (15 миң адам) сибирдик кыргыздардын Жуңгарияга айдалышы менен бир мезгилде ондогон жылдары алардын ордуна Эне-Сай өрөөнүнө кыштым абалында болуп келген уруулар улам көбүрөөк жайгашышкан. Кайра кайткан кыргыздардын бөлүгү орусиялык оторчулуктун¹ шарттарында эч бир саясий таасирге ээ болбой, мурдагы кыштымдарына жуурулушуп кеткен. 1758-жылдан тартып хоорайлык жерлерди Цин-манчжур империясынын аскерлеринен казак-орус бекеттери² коргоп, азыркы Хакасия толугу менен Орусия империясынын аймагы катары бекемделип калган. Дал ошол XVIII кылымдын экинчи жарымынан тартып хоорай аталышы унуткарылып, *тадар* деген экзоэтноним колдонула баштайт.

Ал эми Жуңгариядан Эне-Сайга кайтып келбеген кыргыздардын бир бөлүгү *калмак-кыргыз* аталышы менен күнү бүгүнкүгө чейин Чыгыш Түркстандагы Дөрбөлжүн уездинин Эмел-Гол монголдук автоном районунда Эмел дарыясынын өрөөнүндө сакталып калган (дини — ламаизм багытындагы бутпарас). Айрым жуңгариялык кыргыздар Итил (Волга) боюна чейин качкан калмактар менен кетишкен, айрымдары теңир-тоолук кыргыздарга, казактарга, уйгурларга, чыгыш теңир-тоолук калмактарга жуурулушкан.

¹ *Оторчулук* — «колониализм» маанисин берген сөз.

² *Бекет* — аскерлер, соодагерлер же почта алакасын жүргүзүүчүлөр үчүн таяныч пункт.

Жунгариядагы сибирдик кыргыздардын чакан тобу Цинь императору Цяньлун бийлеп турган доордо (XVIII кылым) манчжурлар тарабынан күч менен көчүрүлүп, Манчжуриянын Хэйлунцзян вилайетиндеги Фу-йү уездине жана ага жакын аймактарга жайгаштырылган. XIII кылымдын акырында Манчжурияга көчүрүлгөн кыргыздар менен аларын этностук байланышы бар экендиги божомолдонууда. Табхын, табандыр, чигдыр, сандырдыр, былтырдыр, орттыр сыяктуу фу-йү кыргыздарынын уруу аталыштары, тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрү алардын азыркы хакастарга абдан жакын экенин айгинелейт.

Суроолор

1. XVII кылымдагы Сибирь кыргыздарынын саясий абалына эмнелер мүнөздүү эле?
2. Сибирь кыргыздары Жуңгар хандыгы менен кандай мамиледе болушкан?
3. XVII кылымдагы Сибирь кыргыздары кайсы аймактарга таркалышкан?
4. Хоорай бирикмеси жөнүндө эмнелерди билесиңер?
5. Фу-йү кыргыздары Манчжурияга качан, кандайча көчүрүлгөн?

§ 20. Кыргызстандын XIII—XV кылымдардагы маданияты

Маданий жандануунун өбөлгөлөрү. Моңгол чапкыны учурунда Орто Азия элдери орду толгус жоготууларга дуушар болгону белгилүү. Бирок ушуну менен жергиликтүү калктын жашоосу биротоло токтоп калган эмес. Күндөлүк турмуш-тиричилик улана берген. Убакыттын өтүшү менен кайгы-мун унутулуп, калайык кыйраган чарбасы менен маданиятын кадимкидей жандандырды. Арийне, баардыгын мурдагыдай түгөл түзөө, калыбына келтирүү мүмкүн эмес эле. Ошондой болсо да көп өтпөй маданий өнүттө байкалаарлык жылыштар болгону шексиз. «Эл эмгектин жер жебейт» дегендей чымырканган оор эмгектин акыбети кайтты. Отоо баскан дын жерлер кайрадан айдалып, эгин аянттарына айланды. Кум толгон арыктар, каналдар тазаланып, суу жетпей калган кайрак жерлерге суу чыгарылды. Дан эгиндеринин, мөмө-жемиштердин, жашылчалардын түшүмдүүлүгү арбын, баба дыйкандардын турмушу оноло баштады. Тоолуу аймактарда малдын туягы көбөйүп, элеттиктердин да жашоосу жакшырган. Буга XIII кылымдын 60-жылдарында бул чөлкөмдө өз алдынча мамлекеттин калыптанышы, Хайду хандын акылман саясаты, тынч турмуш, убактылуу бейкуттуктун өкүм сүрүшү оңтойлуу шарт түздү. Чарбалык жана маданий жанданууга аймактын ыңгайлуу географиялык абалы да өбөлгө түзгөн. Байыркы цивилизациянын чордондорунун бири болгон Борбордук Азиянын бир өнүрү Ала-Тоо малга да, данга да жайлуу касиеттүү жер эле. Фергана, Чүй, Талас, Ысык-Көл өрөөнүндө эзелтен чарбачылыктын ар түркүн тармактары өнүгүп, малчы менен данчы эриш-аркак жашоо кечирген. Ошондой көөнө тиричилик ыңгайы, өз ара өбөк-жөлөк болуу жалпы жамааттын жашоо-турмушун оңдоду.

Көчмөндөр маданияты. Бул мезгилде азыркы Кыргызстандын аймагын ар кошкон эл мекендечү. Айрыкча Ала-Тоого монгол уруулары агылып келгени белгилүү. Аларды түпкү журт болгон түрк уруулары акырындык менен өз ичине жуурулуштурган. Андай тагдырга жалайыр, барлас, конкотан, сулдус, мангыт, найман, конурат, кутчу, меркит ж.б. көп сандаган монгол уруулары кабылган. Арийне, мындан алар эч зыян тартышкан жок. Тескерисинче, бири-биринен билбегенди билип, көрө электи көрүп дегендей, көп нерсени үйрөнүштү. Монголдор доорунда Алтай менен Саяндан Теңир-Тоого түрк урууларынын, анын ичинде кыргыздардын, жаны топтору ооп келишкен. Бекеринен XIII кылымдын орто ченинде көчмөндөр аймакта жашаган калктын басымдуу көпчүлүк бөлүгүн түзүп калбаса керек. Андыктан алардын маданиятына жалпылык мүнөздүү.

Көчмөндөрдүн ошол мезгилдеги маданияты тууралуу жазуу жүзүндөгү маалыматтар жокко эсе. Бул өнүттөгү анча-мынча кабарды археологиялык табылгалардан табууга болот. Андай табылгалардын катарына көбүнесе XIII—XIV кылымдарга таандык көрүстөндөрдөн табылган буюм-тайымдар менен кийим-кечелердин калдыктары кирет. Алсак, Таластагы **Таш-Башат** көрүстөнүнө ак сөөк көчмөндүн өлүгү кийимчен коюлганы белгилүү. Маркумга жибек көйнөк, ийри тумшук, такасыз булгаары өтүк кийгизиштир. Белине жоокерге керек нерселер, жыгач кындуу канжар (бычак) илинип, күмүш чегерилген оймолуу кемер кур курчалыштыр. Баш жагына коюлган койдун сөөктөрү жана жыгач аяк менен коло табак сөөктү көмүү ырым-жырымы сакталганына күбө болот. Көрүстөндөрдөн жолугуучу курал-жарактарга караганда көчмөндөр жаа, саадагы кайын, учу темир жебелер, жыгач кындуу ийри кылычтар менен куралданышып, туулга, жука темирдин кесиндилеринен жасалган чопкут кийишчү. Бул кезде көчмөндөрдө маркумду жайына аты менен коюу адаты жоюлган болчу.

Көчмөн элдерде чопо идиштер көчүп-конууга ыңгайсыз болгондуктан көп колдонулчу эмес. Күндөлүк тиричиликте такай керектелүүчү эмеректер териден жасалчу. Арийне, ак сөөктөр, оокаттуу бүлөлөр шаардык усталар жасаган жез, коло, күмүш кумган, кооз аяк, табактарды да урунушчу. Оймо-чийме түшүрүлүп кооздолгон ошондой табактар Борбордук Теңир-Тоодогу **Туура-Суу** көрүстөнүнөн табылган. XX кылымдын 90-жылдарында артык бетине балыктардын элеси түшүрүлгөн коло күзгү, ат жабдыктары (XIII—XV кылымдар) **Орто Нарын** өрөөнүнөн табылды. Эмеректердин беттерине, кемер курларга кээде жаныбарлардын, көрктүү тоту куштардын, дарактын, чырпыктын, өсүмдүктүн тамырларынын сүрөтү тартылчу. Акырындап исламга таандык кол өнөрү, оймо-чиймелүү буюм-тайымдар таралат. Кытайдын жибегинен **Орто Азиянын**, **Индия**, **Ирандын** атлас, шайы, баркытынан ж.б. кездемелеринен тигилген көйнөк, чапан, кемселдер, түркүн буюмдар көбүрөөк кездеше баштайт.

Шаар-кыштак маданияты. Турак жай курулушу. Архитектура. Монгол чапкынынын учурунда көптөгөн шаарлар менен кыштактар кыйрап, урандыларга айланган. Эгерде монгол чапкынына чейин Чүй, Талас өрөөнүндө

200гө жакын шаар-кыштак болсо, XIII—XIV кылымдарда алардын саны 20дан ашкан эмес. Алсак, Чүйдө Баласагун, Тарсакент, Каялык, Ашпара калаалары гана эскерилет. Бирок кийин Баласагун да кыйрап (XIV кылым), андан Бурана мунарасы гана калды.

Маселен, XVI кылымда Моңголстандын тарыхчысы Мухаммед Хайдар мырзанын жазганына караганда Чүй өрөөнүндө бир чоң шаардын калдыгы гана калган. Анын урандыларын моголдор тек гана **Манара** деп атап, эски атын билишкен эмес. Мухаммед Хайдар мырза өз эмгегинде ушул урандылардын арасында мүрзөдөгү кайрак таштын бетине жазылган сөздөрдү да эскерет. Анда 711-хижра жылы (1311/12-жылдар) каза болгон мусулман мыйзамчысы (факих) **Баласагундук Мухаммед** ушул жерге коюлганы чагылдырылат. Бул маалыматтарды балхтык тарыхчы (XVII кылым) **Махмуд ибн Валинин «Сырлар деңизи»** аттуу эмгегиндеги Моголстанда кумдан сороо чыгып турган мунаралардын, ак сарайлардын, медреселердин, дарбаза шыптарынын (арка) калдыктары бар экендиги, бул шаар урандысы байыркы Баласагунга таандыктыгы тууралуу кабары менен салыштырууга болот. Баласагун шаарынын орду кийин Манара аталып, ал эми XX кылымга **Бурана** деп өзгөрүлгөн ат менен жеткен.

Тарыхый маалыматтарга караганда XIV кылымда Ысык-Көлдүн тескейинде **Ыскөл (Си-Көл)** шаары турган. Археологдор болсо бул өрөөндө XIII—XIV кылымда 15 кыштак болгонун аныкташты. Ал эми Таласта аралыктары 6 чакырымга барабар 4 шаар: **Жаңы, Жаңы-Балык, Кенжек, Тараз** калаалары жайгашкан. Тилекке каршы, кийинчерээк алар да жок болуп кетти. Борбордук Тенир-Тоодо болсо **Атбаш** менен **Кочкор** чеп-калаалары, **Жетикент** эскерилет.

Кыргызстандын түштүгүндө шаар, кыштак маданияты дурус өнүккөн. Анткени, ал аймак байыртадан дыйканчылык маданияты өнүккөн чөлкөмгө жанаша жайгашып, отурукташкан калк арбын эле. Кезинде Хайду хандын буйругу менен Анжиян шаары кайрадан курулган. Жаңырган шаар XIII кылымдын аяк ченинен тартып Фергана ээлигинин баш калаасына айланган. XV кылымдын аягында Фергана өрөөнүндө 8 шаар болгон. Эзелки Ош, орто кылымдардын башында пайда болгон **Өзгөн, Ноокат, Испид-Булан** шаарлары дале болсо ири маданий борборлор сыпатында сынын кетирбей жашоосун уланткан. Айрыкча Ош шаарынын ажайып кооздугу тууралуу Бабурдун сыймыктана жазганы кызыктуу. Аны менен тиркемеден таанышсаңар болот. Наманган менен Касандын ортосунда, Чаткалга барчу соода жолу өткөн өрөөндөгү Испид-Булан (Сафид-Булан) шаарында мечиттер, мавзолейлер, диний имараттар, мазарлар көп болчу. Ошондуктан аны ыйык калаа катары эсептешчү. Мындагы мазарларга туш тараптан келген мусулмандар сыйынып, ырым-жырымдар өткөрүлчү.

Ошол кездеги архитектуралык эстеликтердин катарына **Ашпара (Чүй), Ак-Төбө** жана **Садыр-Коргон (Талас), Акчий (Кетмен-Төбө)** шаарчаларындагы имараттардын калдыктары кирет. Ошондой эле бир нече чеп, кербен сарайлар Нарын менен Ысык-Көлдө да курулган. Атүгүл андай шаар-

ларда татынакай турак үйлөргө катарлаш мончолор да курулган. Маселен, Ысык-Көлдөгү Тору-Айгыр шаарчасынан эски мончонун орду табылган. Ал эми Чатыр-Көлгө жакын жерде XV кылымда курулган рабат (жербен сарай, мейманкана) жөнүндө кызыктуу маалыматты Мухаммед Хайдардын эмгегинен табабыз. Ал жалаң бир өңчөй таштан кынаптап салган ак сарайдын алты каалгасы, дарбазадан ичкери карай узун ирегеси, ортодо тегерек келген төбөсү бийик өтө кооз казанбагы (купол), андан туш тарапка таралган өткөөлдөр, татынакай бөлмөлөрү (үжөрө) бар экенин таң кала тамшанып жазган. Анын кыбыла тараптагы (батыш) капшытына 20 эшиктүү чакан мечит курулган. Сарайды айрым илимпоздор Таш-Рабат менен окшоштурушат. Ал имарат X—XI кылымдарда курулган деген ойду айткан аалымдар да бар.

Орто кылымдардын аяк ченинде Кыргызстанда курулган архитектура-лык эстеликтердин орчундуусу Таластагы Манастын күмбөзү. Чынында ал эмир Абукеин 1334-жылы каза болгон кызына арналып, анын мүрзөсүнө курулган. Күмбөздүн бийиктиги 11 м жакын, каптал дубалдарынын узундугу 7 м. Мандайкы бети тизмектелген ичке, жоон араб жазуулары, оймо түшүрүлгөн чопо такталар менен кооздолгон. Кийинчерээк кыргыздар аны алп Манаска ыйгарып салгандыктан, Манастын күмбөзү деп аталып кетти. Күмбөздүн алдындагы көргө сөөгү коюлган Канизек-хатун менен Манастын ак никелүү аруу сезим жерү Каныкейдин ысымдарынын уйкаштыгы силерди табышмактуу ойго чөмүлтөрү анык.

Диний ишенимдери. Тили жана жазуусу. Монголдордун бир артыкчылыгы — ар башка диндерге сабырдуу мамиле кылгандыгы. Анткени, алар диндин карапайым калк ичинде таасири күчтүү экенин туура түшүнгөндүктөн, дин өкүлдөрү менен жоолашкысы, диндердин тентайлашуусуна кийлигишкиси келген эмес. Монгол хандары атүгүл жергиликтүү элдердин каада-салттарына, үрп-адаттарына, диний ырым-жырымдарына шек келтирбөөгө, намысын козгоп, бүйүрүн кызытпоого умтулган. Ошондуктан мурдатан мамлекеттик дин эсептелген ислам буддачылык, христианчылык менен тената дооран сүрдү. Көчмөндөрдүн көбү алигиче теңирчиликти тутчу. Көкө Тенир, Умай Эне түрк монгол урууларынын башкы кудайы, колдоочулары болуп кала берген. XIV кылымдын экинчи жарымында Моңолстандын алгачкы ханы Тогулук-Тимур ислам динин кабыл алат. Ошондон тартып ордодо мусулманчылыктын таасири күч ала баштаган. XIV кылымдын аягы — XV кылымдын башы ченде моңол төрөлөрү исламды мамлекеттик дин деп жарыялашат. Бирок ислам көчмөндөрдүн арасында тез арада таралган жок. Эски диний түшүнүктөрдү оной-олтоң сүрүп чыгуу мүмкүн эмес эле. Исламдын үстөмдүк кылышы үчүн убакыт, эң башкысы, ыңгайлуу шарт зарыл болчу. Кыргызстандын калкы XIV—XV кылымдарда негизинен тектеш түрк тилдеринде сүйлөчү. Келгин монгол уруулары көп өтпөй көпчүлүктү түзгөн түрк тилдүү калктар менен аргындашып кеткен. Буга алардын жашоо ыңгайындагы, кылган кесибиндеги, кулк-мүнөзүндөгү, маданиятындагы, каада-салттарындагы окшоштуктар түрткү берген.

Бекеринен хандардын буйрук, жардыктары жалпыга түшүнүктүү түрк тилинде түзүлбөсө керек. *Түрк тили араб, фарсы тилдериндей эле илимий жана адабий тилге айланат.* Эски түрк диалектилеринин негизинде Орто Азияда **расмий орток чагатай тили** калыптанганы белгилүү. Бул мезгилде чөлкөмдө *араб ариби* колдонулган. Күмбөздөрдөгү, мавзолейлердеги, мүрзөгө коюлган эстелик таштардагы жазуулар араб ариби менен жазылчу. Ислам дини менен маданиятынын тили араб жана фарсы тилдери болгону талашсыз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. XIII—XV кылымдарда маданий кайра жанданууга эмнелер өбөлгө болгон?
2. XIII—XV кылымдарда Ала-Тоону мекендеген көчмөн элдердин маданиятына эмнелер мүнөздүү?
3. Көчмөндөрдүн кийим-кечеси, идиш-аягы, курал-жарагы жөнүндө эмнелер эсиңерде калды?
4. Орто кылымдардын соңку мезгилинде Кыргызстанда кандай калаалар болгон?
5. Ошол кездеги архитектуралык эстеликтердин аттарын атагыла.
6. Калк кайсыл диндерди туткан?

КЫРГЫЗДАРДЫН XVII—XVIII кылымдардагы
КООМДУК-ЧАРБАЛЫК ТУЗУЛУШУ ЖАНА
КОҢШУ ЭЛДЕР МЕНЕН АЛАКАСЫ

§ 21. Кыргыздардын чарбасынын негизги тармактары

XVII—XVIII кылымдарда кыргыздар негизинен көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишчү. Алар бийик тоолуу аймактын ысык-суугуна көнгөн чыдамкай, кышкысын кар тээп оттоп, кол карабаган, жаратылыштын оор шарттарына ылайыкташкан топоз, куйруктуу, кылчык жүндүү кой, эчки, төө, үй, айрыкча жылкыны көп кармашчу. Анткени, жылкы кыштыр-жайдыр жайытта багылып, эмгекти көп талап кылчу эмес, ошондой эле чыгымы да аз болгон. Жылкынын этинен кыргыздардын казы, карта, чучук сыяктуу чүйгүн тамактары жасалып, сүтүнөн ар кандай дартка даба суусундук — кымыз ачытылган. Бөтөнчө кулун-тайдын ден соолукка жагымдуу өрүктөй эзилген эти адамдын ден соолугуна жагымдуу келип, күч-кубатын арттыргандыктан, өтө жогору бааланып-баркталчу. Жылкы унаа катары пайдаланылган, терисинен булгаары, кайыш, көөкөр, көнөчөк, сабаа жасалган, жал-куйругунан аркан, чылбыр, аргамжы ж.б. эшилген. Жылкыны калыңга кошуп беришкен, айыпка жыгылганда төө баштаган тогузга жылкы сөзсүз кошулган. Байдын жылкысы канчалык арбын болсо, анын кадыр-баркы ошончолук жогорулап, мин жылкылуу бай деген атак калган. Бекеринен жылкы тийүү көнүмүш адатка айланып, чоң эрдик катары эсептелбесе керек. Бөлөк чөлкөмдө жашаган уруулардын жылкысына тийип, үйүр-үйүрү менен айдап келген, эч нерседен жалтанбас, өлүмдөн кайра тартпаган эр жигиттердин жоруктары эл ичинде даназалуу аңыз кепке айланаар эле.

Кыргыздар кой-эчкини көп багып, андан мол эт, сүт, жүн, тери өндүрүшкөн. Койдун жүнү менен терисинен кийим-кече, үй эмеректери, шырдак, ала кийиз, кийиздер жасалып, сүтүнөн айран, жуурат уютулчу, сүзмө куюлчу, курут кургатылчу, быштак, эжигей кайнатылчу, каймак калпып алынчу. Кыргыздын эң байларынын бир нече миңдеген кою боло турган. Кээ бир кедей-кембагалдар мал чарбачылыгынан тышкары аңчылык менен жан баккан. Ал эми оңдогон жигит-жалаңы коштогон, камылгасы шайма-шай ак сөөктөр көңүл ачыш үчүн ит агытып, куш салып, кумар кангыча аңчылыктын кызыгына батышчу.

Кыргыздар мал чарбачылыгы менен бирге эле белгилүү өлчөмдө дыйканчылык кылып, аштык айдашкан. А түгүл алыскы Ат-Башы, Нарын, Суусамыр өндүү бийик тоолуу өрөөндөрдө жашаган кыргыз уруулары да дан эгиндерин эгишкен. Көл кылаасында дыйкандар буудай, арпа, сулу, буурчак ж.б. өсүмдүктөрдү өстүрүп, кырманы кызылга толо мол түшүм алышкан. Чүй, Талас аймагындагы суусу мол түзөн жерлер, көк жайыктар дыйканчылык кылыш үчүн аябагандай ыңгайлуу эле. Анжиян тарапта тоо этектериндеги ойдундарда жашаган кыргыздар дыйканчылык кылып, дан багуунун сырын мыкты өздөштүрүшкөн, айрым айылдар жалаң эгинчиликке ык алып калышкан эле. Бир өңчөй аштык айдап жан баккан жатакчылардын саны жылдан-жылга арбыган. Бирок айыл чарба шаймандары өткөн кылымдардагыдай эле дээрлик өркүндөтүлбөй кала берген. Кыргыздар жерди, негизинен, ат же өгүз кошулган темир тиштүү жыгач буурсун менен айдачу. Темирден жасалган кетмен, орок, таш жаргылчак кенири таралган. Ошондой эле ун тарта турган суу тегирмендери пайда болот.

Көчмөн турмушка ылайык кол өнөрчүлүгү өнүгүп, уз кыз-келиндер жүндөн, териден, чууда кылдан түрдүү үй эмеректерин камдап, өргөө көтөрүшчү, жарашыктуу кийимдерди тигишчү, өрмөк согуп, кооз таарларды токушчу, колунан көөрү төгүлгөн усталар менен зергерлер боз үйдүн жыгачын даярдап, темирден, жезден, күмүштөн, булгаарыдан, кайыштан, жыгачтан ар кандай буюмдарды, ат жабдыктарын жасашчу. Кол өнөрчүлүктүн кээ бир түрлөрү өзгөчө кебезден жип ийрүү, кездеме токуучулук Кыргызстандын түштүгүндө, ферганалык шаарларга жанаша жайгашкан айылдарда жакшыраак өнүккөн. Бул аймакта отурукташкан кыргыз айылдары, калаалар менен кыштактар арбыныраак болчу. Бирок

Кыргыз чепкендеринин түрлөрү. XVIII кылым.

бул шаар, кыштактар экономикалык жактан начар, өтө жай өнүккөн, алардын тезирээк өнүгүп көбөйүшүнө, көчмөндөрдүн отурукташкан турмушка өтүшүнө ич ара ыйкы-тыйкы чыр-чатактар жана феодалдык өз ара талоончулук чабыштар тоскоолдук кылган.

Ал кезде кыргыздардын арасында соода-сатык анча жакшы өнүккөн эмес. Калктын көпчүлүк бөлүгүнүн турмушу жупуну болуп, товардык-акча мамилелерине дитин коюп аралаша алышпаган. Ички, тышкы соода көбүн эсе чийки затты товарга айырбаштоо мүнөзүндө жүргүзүлүп, акча-тыйын али чечүүчү мааниге ээ боло элек эле. Бийлер, байлар Чыгыш Түркстандын жана Фергананын кан базарларына мал айдатып барып, өздөрүнө керектүү буюмдарга алмашып келишчү. Ошондой эле жүн, тери, кийиз ж.б. мал чарбасынан алынган заттарды, азык-түлүк, ан терилерин жөнөтүшкөн. Жайкысын жайлоолорго коншу калаалардан, өлкөлөрдөн көпөстөр келип, соода кылып кетишчү. Кашкардан, Орто Азиянын шаарларынан Кыргызстанга тынымсыз каттап турган соодагерлер кебезден токулган ар түркүн кездемелерди, алтын, күмүш билериктерди, сөйкө, шакектерди, бермет шуру-мончокторду, фарфор идиштерди, чөөгүн, курал-жарак, кант, чай, жемиш, кургатылган өрүк, мейиз, туз, күрүч, тандыр нан ж.б. алып келишчү. Буларды көбүнчө мал-жандуу үй-бүлөлөр, байлар, бийлер сатып алып турган. Кээде аксым бийлер жигиттерин жиберип, сапар тартып бараткан кербендерди тоноп алышаар эле.

XVIII кылымда Кытайдан жана Орусиядан соодагерлер көбүрөөк келе баштайт. Орто Азия, Казакстан, Чыгыш Түркстандын элдери менен кыргыздардын соода-сатык, чарбалык байланыштары кенеет, карым-катнашы, алакасы күч алат. Алардын баары тең кыргыздардын ажайып кооз жерине, жаратылыш байлыктарына, төрт түлүк малына, мал чарбасынан өндүрүлүүчү жүн, тери өндүү заттарга, баалуу аң терилерине көз артышкан.

Сууроолор

1. Кыргыздардын чарбасынын негизги тармактарына мүнөздөмө бергиле.
2. Кыргыздар малдын кайсы түрлөрүн багышкан жана алардан эмнелерди өндүрүшкөн?
3. Кыргыздардын дыйканчылыгына эмнелер мүнөздүү эле?
4. Кыргыздардын кол өнөрчүлүгү тууралуу эмнелерди айтып бере аласыңар?
5. Кыргыздардын соода-сатыгына мүнөздөмө бергиле. Кыргыздардын соода алакалары негизинен кайсы аймактар менен жүргүзүлгөн?

§ 22. Патриархалдык-уруулук мамилелердин калдыктары.

Таптар

Кыргыздардын XVII—XVIII кылымдардагы коомдук түзүлүшүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү. Бул мезгилде кыргыздардын арасында феодалдык мамилелер үстөмдүк кылганы менен али уруу, уруктук бөлүнүүлөр сакталып турду. Дегеле көпчүлүк элдерде, айрыкча казактар, кыргыздар сыяк-

туу көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенген калктарда этностук ан-сезим эки ача болоору анык. Алардын сезиминин теренинде бир эле учурда өз элинин урпагы экендиги тууралуу, ошондой эле өз уруусунун уулу, кайсы бир уруу ичиндеги атанын баласы экендиги тууралуу түшүнүктөр жана-ша жашаган. Мына ушул өтө ыйык кош сезим бирин-бири эч качан жериген эмес. Экстенсивдүү көчмөн мал чарбачылыгынын натуралдык мүнөзү, ич ара экономикалык байланыштардын өтө эле начардыгы, жаратылыш шарттарынын татаалдыгы, бийик ашуу, белдерди ак кар, көк музу кетпеген мөңгү басып жатышы ар кайсы аймакта жашаган кыргыздарды үзбөй катташып туруу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратып, теги бир элдин бөлүндү болуусуна алып келген. Буга коңшу мамлекеттердин душмандык аракеттери кошул-ташыл болгон.

Ошол доордо кыргыздардын административдик-саясий бөлүнүшүнүн өзөгүн негизинен өз алдынчалыкка ээ уруу-урук бирикмелери түзгөн. Кыргыздар ал кезде азыркы ата журту Кыргызстанды толук, өзбекстандын, Тажикстандын жана Чыгыш Түркстандын кээ бир коңшу чөлкөмдөрүн ээлеп турчу. Аталган аймактарда бугу, сарыбагыш, солто, саяк, черик, кушчу, саруу, моңолдор, кыпчак, дөөлөс, адыгине, найман, монгуш, бостон, канглы, кытай, басыз, чоңбагыш, кесек өңдүү кыргыздын чоң уруулары турар эле. Булардан тышкары көп сандаган майда уруу, уруктар да жашачу. Ар бир уруу өз ичинен чакан уруктарга бөлүнгөн. Бул уруулар алгачкы жамааттык коомдогу кандаш тууган-туушкандардын биримдигинен кескин айырмаланып турган. Анткени, бул мезгилде кыргыз урууларынын арасында социалдык мамилелер кыйла чиеленишип, патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылып калган болчу. Ири феодалдарга айланган уруу башчылары бөлөк-бөтөн уруктар менен уруулардан бөлүнүп кандаш жакындарынын кол үзгөн үй-бүлөлөрдү, топторду өз уруусуна кошуп алуудан баш тартчу эмес. Бир уруудан экинчи бир урууга ушул сыяктуу көчүп келип кетүүлөрдүн күч алышынын натыйжасында кыргыз жамааттары акырындап таза уруулук мүнөзүнөн ажырап, аймактык бирикмелерге айланат. Бирок көчмөндөрдүн турмуш-тиричилик шарттарынын, чарбасынын жана тарыхый өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык кандаш туугандык байланыштар биротоло өз маанисин жоготкон жок, ар уруунун ата-теги тууралуу уламыштар, санжыралар, алардын эзелки аттары, тилдеги кээ бир бөтөнчөлүктөрү сакталып кала берген.

Кыргыз уруу, уруктары жалпы жонунан аймактык-саясий маанидеги эки чоң топко — оң жана сол канатка, андан тышкары ичкилик тобуна кирчү. Мындай бөлүнүүгө географиялык, экономикалык, саясий ж.б. факторлор себепкер болгон. XVI кылымдын башында Моголстан мамлекети кулагандан кийин Кыргызстандын саясий жактан өз алдынча болуп калышы аймакты жердеген калктын ич ара чарбалык, этностук байланыштарынын андан ары өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарт түзгөн. Бирок аскасы асман тиреген ашуу-белдери күзгүсүн жана кышкысын жабылып калуучу Теңир-Тоо түндүк менен түштүктүн өз ара байланышын кыйындат-

кан. Ушундай шартта оң канатка кирген уруулар Сыр-Дарыя боюндагы (ортонку агымындагы) калаалар менен тыгыз мамиле түзүүгө умтулса, сол канаттын кыргыздары Фергана өрөөнүндөгү отурукташкан калк менен ымала кылган. Мындай жиктелүү, эки чоң аймакты турак кылган уруулардын өз ара байланышынын мезгил-мезгили менен үзгүлтүккө учурап турушу бир элдин оң жана сол канатка бөлүнүшүнө алып келип, жалпы кыргыз журтунун саясий жактан биригишине тоскоол болду.

Түндүк Кыргызстанды негизинен оң канат уруулары жердеген. Сол канатка жана ичкиликке бириккен уруулар Кыргызстандын түштүгүн, Фергананы жана Памирди жердечү. Ал эми сол канаттагы кушчу, саруу урууларынын жоон тобу Таласта тураар эле. Кыргыз уруулары Чыгыш Түркстанда да жашаган.

Тектүүлөрдүн ичинен ар жылы чоң бийлер шайланып, алар өз канатындагы урууларды жалпы башкаруу ишин жүргүзгөн. Бирок иш жүзүндө туруктуу кошууну жок чоң бийдин өкүмү анча бекем эмес эле. Ар бир уруунун өз улугу — улуу бийлери, эң тамгасы, а түгүл согуштук урааны боло турган. Мындай уруулар өз алдынча административдик-саясий бирдикти элестетээр эле. Ири уруу бирикмелерине кирген уруктарды улуу бийге баш ийген *акалакчын*¹ бийлер башкарчу.

Бийлер, байлар үйүр-үйүр жылкыга, сандаган кара малга, короо-короо койго ээлик кылган. Албетте, мыкты жайыттар дагы мал-жандуу феодалдардын карамагында болоор эле. Атактуу жайлоолорго да чоң бийлер, улуу бийлер, акалакчын бийлер кожоюндук кылчу. Жайыттарга ээлик кылуу сыртынан караган кишиге жамааттык менчик сыяктуу көрүнгөнү менен чынында миңдеген төрт түлүк малы бар феодалдарга кызмат кылган. Аларга таандык кыштоолорго, жайлоодогу конуштарына, жазында мал көктөтөөр көк жайыктарга, көк өтөктөргө бөлөк бирөө мал жая алчу эмес. Андай жерлерди ээлери каалагандай урунчу. Журт котороордо бийлер өзүнө баш ийген уруу бирикмесиндеги топторго, айылдарга жаңы конуштарды, жайыттардын болжолдуу чегин белгилеп бере турган. Демек, *көчмөн кыргыздарда жер феодалдык жеке менчикке өткөн.*

Таптар. Социалдык катмарлар. *Өндүрүш каражаттарына жеке менчиктин калыптанышы калктын таптарга жиктелиши менен коштолду. Феодалдар табы бий, бай, баатыр, ал эми төмөнкү катмарлар — кедей, чарбадар, кул деп аталышчу.*

Бийлер артыкча уруктарга ээ ак сөөктөр эле. *Улуу бийлер* өз уруусунда башкаруучу бийликти ишке ашыруу менен гана чектелбестен, тышкы иштерди — коншулар менен карым-катнашты, аскер жана сот иштерин да тескеген. Бир уруунун улугу болгон улуу бий кааласа, коншу өлкөлөргө кол сала алмак, же болбосо, бөлөк мамлекеттердин акимдерине (амирлерине) аскерден каралаша алчу, өтө маанилүү доо-талаштарды (сот иштерин) жеке өзү чеччү. Бийлердин 40 жигиттен (кээде андан арбыныраак) куралган ко-

¹ *Акалакчын* — кыргыздардын мансаптык даражасы.

шууну болор эле. Зарыл болгон учурда бийлер өз букараларынан кол — элдик кошуун жыйначу. Бийлер топтогон уруу кошуундарынан согуш маалында жалпы кыргыз аскери куралчу. Бийлердин бийлиги атадан балага мураска өтүп турган. Кыргыз бийлеринин чыгаандары бөтөн шаарларга акимдик кылган учурлар да болчу. Алсак, 1670-жылы кыргыздын чоңбагыш уруусунун улугу **Койсары бий** Кашкардын акимдигине көтөрүлгөн.

Кыргыз феодалдарынын өзөгүн байлар түзгөн. Сандаган төрт түлүк малга ээлик кылганы менен байлар саясатка, бийлик жүргүзүүгө көп аралаша, кийлигише алышчу эмес.

Өзүнүн эр жүрөктүүлүгү, кайраттуулугу жана чечкиндүүлүгү менен айырмаланып, өзгөчө жоого каршы жортуулдарда, айгышкан айкаштарда тайманбас көк жалдыгы менен атак алып, баатыр атангандар кол баштап жүргөн. Баатырлар кээде бийлерден бийликти тартып алган учурлар болгон. Адатта алар алгачкы эрдиктерин жылкы тийип келүүдөн башташчу.

Ошол кезде кыргыз элинин көпчүлүк бөлүгүн түзгөн карапайым эмгекчи калк *чарбадарлар* деп аталып, бир аз сандагы кара малы, майда жандыгы боло турган. Караманча малы жок кедейлер байдын малын багып (койчу, уйчу, жылкычы), *жалчылык* кылып жан бакчу. Байлар патриархалдык уруулук каада-салттарды, туугандык байланыштарды өз кызыкчылыгы үчүн кеңири пайдаланышкан. Айран, сүткө, унаага муктаж кедей туугандарына бир нече баш саан уй, кой-эчкини берип, байлар аларга өздөрүнүн күтүрөгөн үйүр-үйүр жылкысын, короо-короо койлорун, уйларын бактырчу. Ошондой эле максатта кедейлерге мингич (ат-көөлүк — ат, бээ), көчкөндө жүгүн жүктөгүдөй унаа (төө, өгүз), кош айдоо маалында күч (өгүз, ат) берээр эле. Кээде чарбадарлар феодалдардан мал жайгыдай жайыт сурап алып турушкан. Албетте, берген жайыты үчүн алар кембагалдарды өз малын багып берүүгө мажбурлашчу. Айдан тышкары аш-тойлордо чарбадарлардан түрдүү ыгым-чыгымдар жыйналып алынчу.

Ири феодалдардын, атак-даңктуу бийлердин ондогон кулдары боло турган. Кулдар туткундардын, кылмышкерлердин, карызга баткан жарды-жалчылардын эсебинен топтолчу. Кожоюндар кулдарын өзүнүн менчик мүлкү катары пайдаланып калынга, сепке кошуп беришкен, аш-тойдо байгеге сайышкан, кун төлөгөндө жөнөтүшкөн.

Тапшырма жана суроолор

1. XVI—XVIII кылымдардагы кыргыздардын коомдук түзүлүшүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү айтып бергиле.

2. Патриархалдык-уруулук мамилелерди чечмелеп бере аласыңарбы?

3. Кыргыздардын аймактык, административдик-саясий бөлүнүшү жөнүндө эмнелерди билесинер?

4. Бийлердин бийлиги тууралуу эмнелерди айтып бере аласыңар?

5. Кыргыз коомундагы негизги таптар жана алардын мамилелери жөнүндө эмне билесинер?

6. Документтик материалда берилген буруттар деген кимдер? Алар кандай эл экен?

Документтик материал

Кыргыздар тууралуу кытай тарыхый булагындагы маалыматтан үзүндү (XVIII кылым).

«Бурут Анжиян менен Кашкар аралыгында жашаган көчмөн элдин аты. Анын жери кенен жана калкы көп. Алардын эгелери бий деп аталышат. Айрым бийлердин 10дон 20га чейин, кээ бирөөлөрүнүн 30га чейин аمانы (волосту же айылы?) бар, алардын жашоочулары бийлердин кулу болуп эсептелет. Бардыгы тең бурут атын алып жүрсө дагы бийи жалгыз эмес. Ар бир бий өзүнүн жерине эзлик кылат, өзүнүн букаралары бар. Алардын баардыгынын абалы бирдей жана бири-бирине көз каранды эмес. Бий өлгөндө анын ордун уулу же тууганы ээлейт (мурастайт), бөлөк-бөтөн кишилер ээлей алышпайт. Чачын тасырайта кырып коюшат, доңуздук (чочко) этин жешпейт. Бүчүлүгү жок, жакасы тилик, жеңи кууш көйнөк кийишет. Алардын калпагынын төбөсү түз, төрт бурчтуу. Аялдар кооздук үчүн топусуна кыргоолдун канаттарын тагып алышат. Үрп-адаты жана типти түркстандыктардыкына окшош, эгерде айырмасы болсо, анча чоң эмес. Кийиз үйлөрдө жашашат, малчылык менен кесиптенишет (мал багышат); эт менен азыктанышат; өлөттөрдө¹ эле бээнин сүтүнөн ичимдик ачытышат. Кытай фарфорун, чайын, кийим-кечесин, бөзүн, тамекиси менен шарапты жактырышат жана аларды эң керектүү нерселер катары урматташат. Кыргыздар жарды, бирок эр жүрөк, өмүрүн кыюудан да кайра тартышпайт... согушта жалтанышпайт. Казактар менен болорлор алардан сестенип коркуп турушат. А түгүл жунгарлар өздөрү аябагандай күчөп турган чакта дагы аларды өз бийлигине багындыра алышкан эмес. Алар чек арадан өткөн түркстандыктарды талап-тоногондой эле Жаңы чекке (Синьцзянь) соода кылуу үчүн келген чет өлкөлүктөрдү дагы карактап турушкан. Бирок көп өтпөй кытай аскерлери батыштагы чөлкөмдү багындырганда кыргыздар өздөрүнүн карактоолорун токтотушту».

§ 23. Тенир-Тоодогу кыргыздардын XVII — XVIII кылымдарда калмак баскынчыларына каршы күрөшү.

Кыргыз-казак согуштук ынтымак-ымаласы

Ойрот-калмак мамлекетинин түзүлүшү. Алардын баскынчылык саясаты. XVII кылымда—XVIII кылымдын биринчи жарымында ойрот-калмак баскынчылары Кыргызстанга кайра-кайра талоончул жортуулдарды уюштуруп, кыргыз айылдарына кол салып турушкан. Адатта түрк элдери *калмак* деп атап, теги жагынан *моңголдордун оң канаты ойротторго* барып такалчу калк тарыхый булактарда, илимий эмгектерде *ойроттор*, *өлөттөр*, *жунгарлар*, *калмактар* деген аттарды алып жүрөт. Ойроттор жеринен Монголиянын батыш тарабындагы кеңири аймакты жердешчү. Ойрот феодалдарынын чыгыш монголиялык феодалдар менен узак жылдарга созул-

¹ *Өлөт* — калмак урууларынын бири.

ган жеништүү согуштарынын натыйжасында алардын ички биримдиги чыңдалат.

XV кылымда ойроттордун өз алдынча хандыгы түзүлгөн. XV кылымдын экинчи жарымында бул хандык феодалдык ич ара согуштардын айынан бир нече майда хандыктарга бөлүнүп кеткен. XVI кылымда калмактар кайра биригип, «Дербен ойрот» («Төрт ойрот») союзун түзүшкөн. XVI кылымдын аяк ченинде ойроттор төрт бөлөк уруу бирикмелеринен — торгоут, дәрбет, хошоут, чоростордон турган. Торгоуттар Тарбагатайдан күн чыгыш тарапта, дәрбеттер Ыртыштын баш жагында, хошоуттар азыркы Үрүмчү аймагында, чоростор (зюнгарлар) Иленин төрүндө жашашчу.

XVII кылымдын биринчи чейрегинде казак ханы Эшим хандын заманында (1598—1628-жылдар) кыргыздар менен казактардын ортосунда XVI кылымда калыптанган ынтымак ого бетер чыңдалды.

Анткени калмактардын жаңы чабуулдарына биргелешип каршылык көрсөтүүгө туура келген. Кыргыз санжырасындагы кабарга караганда Энесе бойлуу Эр Эшимди хан тукуму экен деп казак, кыргыз чогулуп өздөрүнө хан көтөргөн. Ошондо Эшим хан кенешип иш кылалык деп Ташкенттин төмөн жагындагы Көк-Дөбө деген жерге казак, кыргыздын билермандарын, журт башыларды жыйынга чакырат. Ага солтодон *Чаа*, сарыбагыштан *Сарысеит*, саяктан *Түгөл*, *Тункатар*, багыштан *Көкүм*, саруудан *Төнтөрүк*, *Боркемик*, кушчудан *Кайназар*, кытайдан *Кангелди* катышкан. Эшим хан эски салтты козгоп элдик адат, нарктардын негизинде заң-мыйзамды калыбына келтирет. Элдик уламыштарда ал «Эшим хандын эски жолу» деп аталып калган. Хандын сунушу боюнча Көкүм бий жалпы кыргыздын атынан ага кенешчи, ордо кишиси болмок. Көкүм бий көп жылдар бою Эшим ханга ак кызмат өтөп өтө жакын жардамчысы катары зор урмат-сыйга ээ болгон. Ал баштаган кыргыз колунун колдоосуна таянып Эшим хан катагандын акыреттик ыйык достук тууралуу антты бузган хан Турсунун жеңген. Кыргыз-казак ынтымагына эстелик катарында ал Ташкентте атайын мунара курдурган. Мунара кийин «Көкүмдүн көк күмбөзү» аталганы белгилүү. Эшим хан менен Көкүм бий эки элдин ынтымагын чындап, көз каранды эместигин көздүн карегиндей коргоого көп күч жумшаган. Алар айрыкча калмак баскынчыларына каршы айыгышкан күрөш жүргүзүшкөн. Алсак, 1626—1627-жылдардагы казак, кыргыздардын калмактарга жортуулу же-

Көкүм бий.

Манап бий.

ништүү аяктаган болчу. Бирок Эшим хандын көзү өткөндөн кийин (1628-жылы) калмактар кайрадан казактар менен кыргыздарга коркунуч туудура баштады.

Жуңгар хандыгынын түзүлүшү. Алгачкы кагылышуулар. Жарбан баатыр. 1627-жылы ойроттордун ынтымагы ыдырап, кийин калмак (халмак) аталып кеткен бөлүгү торгоуттар батышты бет алып Волгага (Эдил), хошоуттар Тибетке көчүп, конуш которушат, чорочтор (зюнгарлар) Жуңгарияда калат.

XVII кылымдын 20—30-жылдарында Хара-Хула башкарган чоростор тукуму күч алганда ойроттордун көбү Ыртыш дарыясынын оң жак жээгинде чоростордун айланасында топтоло баштайт. Ошол кезден тартып «эки тизгин, бир чылбыр» чорос тайшыларынын колуна өткөн эле.

1635-жылы ойрот-калмак мамлекети — Жуңгар хандыгы түзүлөт. Анын алгачкы ханы *Эрдене-Ватур* контайшы болгон. Буга чейин чачкынды ойрот уруула-

рынын биригиши эрегишкен душмандын күчүн алда канча арттырып, кыргыз, казактын тентайлашуу мүмкүнчүлүгүн тарытты, жоонун кол салуу коркунучун ого бетер күчөттү. Ошондой болсо да элет эли эркиндик, өз алдынчалык үчүн күрөштөн эч качан баш тарткан эмес. Бул кезде Чүй өрөөнүн, Ысык-Көл менен Теңир-Тоонун чордонун жердеген кыргыздарды Дөөлөс уулу Манап, ал эми Аксы, Талас жана Чаткалды мекендеген кыргыздарды айтылуу Көкүм бий бийлечү. Көкүм бийдин көзү өткөндө бийлигин уулу Тейиш бий мурастайт.

Жуңгар хандыгына каршы алгачкы жортуулдардын биринде кыргыз-казактын бириккен колун Арка кыргыздарынын улугу *Манап бий* жетектеген. Санжыра боюнча калмактар менен Манап бийдин черүүсү Иле боюнда беттешет. Айкаш башталаардын алдында жоокерчилик замандын салтына ылайык эки тарап ала баатырларын эрөөлгө чыгарат. Кайра-кайра найзалар сынып, кыйлага созулган ошол эрөөлдө кыргыз алпы *Манаптын уулу Жарбаң баатыр* калмактын Дөнөнжой деген алпын аттан ыргыта саят. Ушул салгылашуу учурунда колбашчы Манап бий да курман болгон эле делет кыргыз санжырасында. Ата-бабалардын баатырдык жолун, элинин намысын коргогон *Жарбаң баатыр* кийинки согуштарда да эл керегине жарады. Чоң чыбыштардагы чечүүчү айкаштарда ал чоң черүүгө минбашылык кылган.

Жуңгар феодалдарынын кыргыз жерине баскынчылык жортуулдары XVII кылымдын 40-жылдарында башталды. Алсак, 1643-жылы кышында

калмактардын жер жайнаган аскери (50 мин) чоң казат баштап, коңшулаш кыргыз-казактын жерине кара таандай каптап кирет. Казактарга алар 1635-жылдан тартып эле кол сала баштаган. Көптөгөн кыргыз, казак айылдарын талап-тоногон баскынчылар адеп жетишкен жеништерине шерденип, Орто Азиянын ичкери жагына кирип барышат. Кийинки 1644-жылдын саратан жайына чейин созулган бул кыргында кыргыз эли жана казак калкы душман менен жан аябай кармашкан. Ошондуктан ойрот-калмак аскерлери анчалык чоң жеништерге жетише алган жок. Бир нече жолку оор салгылашуулардан соң казак султаны *Жаңгир* менен Самарканддын эмири (акими) *Жалаңтош баатырдын* бириккен колу жоого оор сокку уруп, чегинүүгө мажбур кылат.

Кыргыз, казактардын жунгарлар менен кийинки салгылашуусу 1652-жылга туура келет. Кан суудай аккан ошол айкашта далай эр бүлө, а түгүл Жаңгир султан өзү кошо мерт болот.

1653-жылы Батур коңтайшы көз жумгандан кийин ойрот-калмак төрөлөрүнүн ич ара ыйкы-тыйкысы, бийлик талашкан күрөштөрү күчөдү. Хан ордосунда тополон башталып, борбордук бийлик бошондогон ушундай омурталдуу кырдаалда Орто Азиянын чордонун бийлеген Жанийлер (Аштарханийлер) калмактарды талкалоо, алыска сүрүп салуу максатында өздөрүнүн аскерин жөнөткөн болчу. 1658-жылы *Абдышүкүр* башкарган өзбек колу Талас өрөөнүнө келип, Кулан-Жылан деген жерде калмак аскерине каршы ат коёт. Ошондо кыргыздар менен казактар өзбектерге колдоо көрсөтүп, жан аябастан салгылашышат. Бирок кан күйгөн кармашта Абдышүкүр колбашчы набыт болуп, олуттуу жоготууларга учураган өзбектер аргасыздан артка чегинишкен.

Галдан-Бошокту коңтайшынын тушунда (1671—1697) калмак төбөлдөрү кыргыз, казак журттарына бир нече жолу кол салат. Галдан-Бошокту адегенде Кыргызстандын түштүгүнө, Өзбекстандын коңшулаш чөлкөмдөрүнө талоончул жортуулдарды уюштурат. Кийинчерээк, бул коңтайшынын сан миндеген аскери Казакстандын түштүгүнө селдей каптап кирип, эки сапар — алгач 1681-жылы, андан соң 1683-жылы Сайрамды көп күн камап турган. Анткени, кирешеси мол орчундуу соода борборлору орун алып, маанилүү соода жолу кесип өткөн бул аймак карамагына өтсө, коңтайшы жана анын жан-жөкөрлөрү эсеп жеткис байлыкка туйтунушмак. Ал эми

Жарбаң баатыр эроолдо. XVII кылым.
А. А. Алакуновдун картинасынан.

Соот. XVIII кылым.

1683-жылы кеч күздө калмак кошуундары Анжиян тараптагы тоолук кыргыздарга кол салат. Душмандын өжөрлөнгөн чабуулуна кыргыздар менен өзбектер биргелешип туруштук беришкен. Кыргызстандын түштүгүнө чет жерлик баскынчылар кийинки жылдары дагы (1684, 1685) жортуулдарды уюштурушат. Ошентсе да, XVII кылымдын аягына карата калмак төрөлөрү көп күч жумшаса да, кыргыз жеринде өз бийлигин орнотуу алган жок. Тек, Талас, Анжиян өндүү чакан аймакта гана бир аз жылга (15) алардын таасири орногон. *Ошентип, баскынчылар кыргыздарды Ата Журтунан толук сүрүп чыга алган эмес.*

Кыргыз-казак согуштук ынтымак-ымаласы. XVII кылымдын 90-жылдарында жунгар-феодалдарынын кыргыз, казактарга кысымы убактылуу басан-дайт. Анткени, бул жылдарда Жунгар хандыгына каршы кыргыз-казак саясий

ынтымагы ого бетер бекемдеп, аларга кара-калпактардын бир бөлүгү кошулган. Ошондой эле *Тауке хандын* тушунда (1680—1718) **Казак хандыгы** кыйла чыңдалат. Эшим хандын небереси, Жангир хандын уулу Тауке хан менен кыргыз *Тиеш бийдин* достугу далай жыл кыргыз-казак ынтымагына ылаажы болгон.

Мындан тышкары, өз көз каранды эместигин коргоп калуу үчүн чыгыштагы манчжурларга каршы күрөштө калмактар алсырай түшкөн эле. 1644-жылдан тартып Кытайды бийлеп турган манчжурлар менен Жунгар хандыгынын ортосундагы согуштардын алгачкыларынын бири 1690-жылдан — 1697-жылга чейин созулуп, таймашкан эки тарапты тең зор жоготууларга дуушар кылган.

Кыргыз, казактар менен жунгарлардын ортосундагы мамилелер Цеван-Рабдандын (1697—1727), айрыкча Галдан-Церендин (1727—1745) тушунда кайрадан кескин курчуп кетет.

XVII кылымдын башында манчжурлар менен согуштарда Жунгар хандыгынын алсырап баратканын баамдаган кыргыз, казактар калмактарга тарттырып ийген Жуңгарияга чектеш аймактардагы конуштарын кайтарып алууга аракет жасашкан. Бирок 1723-жылы алар жунгар баскынчыларынын (60 миң аскер) жаны жортуулуна дуушар болуп, жеңилип калышат да, теңир-тоолук кыргыздардын бир бөлүгү 20—40-жылдарда Ферганага, казактардын кыйласы Бухара ээлигине, Кожент, Самаркандга кире качат.

Жети-суулук аскерлер. XV—XVIII кылымдар.

Ошондо казак хандарынын ордо шаары Түркстан душмандын колунда калган. 1723-жылы Ысык-Көлдүн чыгыш тарабын Цеван-Рабдан каратып алганга үлгүргөн.

Арийне, кыргыз урууларынын көпчүлүгү мурдагы конуштарында, өз мекенинде кала беришкен. Алар Чүйдөн Балхашка чейинки кенири аймакта, Ысык-Көлдүн күнгөй бетинде көчүп жүрүшчү. Жогорудагы кыргындан кыйла жыл илгери, XVII кылымдын экинчи жарымында тенир-тоолук айрым кыргыз уруулары калмак-феодалдарынын кысымына туруштук бере албай, убактылуу Фергана аймагына жана Чыгыш Түркстанга, Каратегин, Гиссарга сүрүлүп кеткен эле. Андан бери арбын жылдар өтсө да, ата журту Ала-Тоо эстери менен чыккан эмес. Ата журтка кайтуу үчүн качкын кыргыздар ынгайлуу учурду чыдамсыздык менен күтүп жүрүштү. Андай мүмкүнчүлүккө алар XVIII кылымдын экинчи жарымында аран ээ болушат. Ага чейин кыйын кезен, оор турмушту, көптөгөн тарыхый окуяларды баштан кечиругө туура келет.

Кыргыздардын бир катар топторунун Ферганага, Каратегинге (Тажикстандын тоолуу аймагы) XVI кылымдын аягы — XVII кылымдын башында журт которуп келе баштагандыгы тууралуу да маалыматтар бар.

Колдо болгон тарыхый маалыматтарга караганда кыргыздардын жоон тобу XVII кылымдын 30—50-жылдарында Кашкардан Жаны-Гиссарга чейинки аймакка, кийинчерээк Жаркент чөлкөмүнө жана Чыгыш Түркстандын түштүк-батыш тарабына (Хоган) жылган. Алардын арасында кушчу, кыпчак, дөөлөс, найман, кесек, булгачы урууларынан бар эле. Буга Чыгыш Түркстан акимдеринин кыргыздарга жортуулдары себеп болсо керек. Айрым тарыхый даректер боюнча кыргыздар Чыгыш Түркстанда XVI кылымдын орто ченинде жана экинчи жарымында туруктуу жашап турушкан.

1732-жылы жунгар аскерлери Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү кыргыз айылдарына кол салат. Ошол эле жылы баскынчылар казактарга каршы жортуул уюштуруп, чечүүчү салгылашуунун жүрүшүндө женилип калышкан.

30-жылдардын экинчи жарымында калмак улуктары Бадахшанга үч ирет жүрүш уюштурат. Акыркы жүрүштөн кайтып келе жаткан калмак колу менен Каратегинде кыргыздар беттешип, жоолашкан жоонун аскери толук талкаланат.

XVIII кылымдын 40-жылдарынын орто ченинде кыргыздар, казактар жана өзбектер Жунгар хандыгынын зордук-зомбулугуна каршы күрөштө бирге болушту. Орто Азия элдеринин чет жерлик баскынчыларга каршы ошол биргелешкен чогуу-чаран күрөшүнө Кокондун акими *Абд ал-Керим бий* (1734—1751) жетекчилик кылган. Бул кармашта кыргыз берендери бөтөнчө айбаттуулукту көрсөтүп, даңкка бөлөнүшөт. 1745-жылы жортуулда 20 миң калмак аскеринин тең жарымы элине кайтпай калган. 1747-жылы *Акмат бий* баштап барган кыргыз колу (10 миң жоокер) Кашкар тарапта калмактарды кыйратып, жениш менен кайтат.

Калмак менен кыргыздын ортосундагы чоң согуш 1748—1749-жылдарга туура келет. Ал жылдарда согушту негизинен кашкардык кыргыздар

ин башка

жүргүзгөн. Адегенде Зайсан Доржи, кийин Лама Доржи башкарган жунгар колу согушта женилип, көп аскеринен ажыраган. Бул ири жеништер кыргыз-калмак мамилелеринин тарыхындагы урунттуу учур болду жана Жунгар хандыгынын кол салууларынан биротоло арылуунун, баскынчылардан Ата Журтту толук бошотуунун башталышы эле.

Хандыктагы ич ара саясий ырктын бузулушу, ыйкы-тыйкынын күчөшү, ошондой эле кыргыз, казак жана өзбектердин көз каранды эместик үчүн тынымсыз күрөштөрү ойрот-калмак хандыгын мурдагы күч-кубатынан ажыратып, алсыратып, акыр аягында (1755—1758) манчжурларга жем болушуна, кыйрап жок болушуна алып келди.

Суроолор

1. XVII кылымда кыргыздарга каршы кимдер тез-тез жортуул уюштуруп турган?
2. XVII кылымдын биринчи чейрегинде Кыргыз-казак ынтымагынын чыңдалышына кимдер салым кошкон?
3. Кыргыздар менен казактардын жу гэрларга каршы көз каранды эместик үчүн күрөшү жөнүндө эмнелерди билесиңер?
4. Тауке хан менен Тиеш бийдин тушундагы кыргыз-казак мамилелерине эмнелер мүнөздүү?
5. XVIII кылымдын 40-жылдарындагы кыргыз, казак, өзбек согуштук ынтымагы жөнүндө эмнелерди билесиңер?

§ 24. Фергана өрөөнүндөгү жана Памирдеги кыргыздар

Кыргыздардын XVII кылымда Чыгыш Түркстандагы жана Ферганадагы саясий окуяларга катышуусу. XVII кылымда — XVIII кылымдын башында кыргыздардын бир бөлүгү Чыгыш Түркстан, Фергана, Гиссар, Куляб, Каратегин, Памирге жер которгону менен баскынчыларга биротоло баш ийип берген жок. Бул тарапта мурдатан эле иш жүзүндө кыргыз бийлери бийлик жүргүзүп турган. Алсак, XVII кылымдын орто ченинде кушчу уруусунун бийи Сокур бий Султан Махмуд хандын Жаркентке жасаган жортуулуна 7 миң кыргыз аскери менен катышып, Моголстандагы хан бийлигин бир тууганы Султан Ахмедден тартып берген. Чыгыш Түркстанда Махмуд Султан хандык кылган жылдарда (1633—1638) Батур коңтайшы кыргыздарды Тенир-Тоодон Кашкар, Ферганага сүрө баштаган эле. Ошондуктан бул тарапта кыргыздардын саны кескин көбөйүп кетет да, алар аймактын саясий турмушуна активдүү кийлигишип турушат.

1638-жылы Моголстандын хандык бийлиги Абд-ар-Рахимдин уулу Абдулла хандын (1638—1670) колуна өтөт. Абдулла хан өлкөдө өз бийлигин бекемдөө максатында Чыгыш Түркстанга жанаша жаткан кыргыз жерине жортуул уюштуруп, Ош шаарына чейин келген. Ошол жортуул учурунда Кыргызстандын түштүгүндөгү, Ферганадагы, Кашкар тараптагы кыргыз уруулары бири-бири менен тыгыз байланыш түзүп, күч топтоп, Абдулла хандын аскерине эки ирет оор сокку уруп, чегинүүгө мажбур кылышкан. Айрыкча Абдулла хан Ферганага жасаган жортуулунда зор жоготууларга

учураган эле. Анын аскери Ошту убактылуу басып алып, кайра кайтып бара жатканда чонбагыш Койсары бий, Үч-Куртка бий, кыпчак Жолболду бий ж.б. жетектеген кыргыздардын кошууну Беш-Буйнак (Мойнок) деген жерден душманды кууп жетип, 6 күн камап туруп, толук талкалашат. Ошол эле Койсары бий менен Жолболду бийдин колу көп өтпөй Абдулла хандын колун биротоло талкалап, аны Нарындан ары Ак-Сайга чейин кууп барышкан.

Абдулла хан кийинчерээк Ферганага жаны жортуулдарды уюштуруп, кээде жеңиштерге жетишкени менен кыргыз урууларын биротоло баш ийдире алган жок. Тескерисинче, анын өмүрүнүн акыркы жылдарында кыргыз бийлери Чыгыш Түркстандагы Кашкар, Жаркент, Жаны-Гиссар, Хотан ж.у.с. ири шаарлардын анык улуктарына айланышат. Өз жакындагынан чыккан так талашкан козголоңчуларга каршы күрөштө Абдулла хан кыргыз бийлерине таянып, өз бийлигин сактап калган эле. Ошол кезде найман, кыпчак, каңглы ж.б. уруулар колдогон кыргыз бийи Койсары бий Жаны-Гиссарды, чонбагыштын бийи Койсары бий Кашкарды башкарып турат. XVII кылымдын аягы — XVIII кылымда чонбагыштар менен кыпчактар Чыгыш Түркстандын саясий турмушунда зор роль ойноп, теңтайлашып келишкен. XVII кылымдын аягында жаркенттик кыргыз-кыпчак Арзу Мухаммед бек хан сарайда кадыр-баркка ээ болуп ага кыпчак, кушчу, найман, дөөлөс, кесек, чонбагыш ж.б. уруулар баш ийчү. Кезинде ал Мухаммед Мумин Султан Ак-Баш ханга, кийин Султан Ахмад Султанга ордо калаа Жаркенттеги тактыны тартып берип, аларды хан көтөргөн, а түгүл өзүн Кара хан атап, өлкөнү башкарган.

Кыргыз төрөлөрүнүн күч алышын көрө албаган жаркенттик эмирлер Цеван-Рабданга жардам сурап кайрылышат. Жунгариядан Чукул-Кашка коңтайшы баш болгон калмак аскерлери Жаркентке келгенде кыргыздар Кашкарга чегинип кетет да, жоо кайра кайткан соң, ордо шаарды кайрадан ээлеп алышат. *Ошол окуялардан кийин Кашкар — Жаркент чөлкөмүндө кыргыз бийлеринин саясий үстөмдүгү орноп, алардын бийлиги 1702-жылы Чыгыш Түркстанды Жуңгар хандыгы биротоло басып алганга чейин созулган.* XVIII кылымдын орто ченинде жана экинчи жарымында (1750—1770) кыргыздар эки топко — *батыш* жана *чыгыш* тобуна бөлүнүшкөн. Батыш тобу негизинен ичкиликтерден жана оң менен сол канаттын айрым урууларынан турган түштүк кыргыздар, же памир-ферганалык кыргыздар эле. Алардын катарына 15 уруу кирип, эң күчтүүлөрү басыздар (1300 түтүн), адыгине жана моңолдор (700 түтүн) боло турган. Батыш тобундагы кыргыздардын жалпы саны кытайлык маалыматтарга караганда (1757-, 1762-, 1782-жылдар) 200 миң кишиге таяп барчу. Алардын ээлиги түштүктө жана чыгышта Памир тоолору, батышта Бухара менен чектешчү. Ал эми чыгыштагы чек арасы дал Кашкардын өзүнө чейин созулуп жатаар эле.

1760—1770-жылдарда Кашкардын түндүк-батыш жагында басыздар менен саяктар, чонбагыштар, солтолор, түштүк-батыш тарабында тейит, сарт, найман, кыпчак ж.б. уруу-уруктар көчүп-конуп жүрүшчү.

Памир кыргыздары. Ал эми памирлик кыргыздар тууралуу тарыхый тагыраак маалыматтар XVI кылымга таандык. 1575-жылы памирлик кыр-

гыздар Бухаранын эмири Шейбаний Абдулла Гератка кеткенде мындан бир аз убакыт мурда анын ээлигине өткөн Батыш Памир аймагына, Гиссарга, Дехнауга чейин Каратегин тараптан кирип барышкан. Абдулла хандын аскерлери менен болгон оор салгылашуулардан кийин гана алар мурда колго түшкөн көп сандаган туткундарды, олжону таштап, Каратегинге чегинишет.

1637—1638-жылдары Бакы аталык баш болгон өзбек колу Хутталам чөлкөмүндөгү Кала-и-Хум чебин (Дарвандын башкы шаары) каратып алат да, Балхтагы хан ордосунда тарбия алган Шах-Кыргыз чептин акимдигине дайындалат. Чептин мурунку беги Шах-Гариб да кыргыз эле. Ал Шах-Кыргыздын агасы болчу. Шах-Кыргыз жаштайынан тын чыгып, аз убакыт болсо да коңшу аймактар Вадахшан, Рушан, Шугнанды, ошондой эле Каратегинди бириктире алды.

Тенир-Тоого, Анжиянга, Чыгыш Түркстанга ойрот-калмак баскынчылары кайра-кайра кол салып, кыргыздардын бир тобун Тенир-Тоодон сүрүп чыккан учурда памирлик кыргыздар өздөрүнүн көз каранды эместигин сактап калышкан. Мургабга, Памирдин бөлөк аймактарына чейин жете келген калмак аскери жергиликтүү жоокерлердин айыгышкан каршылыгына кабылышат. Жунгар хандыгы өтө күч алып турган кезинде да памирлик кыргыздарды багындыра алган жок.

Өз алдынчалыгын сактап калуу менен бирге эле памирлик кыргыздар өздөрү бир нече жолу коңшу өлкөлөргө — Чыгыш Түркстанга, Тажикстандын өрөөнүнө, Бухарага, Түндүк Афганстанга жортуул уюштуруудан кайра тарткан эмес. Кыргыз феодалдары Памир аркылуу соода жүргүзгөн чет өлкөлүк көпөстөрдүн кербендерин талап алган учурлар көп болгон. Анткени, маанилүү соода жолдору алардын конуштарын аралап өтчү.

XVII кылымдын аягынан тартып памирлик кыргыздар Чыгыш Түркстанда бийликке умтулган *ак тоолуктар* жана *кара тоолуктар* деп аталган диний агымдардын өз ара бийлик талашкан күрөшүнө жигердүү катышышат. Кыргыздардын көмөгү менен кожолор Кашкарды ээлеп, Чыгыш Түркстандын улуктары болуп калышкан эле.

Памирдеги кыргыздарды XVIII кылымдын орто ченинде Жунгар хандыгын талкалап, Чыгыш Түркстанды ээлеген манчжурлар да баш ийдире алышкан эмес.

Ферганадан Афганстан Памирине кыргыздардын журт которушунун акыркы этабы XVIII кылымдын аягына — XIX кылымдын башына туура келет. Анда кыргыздын тейит, кесек, найман жана кыпчак уруулары туруп калышкан. Булардын ар бири майда уруктарга жиктелип, Кичи жана Чон Памирде жашачу.

Афган Памирине тейиттер XVIII кылымда Алайдан Кызыларт ашуусу аркылуу көчүп келишкен. Алардын артынан XIX кылымдын башында кесек уруусу Кокон ханы Мадалиден качып, Каратегинден Дарваз аркылуу көчүп жөнөшөт.

XIX кылымда Памир Кокон хандыгы, Кашкар, Кабул эмирлеринин ортосунда бөлүндү болгон. Бирок кыргыздар иш жүзүндө аларга баш ийбей, өз бетинче турмуш-тиричилик кылуусун уланта берген. Памирлик кыргыздар үчүн чек ара жокко эсе эле, алар каалаган жагына, жайыт-конуштарга көчүп-конуп жүрө беришкен. Ар дайым эле алык-салык төлөй беришчү эмес, коңшу акимдердин жортуулдарына тийиштүү жооп кайтарып, аймактык өз алдынчалыгын сактай алышкан.

Суроолор

1. Кыргыздардын Чыгыш Түркстандагы саясий окуяларга катышуусу жөнүндө эмнелерди айтып бере аласыңар?
2. Ферганадагы саясий окуяларга кыргыздардын катышуусу жөнүндө эмнелерди билесиңер?
3. Кыргыздардын батыш жана чыгыш топторуна кайсы уруулар кирген?
4. Памир кыргыздары тууралуу алгачкы маалымат кайсы мезгилге таандык?
5. Памирлик кыргыздардын саясий абалына эмнелер мүнөздүү болгон?

§ 25. Кыргыздар жана «ысхакийа» сопучулук жамааттары

XVIII кылымдын орто ченинде кыргыздар коңшу элдер жана мамлекеттер менен кырдаалга жараша карым-катнаш жасап турду. Алар Чыгыш Түркстандын, Орто Азиянын шаарлары, өзбектер, казактар, афгандар менен соода-экономикалык байланыштарды үзгүлтүккө учуратпастан, андагы саясий окуяларга аралашып турушту. Жүз жылдан ашык убакытка созулган кыргыз-калмак согуштарынын акыркы мезгили да ушул учурга дал келет.

XVIII кылымдын 50-жылдарында Жунгар хандыгында ички саясий кризис, карама-каршылыктар өтө курчуган. Галдан-Церендин жээни, такты талашкан Амурсана нойон баш болгон ойрот төрөлөрүнүн чыккынчылыгынын жана манчжурлардын кийлигишүүсүнүн натыйжасында 1755-жылы Давази хан бийликтен кулатылгандан кийин Жунгар хандыгы бытырап чакан ээликтерге бөлүнүп кетет. Абалдын өзгөргөнүн туура баамдаган Орто Азия жана Чыгыш Түркстан элдери Жунгар залымдерине каршы боштондук күрөшүнө жапа тырмак көтөрүлгөн. Чыгыш Түркстанда калмактарга каршы күрөшкө кара-тоолук кожолордун кадыр-барктуулары Даниял-кожонун уулдары Жахан кожо, Юсуф кожо, Низам ад-дин кожо, жана Абдаллах кожо жетекчилик кылган.

XVIII кылымдын башынан тартып кара тоолук кожолордун жолбашчысы Даниял кожо көзү өткөнчө өлкөнү Жунгар ханынын вассалы катары башкарып турган. Ал өлгөн соң Галдан-Церен анын балдарын Жаркент, Кашкар, Ак-Суу жана Турпан шаарларынын улуктары кылып дайындайт. Бирок иш жүзүндө калааларда бийликти алар жүргүзгөн эмес. Коңтайшы кожолорду көбүнчө ордодо өзүнө жакын кармачу.

Кезинде Чыгыш Түркстанды бийлөөгө ак тоолуктардын жолбашчысы Абак бийдин урпактары Бурхан ад-дин менен Хан-кожо да умтулуп турду.

Жунгар хандары буларды дагы хан сарайынан алыска чыгарган эмес. Диний мүнөздөгү ысхакийя жана ышкийя агымдарынын экөө тең кыргыздардан жардам алууга ниеттенишип, алар менен байланышты чындоого аракеттенишкен.

Исхакийя сопучулук жамаатын XVII кылымдын башында Махдум-и Аззам кожонун (1542-жылы өлгөн) кенже уулу Ысхак кожо (1613-жылы өлгөн) негиздеген. Ысхакийя жамааты Ысхак кожонун агасы негиздеген Ышкийя жамааты менен тентайлашып турган. Ысхакийя жамаатынын өкүлдөрүн «кара такыялуулар» же «кара тоолуктар» деп да аташчу. Ал эми ышкийя сопучулук жамааты Махдум-и Аззам кожонун уулу Мухаммед Эмин кожо тарабынан уюшулган. Бул жамаат тарабындагыларды «ак тоолуктар» же «ак такыялуулар» деп аташчу. Жамааттардын Чыгыш Түркстандагы саясий бийликти ээлеп алуу үчүн жүргүзгөн өз ара күрөшү узакка созулуп, жергиликтүү уйгур, кыргыз, казак элдерин азапка салып, алсыратып турду. Ич ара ыйкы-тыйкы, жөнү жок атаандашып эрегишүү ойрот-калмак, манчжур баскынчыларына каршы калайыктын жапа тырмак бирдиктүү күрөшүн уюштурууга кедерги болду.

1754-жылы Чыгыш Түркстандын эгеси, кара-тоолук кожолордун жол-башчысы Юсуф кожо айрым кыргыз урууларынын колдоосуна таянып контайшыга баш ийүүдөн баш тартат. Жунгар хандыгына каршы күрөштө ал ферганалык жана илелик кыргыздарга атайын кат жиберип, жардам сураган. Көп өтпөй Амир-Мырза баштаган кыргыз колу Куча шаары аркылуу Хотанга жете келип, калмактардын абалын ого бетер кыйындатты. Ал эми Анжиян, Ферганадан жардамга келген ири кыргыз кошуунуна кушчу уруусунун улугу Кубат-Мырза (бий) колбашчылык кылган. Калмактарга каршы биргелешкен жортуулда Юсуф кожо көз жумган соң, кыргыз бийлери анын балдарын колдобой, өз бетинче күрөштү улантышып, Кашкар, Жаркент ж.б. шаарларга кожоюндук кылышат. Юсуф кожонун мураскорлору менен болгон чатакта кыргыздар женип чыгышкан.

1644-жылы Кытайда өз бийлигин орнотуп, жыл өткөн сайын коншуларга көбүрөөк көз арткан цин-манчжур төрөлөрү кара тоолук жана ак тоолук кожолордун ырбаган чыр-чатагын кылдат пайдаланып, ыркы бузулган эки топту бири-бирине каршы тукуруп турду.

Кыргыз-ойрот күрөшүнүн акыркы мезгили. Кыргыздар жана казактар. XVIII кылымдын орто ченинде тенир-тоолук жана анжиян-ферганалык кыргыздар менен казактардын көз каранды эместик үчүн чечкиндүү күрөшү күчөгөн. Айрыкча Амурсана менен Давази контайшынын Лама-Доржиге (Эрдэни-Лама-Батур контайшы, 1749—1753) каршы биргелешкен күрөшүнүн учурунда, кийин ал экөөнүн өз ара бийлик талашкан чатактарынын тушунда Орто жүз казагынын султаны Аблай Жунгар хандыгынын саясий турмушуна аралашып турду. Ынгайы келгенде казактар калмак феодалдарына далай ирет оор сокку урушкан.

Кыргыз урууларынын ойрот-калмак баскынчыларына каршы баатырдык күрөштөрү элдик эпос, дастандарда («Манас», «Курманбек», «Жаныш-Ба-

йыш», «Эр Табылды», «Жаныл мырза» ж.б.) чагылдырылып, уламыш катары эл оозунда айтылып калган. Ошондой аңыз кептердин бири **Атаке баатыр** баяны. Ал аңыз кеп боюнча Тынай бийдин балдары Атаке менен Сатыбалды эр жүрөк жигиттерден куралган кошуунду ээрчитип, бийик белди ашып, Нарын дарыясынын түштүк өйүзүнө өтүшөт да, Кетмен-Төбө өрөөнүндө калмактар менен беттешшет. Жоо Атакенин эч нерседен жалтанбас аскеринин чабуулуна туруштук бере албай чегинип кетүүгө мажбур болуп, Нарын дарыясынан Шамшы ашуусуна чейинки кыргыз жери душмандан тазаланат. Жениш тууралуу кабар жетээр замат кыргыздар Тенир-Тоону көздөй бет алышкан. Калмактар бир аз жыл Чүйдө туруп калышат. Көп узабай кыргыздар аларды Чүйдөн да кууп чыгышат.

Дагы бир уламышта кыргыздардын Таласка жана Чүйгө жасаган жортуулдары мындайча баяндалат. Саруу уруусунан чыккан Бердике баатыр менен сарыбагыш Атаке баатыр баш болгон 3 миң аскерден турган кыргыз колу Боом капчыгайындагы Көк-Жар деген жерде калмактарга кол салып, аларга оор сокку урушат. Ошондо калмактардын көбү туткунга түшүп, өлгөндөн калган бир аз бөлүгү Ысык-Көл тарапка аран качып кутулган экен.

Цин-манчжур императорунун расмий кийими.

Кыргыздардын Ысык-Көлдөгү калмактарга каршы жортуулу тууралуу да өзүнчө уламыш бар. Ал уламышта айтылган кабарга караганда башында солтонун берени Ныша, саяк Качыке, сарыбагыш Тынай баатыр турган көп сандаган кыргыз кошууну Ысык-Көлгө орношуп алган калмактарга чабуул коюп, талкалап салышкан. Ал эми Анжиян, аксылык кыргыздардын аңыз кебине ылайык кытай уруусу узак жыл илгери Аксыда, Чиназдан анчейин алыс эмес аймакта (Ферганадан Чаткалга түшчү ашуу) жана Ак-Таш аталчу жерде калмактар менен ирегелеш жашачу. Кыргыздар менен кезектеги салгылашууда женилип калган калмактар кыргыздарды шекшитпеш үчүн өздөрүнүн туусун журтка калтырып, жашыруун качып кутулушат. Кыргыздар үч күндөн кийин гана калмактардын алыс узап качып кетишкенин билип, журтта калган тууну олжо кылышкан.

Жуңгар хандыгына каршы кылымдан ашык убакытка созулган айыгышкан айкаштардын, элет элинин эркиндиги үчүн эрендер кан төгүп, күлгүндөй өмүрлөрүн кыйган боштондук күрөшүнүн натыйжасында кыргыздар ойрот-калмактарды биротоло кууп чыгып, эзелки Ата Журтун кайтарып ала алды.

XVIII кылымдын 50-жылдарында ойрот-калмактардын ордосунда ырк бузулуп, контайшы менен ордодогу таасирдүү нойондордун ынтымагы ыдырап, Жуңгар хандыгы алсырап калган эле. Көптөн бери Жуңгар мамлекетин басып алууну көксөп келген Цин империясы үчүн өтө оңтойлуу кырдаал түзүлгөн.

50-жылдардын аяк ченинде манчжурлар Жуңгар хандыгына жана Чыгыш Түркстанга чечкиндүү жортуулдарды уюштуруп турду. Калмактарга каршы согушта Цин төбөлдөрү кыргыз, казактарды өз тарабына тартып, алардын коядоосуна ээ болууга нечен ирет аракет жасашат. Аларды калмактарга каршы тукуруу менен манчжурлар женишти жеңилдетүүнү эңсешкен. Бирок ар дайым эле алардын ою ордуна чыга берген эмес. Кийинчерээк, манчжурлардын өздөрүнө каршы күрөш башталганда кыргыздар Орто Азия жана Чыгыш Түркстан элдеринин сабында каармандык менен кармашты.

Ал эми түрк элдерине далай жыл залалы тийген Жуңгар хандыгы 1758-жылы Цин аскерлери тарабынан биротоло талкаланат. Кытай баскынчылары ошол согушта мыкаачылыктын үлгүсүн көрсөтүп, 1 млн жакын калмакты кары-жашына карабай аёосуз кырып салышкан. Душмандын колуна кызылдай кырылган калмактардын эптеп качып кутулууп аман калгандары (20%) туш тарапка тарады. Орто Азияга, Орусиянын ээлигине кире качкан калмактардын жоон тобу Ферганадан, Теңир-Тоодон орун-очок алышат. Жеринен пейли кенен кыргыз эли айкөлдүгүн карматып, азган-тозгон мусалыр кейпиндеги ач-жыланаң качкындарды кек сактабай кабыл алып конуш берди, көр-тирликте көмөгүн көрсөттү. Акырындап алар кыргыз уруулары менен аралашып, болгону бабаларынан калган атын гана сактап калышты.

XVIII кылымдын 50-жылдарынын аягы — 60-жылдарынын башы ченде кыргыздардын көпчүлүгү кайрадан Теңир-Тоодогу эзелки ата конушун ээлеген.

Суроолор жана тапшырма

1. XVIII кылымдын орто ченинде кыргыздар кошу элдер менен кандай мамиледе болгон?
2. Ысхакийа, Ышкийа сопучулук жамааттары тууралуу эмне билесиңер?
3. Кыргыздардын калмактарга каршы күрөшүнүн күч алышы жөнүндө айтып бергиле.
4. Кыргыз-калмак кармаштары жөнүндө кандай аңыз кептерди айтып бере аласыңар?
5. Калмактарга каршы тукум курут кылуу саясатын кимдер жүргүзгөн?

Сыйкырдуу феникс кушу. Цин-манчжур императрицаларынын ыйык кооздук белгиси.

§ 26. Кыргыз элинин XVIII кылымдын экинчи жарымындагы саясий абалы

Миң династиясынын Кокон хандыгы жана түштүк кыргыздар. Ажы бий. XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыз эли зор аймакты ээлеп турган. Кыргыздардын ээлиги чыгышта Кашкардын түзөң бөлүгүнөн тартып, батышта Фергана өрөөнүндө Кожентке чейин, түндүктө Талас, Чүй, Иле өрөөндөрүнөн түштүккө карай Памир, Алайга чейин созулуп жатчу. Бирок кыргыз уруулары али бирдиктүү мамлекетке бириге албай, саясий жактан бытыранды бойдон кала берди. Буга алардын чарбалык турмушуна, коомдук мамилелерине жана өнүгүүсүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөр (патриархалдык-уруулук түзүлүштүн калдыктары, көчмөн чарба, ич ара карым-катнашты татаалдаткан бийик тоолуу жаратылыш шарттары, жоокерчилик заман ж.б.) себеп болгон.

Бирдиктүү бийлиги жок кыргыз жерине коншу мамлекеттер ар дайым көз артып, аны басып алууга умтулушкан. Андыктан XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элине жаңы душмандар менен жоолашууга туура келди. Ошол кезде кыргыздардын коопсуздугуна коркунуч туудуруп, Кыргызстанда өз таасирин орнотууга жутунган Цин империясына каршы күрөшкө, жаңыдан түзүлгөн Кокон хандыгындагы саясий окуяларга кыргыздар активдүү катышат. Айрыкча ферганалык, алайлык, анжиян-аксылык жана теңир-

тоолук кыргыздар өзбектердин миң жана жүз уруулары менен бирдикте Кокондун тарыхында зор роль ойногон.

Орто Азиядагы ири феодалдык мамлекеттердин бири болгон Кокон хандыгы негизинен XVIII кылымдын экинчи жарымында түзүлөт. XVIII кылымдын башында Бухара эмиратынан Фергана бөлүнүп кетет да, анын аймагында өз бетинче бийлик жүргүзгөн бектердин ээликтери калыптанат. Ал эми 1710-жылы миң уруусунан чыккан өзбек феодалы Шахрух бий кожолордон — *диний-клерикалдык сопулар шериктештигинен* бийликти тартып алып, хандардын жаңы династиясынын заманына негиз салды. Миң династиясынын тукумдары Коконду 1876-жылга чейин, т.а. хандык жоюлганга чейин башкарып турган. Белгилеп кете турган нерсе, Шахрух бийден тартып Кокондун кийинки бардык эгелери көчмөн элдерге таандык каада-салт боюнча ак кийизге отургузулуу аркылуу хан көтөрүлүп турган.

Акбото бий — Кожент бийи.
XVIII кылымдын биринчи жарымы.

Кокондун өзү чеп-калаа түрүндө алгач Шахрухтун уулу Абд-ар-Рахим бийдин тушунда (1722—1734) түптөлөт. Ферганалык кыргыздардын кокондуктар менен тентайлашуусу ошол жылдарда эле башталган. Кыргыздар бүтүндөй Ферганадагы, ордодогу бардык саясий окуяларга активдүү катышып, а түгүл кээде хандык такты, таажынын тагдырын чечишкен.

Ордо кишилеринин, хандын жан-жөкөрлөрүнүн, кенешчилеринин ичинде кыргыз бийлеринин бедели жогору болгон. Алсак, кыргыз **Акбото бий** 20-жылдары Кожентти башкарчу. Ал Кокондун төрөсү Рахим бийдин кайнатасы (мүмкүн кайнагасы) эле. Атайын кыргыз жигиттеринен куралып, пансат баш болгон 500 аскер ага кызмат кылчу. Адегенде Акбото бий Рахим бий менен дурус мамиледе болуп, күйөө баласына өз каалоосу боюнча Коженттеги эмирлик бийлигин тартуу кылат. Бирок бийликке, байлыкка дөөгүрсүгөн эки бийдин ынтымак-ымаласы узакка созулган эмес. Алардын ыркы кетип, чатак ырбаганда амалкөй Рахим бий кайын атасынын жана кайын ага-инилеринин көзүн тазалап, Кожентти биротоло тартып алат.

Акбото бийдин өлүмү, анын ээлигинин Кокондун карамагына өтүшү Ферганадагы Кожент, Маргалаң, Анжиян өңдүү чакан феодалдык ээликтердин бир мамлекетке биригисинин, Кокон хандыгынын калыптанышынын башталышы болду.

Абд-ар-Рахим бий он жылдан ашык Коконду бийлеп, акыры ордодогу козголоңдо киши колдуу болуп өлөт. Анын мураскору **Абд-ал-Карим** бийлик кылган жылдарда (1734—1750/51) келечектеги хандыктын ээлиги кенейип, ойрот-калмак баскынчыларына каршы жармакташкан күрөштө кокондуктар менен кыргыздардын ымаласы чындалды.

Фергана аймагынын Бухара хандыгынын карамагынан биротоло бөлүнүп чыгышы **Ирдана бийдин** (1751—1770) ишмердиги менен байланыштуу. 1754-жылы Бухара эмири Мухаммед-Рахим, Кокон эгеси Ирдана бий жана кыргыздын кушчу уруусунун улугу **Кубат бий** (*Кубат мырза*) тен укуктуу тектүү шериктерче Оро-Төбөгө чогуу жортуул уюштурушкан. Ошондо Оро-Төбөнүн акими Фазыл бийге жан тарткан гиссарлык бек Мухаммед Эмин бий айла-амал колдонуп, алардын ортосуна от жагат. Айлакер бектин көксөгөн максаты ишке ашып, көп өтпөй шериктер бири-биринен кол үзүп, туш-тарапка тарап кетишти. Ошол кезде кушчу уруусунун журту Анжияндын айланасында кенири өрөөндү камтып турган. Ирдана бий ме-

Кубат бий.

нен мамилени үзгөн соң Кубат бий өз алдынча элдин улугу, мырзалардын чыгааны катарында ак-тоолук кожолор тарабында Кашкардагы саясий окуяларга катышты. Кушчуларды дале болсо Кубат бий бийлеп турган. Кубат бий XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз уруу жолбашчыларынын эң атактуусу, мыктылардын мыктысы, көптү билген көрөгөчү, акылманы, коңшу элдерге атын кашкасындай таанымал, кадырман мырза эле. Ал өзүнүн кушчу уруусунан тышкары Анжиян, Аксы тараптагы бөлөк урууларга да баш-көз болуп, жалпы кыргыз калкы, анын келечеги үчүн кам көргөн. Кубат бий Кокон, Бухара, Кашкар акимдерине өч качан баш ийген эмес, аларга тең ата катары өз элине өз бетинче сурак жүргүзчү, коңшу өлкөлөр менен каалагандай достошуп, каалагандай касташчу. Анын эр жүрөктүгүн, тайманбастыгын, албарс кылычтай курчтугун адилет баалаган өкүмдарлар кезинде ага Бахадур бий ысымын ыйгарышкан.

Ажы бий. XVIII кылымдын 60-жылдары.

XVIII кылымдын экинчи жарымында кокондуктарга каршы көз каранды эместик үчүн күрөштө эл башында туруп, даңкы далайга кеткен кыргыз мыктыларынын бири **Ажы бий**. Кыргыздардын адыгине уруусунун чыгааны Ажы бийге Бухарадан күн чыгышты көздөй кеңири аймакты жердеген 200 миң кыргыз баш ийчү. Кайсы бир жылы ал эли менен бирге кытай букаралыгына өтмөк болот. Бирок кийин ал мындай ойдон баш тартып, элин өзү бийлеп турган. Алай менен Ош аймагындагы бардык кыргыз уруулары анын карамагында эле. Ажы бий кайсы бир коңшу мамлекетке көз каранды эмес эркин элдин улугу катары Цин империясы менен өз бетинче алака кылган. Ал өзүнүн атынан, а түгүл кокондук Ирдана бийдин атынан Кытай төрөлөрүнө кат жиберип турган. Эгерде кыргыз мырзаларынын ич ара чатактары болбосо, балким, ал кыргыз урууларын саясий жактан бириктирип, бийликти өз колуна топтомок. 60-жылдардын башында адыгине, ичкилик, монолдор уруулары Ажы бийдин жетекчилиги астында Ирдана бийдин баскынчылык аракеттерине катуу каршылык көрсөтүп турду.

Цин Кытайы менен кыргыздардын XVIII кылымдын экинчи жарымындагы мамилелери. XVIII кылымдын орто ченинде (1755—1758) Цин империясынын аскерлери Жуңгар хандыгын талкалаган соң, Чыгыш Түркстан жана Орто Азия элдерин багындырууга умтулуп, кыргыз, казак, өзбек-

терге коркунуч туудура баштайт. 1644—1911-жылдары Кытайды бийлеген манчжур феодалдарынын укум-тукуму тарыхта Цин династиясы, алар башкарган мамлекет Цин империясы деген ат менен белгилүү.

Кыргыздар 50-жылдардын аяк ченинен тартып өтө кубаттуу саясий күчкө айланып, Чыгыш Түркстанда жергиликтүү элдердин манчжур баскынчыларына каршы кыймылына зор колдоо көрсөтүшүп, кийинчерээк Цин үстөмдүгүн жоюу үчүн күч алган көтөрүлүштөрдүн кайнаган чордондорунда жүрүштү. Цин бийлик төбөлдөрү бекеринен кыргыздарга кылдаттык менен абайлап мамиле кылып, аларды тынчтык сүйлөшүүлөр аркылуу өз тарабына тартууга, же бейтарап кылууга аракеттенишпеген чыгаар. Көбүнчө тынчтык жолу менен, ар түрдүү тартуулар аркылуу гана Кытай өкмөтү айрым кыргыз урууларын жарым-картылай өзүнө имере алган. Болжолдуу чек ара чөлкөмдөрүн жердеген андай кыргыз уруулары болгону жылына бир ирет аскер коштоп келген Цин чиновниктерине мал салык төлөшчү. Цин империясы канчалык бой көтөрүп, көчмөндөрдү тенсинбей, кемсинткиси, чөгөлөткүсү келгени менен алардын ички иштерине кийлигишүүгө батына алган эмес. Кыргыз журтчулугун башкаруу, жергиликтүү бийлик — мансап каада-салты, адаты өзгөрбөстөн кала берди. Жер-жерлерде мурдагыдай эле кыргыз бийлери бийлеп турушкан. Кытай генералы Чжао-хой кыргыз мырзаларына жарыя кылган императордун манифести буга далил. XVIII кылымдын 80-жылдарында тенир-тоолук кыргыздар он уруу бирикмесине — өз-өзүгө *административдик-саясий бирдиктерге* бөлүнчү. Алардын ар биринин өз бийи боло турган. Алсак, сарыбагыштарды *Атаке бий*, саяктарды *Кадай бий*, кушчуну *Иваула бий*, солтону *Качыбек бий*, моолдорду *Бирназар бий*, желден-кесекти *Шапак бий*, бостумакты *Ташыбек бий*, бугуну *Бирназар бий*, кытайды *Муса бий*, сарууну *Сейит баатыр* башкаручу. Бул бийлердин бийлигине кытай төрөлөрү кийлигише алган эмес. Аты аталган бийлердин арасынан эң атактуусу, эл ичинде кадыр-барктуусу, кыргыз урууларынын көпчүлүгүнүн урмат-сыйына ээ болгону Атаке бий эле. Атаке бий калмак баскынчыларына каршы күрөштө элге баш-көз болуп баатыр атанган, жоонун жортуулдарынын маалында бүлгүнгө учурап чачыраган элдин башын бириктирүүгө жана ошол кыйын кезеңде көз каранды эместик үчүн кармашта кыргыздарга арка-бел боло ала турган мамлекет менен ымыла кылууга көп күч жумшаган.

Кыргыздар Ата Журтун чет жерлик душмандардан өздөрү коргоп турчу. Кыргыз жеринде туруктуу жашаган кытай аскери, аскердик чептер, турак жайлар болгон эмес. Кытай аскерлеринин айрым зордук-зомбулук аракеттерине кыргыздар татыктуу жооп кайтарчу. Алар *кытай аскери менен биринчи жолу 1758-жылы кагылышат*. Ушул жылы жайында калмак качкындарын куугунтуктоону шылтоо кылып Иле өрөөнү аркылуу Ысык-Көл кылаасына кирип келген манчжур колу кыргыз урууларынын айыгышкан катуу каршылыгына кабылышат. Көп өтпөй цин аскерлери кыргыз жерин таштап кетүүгө мажбур болушкан.

Кыргыздарды күчкө салып багындыра албасына көзү жеткен Цин төрөлөрү алар менен тынчтык байланыштарды түзүүгө аракеттенишет. Жунгар

Бегимжан айым. Атаке бийдин зайыбы. Кыргыз уруу биримдиги үчүн көп күч-аракет жумшаган, Орусияга элчи жөнөтүү тууралуу Атаке бийге кеңеш берген.

Ат-Вашыга келген. Ошондо император Хун-ли ат-башылык кыргыздарга чабарман жиберип, качкындарды кайтарып берүүнү талап кылат. Императордун коркутуп-үркүтүүсүнө карабастан, жергиликтүү эл өз боордошторун душмандын колуна салып берген жок. Тескерисинче, алар жоонун кол салуусуна каршы камынышкан. Көп күттүрбөй Цин акимдери Ат-Вашыга аскер жиберген. Бирок кыргыз колу жоонун колун талкалап, өз жеринен сүрүп чыгат. Бул сыяктуу жеңишке ошол эле жылы Ысык-Көл боюндагы Черикчи бий башкарган кыргыздар да жетишкен эле. Черикчи бий 1758-жылы Пекинге элчи жиберген.

Чыгыш түркстандык кыргыздар уйгур, казак, өзбек, дунгандар менен бирге Цин үстөмдүгүнө каршы кыймылдарга өзгүлтүксүз катышып турду.

Цин баскынчыларына каршы күрөштөн Анжиян, Аксы, Алай кыргыздары да четте калган эмес. Алар өзбектер менен биргелешип душмандын жортуулдарынын мизин кайтарып турушкан. Алсак, 1759-жылы кыргыз менен өзбек колу маңчжур аскерлерине оор сокку урган эле. Салгылашуу учурунда 7 миң кытай аскери набыт болот. Өзбек, кыргыздарга Ахмадшах баш болгон афгандар жан тартып, аларга колдоо көрсөтүш үчүн Коконго аскер жиберешкен.

хандыгын талкалаган кытай аскеринин колбашчысы Чжао-хойдун демилгеси боюнча кыргыздар 1758-жылы өз элчилерин (сарыбагыш, саяк урууларынан) Пекинге жөнөткөн болчу. Кыргыз элчилерин кытай императору өз ордосунда салтанаттуу түрдө кабыл алган. Элчилер императорго мурда Жунгар хандыгы убактылуу ээлеп алган жайытконуштарын кайтарып берүү өтүнүчү менен кайрылышат. Бирок кыргыздар элчилерди, императордун жообун күтүп отурбай эле ал жерлерди ээлеп алышкан.

Манчжур баскынчылары ич ара каршылашкан уйгур төбөлдөрүн кайраштыруу, ар кандай элдердин ортосундагы улуттук диний чыр-чатактарды пайдалануу аркылуу жана ири аскер күчтөрүн колдонуу менен 1759-жылы Чыгыш Түркстанды басып алып, аны Синьцзян (жаны чек, жаны ээлик, жаны өлкө) деп атайт. Чыгыш Түркстанда Цин үстөмдүгү орногон соң андагы кыргыздардын бир бөлүгү Кыргызстанга журт которо баштаган. Алсак, 1760-жылы жайында миңден ашык түтүн кыргыз Кашкардан көчө качып,

Цин баскынчыларына каршы кыргыз, өзбек ж.б. элдердин биргелешкен курошунун натыйжасында душман Орто Азияда өз үстөмдүгүн орното алган жок.

Бул күрөш элдин эсинде эрдиктердин мезгили катары түбөлүккө сакталып калды. Кыргыз элинин руханий байлыгынын туу чокусу — «Манас» эпосунун бөлүмдөрүндө жана айрым башка дастандарда манчжурлар менен болгон көптөгөн айкаштар жаны эпостук катмар катары киргизилген.

Кыргыз-казак чатагы. Аблай хандын Түндүк Кыргызстанга жортуулдары. XVII кылымда — XVIII кылымдын биринчи жарымында ойрот-калмак баскынчыларына каршы күрөштө кыргыз, казактар бирге болушкан, жоонун жортуулдарынын мизин биргелешип кайтарып турушкан. Бирок Жунгар хандыгы кыйрагандан кийин эзелтен ирегелеш жашаган эки элдин ынтымагына доо кетти. Эми кыргыз, казак феодалдары калмактардан бошотулган жайыттарды, конуштарды талашып, өз ара чатакташа башташат. Кээде көчмөндөрдүн бири-биринин жылкысына тийип, барымта кылуу адаты да чатакты ырбатчу. Казак-кыргыз ымаласынын ыдырашына, жоолашып кетишине Цин төрөлөрү да себепкер болушкан. Алар ынтызарлык менен казак, кыргыздарды кайраштырып турушту. Анткени өз ара согуштар казак, кыргыздарды аябагандай алсыратмак да, Цин төрөлөрүнүн ой-максаттарынын ишке ашышын жеңилдетмек.

Кыргыз, казак феодалдарынын ошол мезгилдеги кагылыштарынын негизги себеби чектеш жаткан аймактардагы жайыт, конуштарды эки тараптын тең ээлеп алуу аракети болгон. Албетте, мындай коогаландардын маалында көбүнчө кара букара калк — кедей-кембагалдар запкы тартышкан.

Ошол кезде аркалык кыргыздарды жалпы жонунан сарыбагыш Болот бийдин уулу Эсенгул бий бийлеп турган. Ал эрдиги менен атагы чыгып эл ичинде баатыр атанган. Кан күйгөн кармашта ал эл башында туруп, кийин эки элдин элдешүүсүнө көп күч жумшап, казак-кыргыз ынтымагынын кайрадан калыбына келишине ылаажы болду.

1760-жылы Орто жүздүк казактардын султандары кыргыздарга жортуул уюштуруп, чоң олжо менен кайтышат. Калпысынан болгон чапкында далай кыргыз айылдары талоонго учурап, орду толгусе жоготууларга дуушар болушкан.

60-жылдары таластык кыргыздарды бийлеген Садыр бий коншулаш казак урууларын чаап алган. Ал эми 1764-жылы кыргыз феодалдары Улуу жана Кичи жүз казактарынын Иле өрөөнүн турак кылган урууларына үч

Эсенгул бий (Чоң Эсенгул баатыр). XVIII кылымдын 60—70-жылдары.

Жайыл баатыр. 1770-жыл.

ирет бүлгүн салышат. Арийне, бул жортуулдар ансыз да шылтоо таппай турган казак султандарынын бүйүрүн кызытты. Ошол эле 1764-жылы Орто жүздүн Абулфеиз султаны Кара бото бий башкарган кыргыздарга (болжолу Чүйдүн этеги, Талас тараптагы) жортуул уюштурган.

XVIII кылымдын 70-жылдарында казак, кыргыз кагылыштары өтө күчөп кетет. Ошол кезде *Аблай хан* (1771—1781) Орто жүздө өз бийлигин орнотуп, Улуу жүздүн казактарын да баш ийдирүүгө умтулуп турган. Ал казак урууларынын кыйласын бириктирүүгө үлгүргөн эле. Натыйжада Аблай хан кыргыздарга каршы уюштурулган жортуулдарда бир нече жолу жеништерге жетише алды. Аблайдын конуштары ал кезде Түркстанга жакын аймакта боло турган. Эми ал ала-тоолук кыргыздардын ата журтуна көз арта баштайт.

1770-жылы Аблай көп аскер топтоп, таластык жана чүйлүк кыргыздарга кол салат. Ошондо Чүйгө кыргыз уруула-

рынын көпчүлүгү (солто, сарыбагыш, саяк, бугу, чонбагыш, азык ж.б.) кол курап келип, жан аябай салгылашкан. Бул кармаш жөнүндө эл арасында «Жайылдын кыргыны» деген аңыз кеп айтылып калган. Аблай адегенде Таластын башы аркылуу кыргыздарга кол салып, Сары-Белдеги, Кара-Балта, Сокулуктагы солто менен саяктардын айылдарын талап-тонойт. Чечүүчү салгылашуу Ак-Суу жана Кыз тууган өзөндөрү Чүй суусуна куйган түзөндө өткөн. Кан суудай аккан бул айкашта солто уруусунун колбашчысы *Жайыл баатыр* жана анын уулдары *Үсөн* менен *Теке* баатырларча курман болот.

Аблайдын аскерлери менен болгон салгылашууларга Жайыл баатырдын күйөө баласы, сарыбагыш уруусунун колбашчысы Атаке баатыр да катышкан. Кармаш казактардын жениши менен аяктаганына карабастан, алар кыргыздарды биротоло басып ала алышпады. Аблайдын аскерлери менен болгон салгылашууларда солто уруусунун ичиндеги бөлөкбай, талкан уруктарынын түпкү атасы Чаанын урпагы *Бишкек* эрендерче кармашып, баатыр атанат. Тарыхый маалыматтарга караганда, *Бишкек баатырдын өмүрү кыска болуп, дүйнөдөн эрте өткөн. Анын күмбөзү турган жер кийин Бишкек аталып калган. Ал жерде XIX кылымдын ортосунда Бишкек чеби, 1878-жылы Бишкек (орусча — Пишпек) калаасы түптөлгөн.*

Аблай хандын аскерлеринин жортуулдарынын бирине Бердикожо жектекчилик кылган. Анын колу таластык кыргыз айылдарын кыйратып, сан

миндеген малды, дүнүйө-мүлктү олжо кылат. Бирок кыргыздарга каршы 1786-жылдагы жаны жортуулда Бердикожо женилип, туткунга түшүп өлгөн. *Кыргыз, казак чатагы эки элдин башына каран түн түшүргөн кайгылуу окуя катары тарыхта калды.*

Орусияга барган алгачкы кыргыз элчиликтери. Абдыракман Кучак уулу. Сатымбай Абдыракман уулу. XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыздар менен Орусиянын ортосунда өз ара байланыштардын чыйыры салынат. Ошол учурда кыргыздардын тышкы саясий абалы, коңшу мамлекеттер, элдер менен мамилеси өтө татаалдашып кеткен эле.

Кокон хандыгы, Кытай төрөлөрү Кыргызстанда өздөрүнүн үстөмдүгүн биротоло орнотууну, таасирин бекемдөөнү көздөшкөн. Түндүк-чыгыш тарапта кыргыздар менен казактардын ортосунда жайыт талашкан чатак улана берди. Кыргыз феодалдарынын ич ара чыр-чатактары да жалпы элет элинин ыркын кетирип, аябагандай алсыраткан. Тышкы душмандардын кол салуу коркунучунан жеке коргоно албасына көзү жеткен кыргыздар ошол кездеги кубаттуу өлкө Орусия империясына кайрылып, ымалалаш болууга умтулушкан. Орусия менен дурус мамиле түзүп, анын сырткы колдоосуна ээ болуу Кыргызстандын ички жана тышкы саясий абалынын жакшырышы үчүн кошумча жагымдуу шарт түзмөк. Бул кыргыздардын саясий өз алдынчалыгын сактап калышы үчүн өзгөчө зарыл эле.

Аралыктын алыстыгына карабастан, кыргыздар менен саясий жана соода-сатык карым-катнаштарын жүргүзүп турууга кезинде Орусия өкмөтү да кызыккан. Анткени, кыргыз жери аркылуу Кытай, Индия, Афганстанды көздөй ыңгайлуу соода жолдору өтчү. Ал эми кыргыздар менен алака кылуу Орусиянын бул өлкөлөр менен байланышын оңойлотуп, орус элчилеринин, соода кербендеринин коопсуздугун камсыз кылмак.

Орусия менен саясий байланыш түзүү аракетин адегенде Сары-Өзөн Чүйдү мекендеген кыргыздар жасайт. Санкт-Петербургда алгачкы кыргыз элчилерин жөнөткөн, түндүк кыргыз урууларынын жетекчилеринин эң кадыр барктуусу, сарыбагыштын бийи атактуу Атаке баатыр Тынай бий уулу кыргыздын кыйла бөлүгүн бийлечү. Ал өз заманынын уулу, көптү билген көрөгөч, абалды туура баалай билген акылман адам, мыкты саясатчы болгон. Жоо жакадан алганда эл-журттон эркиндиги үчүн далай ирет «эл четинде, жоо бетинде» жүрүп, кайра жангыс кайрат-деми, эрдиги менен баатыр атанган. Андыктан, анын элчилери өз өрөөнүнүн элинин атынан жиберилген деп баса көрсөтүүгө толук негиз бар.

Абдыракман Кучак уулу.
1785-жыл.

1785-жылы жайында Атаке баатыр Абдыракман Кучак уулун жана Шергазыны өзүнүн элчилери катары соода кербенине кошуп, Орусияга жөнөтөт. Элчилер орус императоруна Атаке баатырдын атайын жазган катын, кымбат баалуу белек-бечкектерин тапшырып, анын жообун алып кайтышмак.

Чүйдүк кыргыздардын элчи жиберүүдөгү башкы максаты күчкүбатуу Орусия империясынын сырткы колдоосуна ээ болуу жана ал өлкөнү Чыгыш Түркстан, Индия менен байланыштырган кербендердин мурунку сапарын өзгөртүп, алардын Кыргызстан аркылуу туруктуу өтүшүнө жетишүү эле.

Элчилер казак талааларын басып өтүп, август айынын аяк ченинде Омскиге (Омбу) жете келип, бир аз күн тыныккан соң империянын баш калаасына жол тартат. Омбудан 2 орус аскери коштоп чыккан элчилер 1785-жылы 29-декабрда Санкт-Петербургга келишкен. Тарыхый маалыматтар боюнча элчилерди император айым Екатерина II 1786-жылдын аяк ченинде салтанаттуу түрдө өзү кабыл алган. Кабыл алуу учурунда кыргыз элчилери император айымга Атаке

Атаке баатырдын орус императоруна жазган каты. 1785-жыл.

баатырдын катын жана белектерин тапшырышат. Катта кыргыз бийи орус император айымын урматтаары, кыргыз жери аркылуу Орусияга жана ал жактан бул тарапка соода кербендеринин ээн-эркин өтүшүнө, коопсуздугун коргоого кепил болуору жөнүндө жазылган. Екатерина II алгачкы кыргыз элчилерин жылуу кабыл алып, өз тарабынан Атаке баатырга жана ал бийлеген кыргыз элине колдоо көрсөтөөрүн билдирген. Император айымдын ыраазылык билдирген атайын жооп каты көп өтпөй Атакеге жөнөтүлгөн. Жооп каттан тышкары Атакенин белектери үчүн 500 сом жана тартуу катары 300 сом күмүш акча жиберет.

Атайын жооп катты Атаке баатырга жеткирүү үчүн Омбудан (Омск) 1787-жылдын күзүндө (октябрь) татар Муслүм Агаферов баш болгон Абдрахман Нурмаматов деген казандык көпөстүн соода кербени жөнөтүлгөн. М. Агаферов кеч күздө Чүйдөгү Атакенин айлына келип, кат менен акчалай тартууну анын өз колуна тапшырган.

Кат алгандан бир жыл өтүп-өтпөй Атаке баатыр өзүнүн алгачкы элчилеринин келишин күтпөстөн, 1788-жылы жайында Орусияга жаңы элчилигин жөнөтөт. Абдыракман элчинин уулу Сатынбай башчылык кылган экинчи кыргыз элчилиги 2-августта Омбудагы орус төрөлөрүнө Атакенин каттарын алып келген эле. Омбудагы төрөгө, Екатерина II жазган каттарында Атаке баатыр алгачкы элчилеринин дайынын, тагдырын сурап, аларды кайра Кыргызстанга жөнөтүүнү өтүнгөн. Бирок тунгуч кыргыз элчилигинин ишине жалган жалаа кедерги болду. Ошол кезде Омбудагы орус бийлигине Орусияга кайтып келе жаткан М. Агаферовдун кербенин Атакенин балдары Солтоной менен Байшүкүр талап алыптыр деген чын-төгүнү белгисиз кабар угулат. Жоболондуу бул жорукту териштирүү туура беш жылга созулган. Абдыракман элчи туткун абалында калган. Кылымдар бою элчилерге сый мамиле жасоо салтын туткан азиялык эл үчүн бул өзгөчө орой, текебер саясий мамилеге кабылгандыкка тете эле. Орус төрөсүн эпке келтиргенге арга жок, ата-журтка кайтып кете албай, Омбуда кармалып турганда, элчилер оор жоготууга дуушар болушат. 1789-жылы 20-июнда мечитте намаз окуп отурган жеринде Абдыракман элчи капилет көз жумат. Ал эми көпөс А. Нурмаметов орус бийлигине таланган мүлкү табылмайын бейкүнөө элчилерди Омбудан кетирбей кармап туруусун өтүнүп арызданат. Чатакты териштирүү узакка созулуп, акыры чыныгы кылмышкерлердин бети ачылып, кербенди Орто жүз казагы Худайменденин төлөңгүттөрү¹ Тайир Берди менен Ак-Кочкор талоонго алганы далилденет.

1793-жылы жазында гана жалаадан арандан зорго арылган кыргыз элчилеринин калган-катканы ата журтка кайтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Орусияга барган алгачкы кыргыз элчилеринин ишмердигинин тарыхый мааниси зор. Элчилер кыйла кыйынчылыктарга моюн бербей, өздөрүнө жүктөлгөн милдетти ийгиликтүү ишке ашырышкан. Кыргыздар менен Орусиянын ортосунда түздөн-түз алгачкы дипломатиялык катнаштын калыптанышына аракет жасалган.

Арийне, элчилик башат ачкан кыргыз-орус алакаларына Сибирдеги орусиялык бийликтердин оторчул текебер мамилеси бөгөт болуп, алгачкы дипломатиялык жетишкендиктер жокко чыгарылган. Атаке баатыр мындан соң Орусияга элчи жиберүү аракетин кайра жанданткан эмес.

Документтик материалдар

1. Кытай императорунун манифести.

Бурут (кыргыздарды калмактар ушундайча аташчу) уруусунун аксакалдарына (жолбашчыларына)

Галдан-Цэрен каза болгондон тартып Жуңгарияда ич ара чыр-чатак ырбап, калк тынч жашай албай калды. Мен, Көкө Теңир колдогон өлкөнүн эгеси, ичте

¹Төлөңгүт — султандын, хандын жан-жигиттери, кызматчылары.

да, тышта да – бардык жакта тынч, бейпил турмушту орноттум. Аларда (жуңгарларда) чаң-тополоң болуп жатса, кантип жөн тура аласың!

Ошондуктан Илени баш ийдирүүгө, Давадини колго түшүрүүгө, бардык ойрот урууларын тынчытып, аларды (эски) журтуна мажбурлап кайтарууга атайын чоң армия жибердим. Бирок жуңгарлар козголоңчу Амурсананы угуп, кайрадан дүрбөлөң салышты жана чоң армиядан талкаланышты.

Силер буруттар (кыргыздар), эч качан жу гарлардын (ички) ишине кийлигишкен эмессиңер, бирок эзелтеден коңшу ээлиksiңер (эл-журтсуңар). Азыр жуңгарлар толук багындырылды жана силердин жериңерге (Ата Журтуңарга) биздин чек ара менен чектеш (жанаша) болуп калды. Эгерде силер... (биздин) цивилизацияга көңүлүңөр түшүп баш ийип келсеңер, мен (силерге) кийим-кечеңерди өзгөртпөй, мурдагыдай жашаганга уруксат кылам, чиновниктерди дайындабайм жана салыктарды талап кылбайм. Эгерде өтүнүч менен элчи жиберсеңер, анда мен ырайым менен сыйлыкты көбөйтөм. Мүмкүн, силердин жергиликтүү каада-салтыңар, үрп-адаттары ар биздин (Чордондук) мамлекеттегиден айырмаланып турса керек, ошондуктан биз тарапка өтүүнү жана баш ийүүнү каалабайсыңар, бул силердин иш. Бирок ар дайым чек араны сактоо үчүн силерге баш ийген урууларды ооздуктап турса болот. Мен, ошондой эле, аскерди көбөйтпөйм жана тынчыңарды албайм. Бирок, эгерде силер тынч жашабасаңар, же чек араны бузуп көчүп-консоңор, талап-тоносоңор жана тополоң салсаңар, анда өзүңөр кагылышка (чатакка) себепкер болосоңар. Ошол замат (биздин) аскерлер (силерди) жазалайт. Силер өкүнүп каласыңар жана кийин кантип биздин ырайым кылуубузга жетишесиңер.

2. Бердикожонун кыргыздарга жортуулдары тууралуу баян.

«Кыргыздардын башкы жоосу ар дайым эр жүрөктүүлүгү жана (айлакерлиги) тапкычтыгы менен таанылган Бердикожонун дал өзү эле. Ал өзү бийлеген 500 казак жоокерин баштап келип,... 1785-жылы октябрда аларга (кыргыздарга) кол салат, анын (жортуулунун) учурунда алар (кыргыздар) оор жеңилүүгө дуушар болушкан, анткени ал аларга каршы 1500 жоокери бар кытай кошууну менен биргелешип көрүшкөн.

... Бердикожо аларга Аягуз өзүн жактан, кытайлар Иле тараптан чабуул коёт. Буга чейинки же иштерине эрдемсиген Бердикожо 1000 жоокерлүү кол кураган кыргыздарды биротоло талкалайм деп ээлигип, 1786-жылы январда кайрадан кыргыздарга жортуул уюштурду. Жидис (Жылдыз) суусуна жетип, алар ар жерде арттан келе турган аскерлерди жана кол салуу үчүн оңтойлуу учурду күтүп туруп калышат. Ал жер кыргыз айылдарынан алыс болгондуктан, алар өздөрүн ар кандай коркунучтардан алыспыз деп эсептеп, аттарын жайытка агытып жиберешет да, бейкапар уйкуга киришет. Бирок касташкан жоо алардын мындай кенебестигин пайдаланып кетет: адегенде аттарды айдап кетишип, андан соң 80 (кыргыз) жоокери көшүлүп уктап жатканда аларга

(казактарга) капыстан чабуул коюшат да, кээ бирөөлөрүн өлтүрүп, айрымдарын, анын ичинде колбашчы Бердикожону туткунга түшүрүшөт. Бердикожону кыргыздардын бири атына учкаштырып, өз улугу Эсенгелдиге алып келген...

(Академик Б. Жамгырчиновдун эмгегинен)

Суроолор

1. Кокон хандыгы качан, кайсы жерде түзүлгөн?
2. Ажы бийдин ишмердиги жөнүндө эмнелерди билесинер?
3. Кубат бийдин ишмердиги жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?
4. Цин Кытайы менен кыргыздардын мамилелерине эмнелер мүнөздүү?
5. Аблай хандын жортуулдары кандайча аяктаган?
6. Орусияга алгачкы кыргыз элчилери кандай максатта жөнөтүлгөн? Эмне үчүн

анын ийгилиги жокко чыгарылган?

§ 27. Кыргыздардын XVI—XVIII кылымдардагы маданияты

Маданий башат. Өткөн темалардан белгилүү болгондой кыргыздар XV кылымдын аяк ченинен тартып Кыргызстандын түпкү калкына айланган. Ошондуктан мындан ары көбүнесе кыргыздардын маданияты тууралуу сөз болот. Анын үстүнө дал ушул учурда Ала-Тоодо элет элинин калыптануу процесси жалпы жонунан аяктап калган. Мындай олуттуу окуя бир элдин бирдиктүү маданиятынын калыптанышына, өсүп-өнүгүшүнө өбөлгө түзүп, жаңы көрүнүштөргө жол ачканы анык. Бул мезгилде кыргыз элинин маданияты байыркы жана орто кылымдардагы Борбордук Азияда түптөлгөн бай маданий казына миң түркүн мурастарды өзүнө сиңирип алды. Кыргыздар жашаган Тенир-Тоо системасы жана ага чектеш өрөөндөр Батыш, Чыгыш жана Түштүк Азиянын калктарынын маданий, соода, рухий (диний) алакаларынын көпүрөсү катары кызмат кылган.

Орто кылымдарда Кыргызстанда жана канатташ аймактарда зороастризм, бутпарас (буддизм), тенирчилик жана башка шамандык ынаным, несториандык (христиандык), ислам, ламаизм (бутпарас дининин бир агымы) сыяктуу диндерге ишенген, өз жазуусун жана дүйнөгө көз карашын жайылтууга аракеттенген ар кыл маданий аймактардын өкүлдөрү жашап, өз изин калтырышкан. Арийне, андай мурастарды сиңирүү оңой-олтоң ишке ашкан эмес. Ар кыл тарыхый доорлор, ички жана тышкы согуштар, саясий, диний өнүктөгү өзгөрүүлөр, жазуу маданиятындагы жаңыруулар, аргасыз журт которуулар жана башка кыйын кезендер маданий өнүгүүгө кедерги болуп турган.

Элдик оозеки чыгармачылык. Кыргыз элинин маданиятынын басымдуу бөлүгүн элдик оозеки чыгармачылык түзөөрүн орто кылымдардан бери эле европалык чыгышпоздор баса белгилеп келишкен. Оозеки чыгармачылыктын ичинен кыргыз эли эң бийик сереге өнүктүрө алган жанр *дастанчылык* болуп саналат. XVI кылымда «*Мажму ат таварих*» («*Тарыхтар жыыйндысы*») аттуу Сайфеддин Ахсыкендинин чыгармасында Манас баатыр

менен байланыштуу уламыш чагылдырылган. Демек, ошол кылымдарда эле «Манас» дастаны Фергана кыргыздарынын арасында кенири таркаган. Дастан эл биримдигин чындоого, ынтымакты күчөтүүгө жана Ата Журтту сүйүүгө үндөйт. «Манас» үчилтигинин («Манас», «Семетей», «Сейтек») өзүгүн кыргыз элинин көз каранды эместик үчүн кылымдар бою жүргүзгөн баатырдык күрөштөрү, эгемендүү мамлекетин түзүү, анын коопсуздугун, элдин бейпил турмушун, кыйыр бүтүндүгүн жоодон коргоо идеясы түзөт. Анын толук варианты 500 миң ыр сабынан турат. Өзүнүн көлөмү, мазмунунун байлыгы, чагылдырылган окуялардын арбындыгы жагынан ал «Илиада» жана «Одиссея», «Махабхарата», «Шахнам», «Калевала» сыяктуу дүйнөгө таанымал эпостордон бир нече эсе чоңдук кылат. Ошондуктан океан сымал «Манас» дастанын кыргыздардын руханий маданиятынын туу чокусу, дүйнөлүк маданияттын керемет кенчи деп коюшат. Бизге *эпостун 60тан ашуун варианты жетти*. Эң алгачкы манасчылар Манастын кырк чоросунун бири, жарчысы **Ырамаңдын Ырчы** уулу, айкөлдүн замандашы **Жайсаң ырчы**, ага ини **Толубай сынчы**, **Токтогул ырчы** (XIV кылым) болгон. Кийинки доордогу атактуу манасчылардын катарына **Келдибек**, **Балык**, **Тыныбек**, **Чоюке**, **Сагымбай**, **Саякбай ж.б.** кирет. Дастанда кыргыз элинин эзелки мезгилден тартып жаны доорго чейинки тарыхындагы орчундуу окуялар элдик оозеки чыгарма түрүндө элестүү баяндалат. Узак убакытта калыптанган (айрым окумуштуулардын (М. Ауэзов, А. Бернштам) ою боюнча дастандын башаты VII кылымга таандык бул эпос акырындап кыргыздын башка майда дастандарын да өзүнө сиңирип, макал-лакап, накыл сөз, географиялык, космографиялык, этнографиялык жана башка билимдердин мухитине айлана берген.

Кыргыз дастанчылыгы бир катар тарыхый баскычтардын күзгүсү. Маселен, кайберен менен күч сынашкан көзгө атар мерген жана эр жүрөк баатыр тууралуу дастан «**Кожожаш**» деп аталат. Бул дастанда кыргыздардын жандууга да, жансызга да сыйкырдуу күч ыроологон эң байыркы (исламга чейинки) диний жана философиялык түшүнүктөрү камтылган. Өзүнүн урпактарын сактап, укум-тукумун улантууга болгон табигый укугу үчүн күрөшүп, Кожожашты женип чыккан Сур эчки эненин элеси азыркы учурда да экологиялык тең салмактуулукту сактоого, табигатка астейдил мамиле жасоого чакырат.

Ал эми «**Эр Төштүк**» аттуу сыйкырдуу жомоктон өнүп чыккан дастан болсо кыргыздардын исламга чейинки доордогу дүйнөнүн түзүлүшү тууралуу түшүнүктөрүн чагылдырган. Эр Төштүк жер астындагы дүйнөгө да саякат жасайт. Саян-Алтайдагы боордош элдердин дүйнөнү үч катмар катары элестеткен түшүнүктөрү бир кезде кыргыздарда да болгонун дал ушул дастан айгинелейт. **Жер тыншаар Маамыт**, **Куюн Маамыт** сыяктуу кейипкерлер бабаларыбыз алыстан кабар алууда, узак сапар тартууда тездикти, ылдамдыкты эңсегенин туюндурган. Ал эми **Алп кара куш** аркылуу бөлөк чыгыш элдериндей эле кыргыздар да аба жолун багындырууга кыялданып келгенин далилдейт.

XVII—XVIII кылымдардагы тарыхый окуялар кыргыздардын баатырдык дастандарын кыйла байытты. Бир чети ойрот-калмактар, кытай-манжуулар менен күрөштөр, экинчи чети, ушул күрөш учурунда ынтымактын ыдырашынын салака, залаы жаны дастандык прототиптерди жаратып тургансыйт. Натыйжада «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды» сыяктуу баатырдык дастандар жаралган. Чыйырды, Кыз Сайкал, Каныкей, Айчүрөк, Чачыкей сыяктуу акылман аялзаты менен байланыштуу жомоктор «Манас» дастанынын ар кыл бөлүмдөрүнө органикалык түрдө жиги жок кыналган. Ал эми кийинчерээк, «Манас» дастанынын негизги сюжеттик тулкусу калыптанган соң пайда болгон баатыр кыздар тууралуу аңыздар «Жаңыл Мырза», «Гүлгаакы» сыяктуу өз алдынча дастан катары эл оозунда айтылып калды. Ойротторго каршы күрөштөрдө данкы чыккан Жаңыл Мырза кыргыз коомундагы аялдардын ээлеген эркинирээк ордун тастыктайт.

Жаңыл Мырза. XVII кылым—
XVIII кылымдын башы.

Кыргыздарда чыгармачылык илхамы, көрөңгөсү көбүргөн төкмө акындык өнөр абдан өрчүгөн. Кыргыздын төкмө акындарынын көз көрүнөө куюлуштуруп ыр чыгаруу чеберчилиги орто кылымдарда эле мусулман саякатчылары тарабынан баса белгиленген. X кылымдагы араб саякатчысы *Абу Дулаф* кыргыздардын тили уйкаштыруу (ыр сымал) табияты менен айырмаланаарын жазган.

Төкмө акындар өзгөчө аш, тойлордо жана эл көп жыйылган жерлерде **айтыш** өнөрү (ыр түрүндө жарышуу, таймашуу) аркылуу өз чеберчилигин сынашчу.

Ал эми обондуу ырларды чыгаруу жаатында болсо кыргыздар жаш өзгөчөлүгүнө, кесибине, жашаган аймагынын, өрөөнүнүн шартына, социалдык абалына жараша ар кыл жанрдагы чыгармачыл дараметин өнүктүргөн. Сүйүү, ашыктык ырлары (**секетпай, күйгөн**), арман ырлары, кошоктор көбүнесе анык авторго эмес, жалпы элге таандык чыгармага айланып, кенири таркап кетээр эле. Жайлоодо мал кайтарган жайкы түндөрдөгү жаштардын ырлары (кыздардын «**Бекбекейи**»), жылкычы жигиттердин «**Шырылдаңы**»), кырмандагы «**Он майда**» сыяктуу ырлар өндүрүштүк мүнөзү менен өзгөчөлөнгөн.

Кыргыздын музыкалык өнөрү комузда, кыл кыякта, темир жана жыгач ооз комузда, чоордо, керней-сурнайда, жезнай, сыбызгыда ж.б. аспаптар-

да ойноп, жан эргиткен күү чыгарган өнөрпоздор менен даназаланган. Алар шаңдуу, кайгылуу, терең психологиялык ойго чөгөрчү күүлөрдү муундан-муунга мурастаган. Жортуулда добулбас, керней-сурнайлар колдонулчу.

«Кет бука», «Сынган бугу», «Камбаркан», «Дөгөчү», «Жаа толгоо» ж.б. залкар күүлөр ошол доордун орчундуу окуяларын комуздун уккулуктуу добушу менен баяндаган. Тактеке оюну, куудулдук, калмак бий ж.б. театрлаштырылгандай өнөрлөр да бар эле.

Кыргыздын оозеки философиялык ой-мурасы чечендик өнөрүндө да камтылган. Куюлуштура таамай жана терең мазмундуу сүйлөгөн чечендердин, көзү ачыктардын (социалдык жана саясий кубулуштарды алдын ала айтууга умтулган олуя-аярлардын) касиети тууралуу аныздар Толубай сынчы, Асанкайгы, Жээренче чечен сыяктуу уламыштык инсандарга байланыштырылган.

Кадимки элдик билимдери жана диний ишенимдери. Оюн-зооктору, заттык маданияты.

Эл билимдери. Кыргыз эли жалпы борбордук азиялык калктардын орток билим булагы менен шериктеш болуп, табигат таануу боюнча эмприкалык (турмуштук тажрыйбадан улам топтолгон) билимдерге ээ болгон. Албетте, орто кылымдардагы мусулмандык ренессанстын (илим, билим, маданияттын кайрадан дүркүрөп өнүгүшү) таасири тийгени да анык (астрономия, медицина).

Астрономиялык билимдери жагынан кыргыздар муундан-муунга өткөн бай тажрыйбага ээ эле. Белек Солтоноевдин маалыматында кыргыздар Үркөр, Толтойдун огу, Үч аркар, Чоң Жетиген, Кичи Жетиген, Алтын казык, Сары жылдыз, Чолпон, Балбылдак жылдыз, Күн сыяктуу жылдыз жана планета аттарын пайдаланышкан. Алардын түшүнүгүндө Алтын казыктан башка бардык жылдыздар жылып турушат, дал ошондуктан өз багытын аныктоодо алар Алтын казыкка карап бүтүм чыгарышчу. Саманчынын жолу да убакытты, багытты тактоого көмөкчү болгон.

Кыргыздар жыл эсебин жалпы түрк-монгол элдериндей эле мүчөл тартибинде (он эки айбанаттын аталышы менен байланыштуу) күн календарына негизденип жүргүзүшкөн. Мусулмандык ай календарына негизделген хижра жыл санагы диний иштер үчүн расмий мусулмандык адабиятта, кат жазууда гана пайдаланылган. Он эки жыл бир мүчөл деп эсептелип, кишинин жашын аныктоодо жыл менен бирге мүчөл эске алынчу. Адатта муну жыл сүрүү деп коюшчу (жадыбалды карап үйрөнүп алгыла).

Элдик календарга ылайык, ар жылды кыргыздар он эки айга бөлгөн (жадыбалды карап үйрөнүлө). Айлар кайберендердин аттары жана тогуздан бирге чейинки так сандар менен аталган. Мындай аталыш табигатты байыркы аңчылык аркылуу үйрөнүүдөн келип чыкканы шексиз. Жаны жыл жалган куран (март) айы менен башталган.

Мусулманчылыкка ылайык ар аптаны Орто Азия элдеринин салты боюнча: ишемби, жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, жума деп аташчу.

Борбордук Азиянын географиясы тууралуу кыргыздардын маалыматы да кенири эле. «Манас» жана башка дастандарда Кангай, Оркун (Орхон), Ыртыш, Алтай, Лоп (Лобнор), Көкөнор, Хотан, Тибет, Карашаар, Камбыл (Кабул), Ооган (Афганстан), Памир, Бадакшан, Кожент, Самарканд, Бухара сыяктуу ар кыл чөлкөмдөр, тарыхый-географиялык түшүнүктөр көп кездешет.

Табигат кубулушун жайчылар, эсепчилер алдын ала эсептеп айтып турушкан. Албетте, алардын сөзү чың чыкканда «карды жаадырып койду», «нөшөрдү токтотуп салды» деп апыртып, аларга касиеттүү сырды, күчтү ыйгарышчу. Иш жүзүндө андайлар эмпирикалык билимдерге таянышкан.

Элдик табып, дарыгерлер дары чөптөрдүн (адырашман, мамыры, ак кодол ж.б.) сырын мыкты билип, кесел адамдарды ак дары (жыландын кургатылган эти), кайберендин жана башка жапайы жаныбарлардын ар кайсы дене мүчөсү аркылуу дарылашкан. Түрдүү минералдык заттарды (мумиё) да пайдалана билишкен. Оорулууну кээде жаны союлган кара кочкордун же тайдын терисине орошчу. Жараатка күйгүзүлгөн кийизди жабышчу. Жортуулда, эр сайышта жарадар болгондорго хирургиялык жардам көрсөтүшчү. Сыныкчылар кол чыкса аны ордуна салган, тарамыш тартылганда, сөөк сынганда шакшак коюшкан. Денедеги окту тинтүү аспабы менен сууруган. Кан алуу, сүлүк салуу, тамыр кармоо сыяктуу табыпчылык да бар эле. Албетте, дем салуу, дуба окуу аркылуу кеселден арылтууга (мисалы, тиш ооруну) далалаттанган дарыгерлер, «жин-шайтанды» кубалоого алпурушкан бүбү-бакшылар да болгон.

Кыргыздар аралыкты эли, сөөм, карыш, кадам, кулач, саржан, чакырым, ат чабым ж.у.с. менен өлчөшкөн. Жоондукту, майда, суюк жана катуу затты ченөө системасы пайдаланылган.

Диний ишенимдери. XVII—XVIII кылымдарда кыргыздар негизинен ислам динин тутуп калышкан. Ал эми Жунгариядагы калмак-кыргыз аталган топтун дини ламаизм (бутпарастык агым) болгон. Тенир-Тоодогу кыргыздарда исламга чейинки диний ынанымдардын калдыктары да сакталган. Алар мусулманчылыкка доо кетирбей синтезделген. Алсак, исламдык кудай Алла-тааланын синоними катары «Тенирге» да сыйынышчу.

Кыргыз мифтеринде (аныздарында) Тенир — бир эле учурда ааламдын жаратуучусу жана көктүн (асмандын) кудайы болгон. Андан тышкары Жерге жана Сууга сыйынышкан. Жер Эне жөнүндөгү түшүнүктөн башка энелерди, бала-бакыраны коргогон Умай Энеге ишеним да болгон.

Кыргыздар ар кыл конуштардын, кечүүлөрдүн, ал түгүл айбанаттардын «ээси», олуя чалыш кишинин колдоочусу (жолборс, бөрү, ажыдаар кейпинде) болооруна ишенишчү. Айрым кыргыз урууларынын бугу, бөрү, багыш, илбирс (барс) ж.б. айбанат менен байланыштуу тотеми болгон. Жылкынын ээси — Камбар Ата, төөнүкү — Ойсул Ата, уйдуку — Зеңги баба, койдуку — Чолпон Ата, эчкиники — Чычан Ата, канаттуунуку — Буудайык, «ит төрөсү» — Кумайык деп эсептешкен.

Эне-Сай Кыргыз кагандыгы доорундагыдай эле отко табынуу салты сакталган. Арча менен аластоо, жортуулдан же алыскы сапардан кайткан кишинин башынан оттун чогуң үч жолу тегеретүү ж.б. ырым-жырымдар мусулмандык жөрөлгөлөрдү толуктап турган.

«Аркы дүйнө» тууралуу (эсхатологиялык) түшүнүк, кыяматтын кыл көпүрөсү, жан, арбак, кайып болуп кетүү (эч кимге көрүнбөс турмушка өлбөс болуп өтүү) сыяктуу түшүнүктөр да кенири таралган.

Кыргыздардын теги, уруулук курамы, тектеш элдер менен карым-катнашы жана кыскача оозеки тарыхы **санжырада** баяндалган (арабча «Шажара» — «дарак» сөзүнөн). Санжырачылар кыргыз урууларынын тегин дарак сымал бутактатып чечмелешчү. «Жети атасын билүү — парз» деген түшүнүк болочок санжырачынын көңүлүн уялаган.

Элдик оюң-зооктор. Эрки, күчтү, эптүүлүктү, шамдагайлыкты жана чыдамкайлыкты талап кылган күч сынашуу, теңтайлашуу (спорт) оюндары уландарды жоокердик эр жүрөктүүлүккө, ыкчамдыкка үйрөтүүгө өбөлгө түзгөн. Андай оюндар жамбы атмай, эр сайыш (эрөөл), эр эниш, балбан күрөш, мал, таш көтөрүп күч сынашуу, көк бөрү (улак) тартуу, кыз куумай сыяктуу оюндар болгон. «Ат — адамдын канаты» делет кыргыз накыл сөзүндө. Ат чабыш, жорго салуу, кунан чабыш, оодарыш, көк бөрү сыяктуу ат оюндары калайыктын көңүлүн өстүрүп, көп иштерге шыктандырган. Белек Солтоноев XVII—XVIII кылымдарда данкы таш жарган баатырлардын шумдуктуудай аргымактарын (**Шарп Кула** — саяк Түгөл бай казак ханы Эшимге тартуулаган буудан, **Кер Кулун** — Атаке баатырдын жоого минген аргымагы) ж. б. гипонимдерди (жылкы аты) санап келип, бугу уруусунан чыккан Найман, Жаныбек деген сынчылар күлүктөрдү 18 түргө бөлгөнүн айтат.

Ал эми ордо оюну эркектердин топ-топко бөлүнүп ойноочу, бир чети логикалуу, экинчи чети, шамдагайлыкты, чеберчиликти талап кылган оюң эле. Жаштардын селкинчек, ак чөлмөк, көз танмай, жоолук таштамай, кыз куумай сыяктуу толгон-токой оюндары бар болчу.

Заттык маданият. Али көчмөн мал чарбачылыгы менен күн көргөн кыргыздардын турагы боз үйү боло турган. Анын эң коозу, атайлап ардактуу адамга же кыз-күйөөгө арналып жасалганы **Ак өргөө** деп аталчу. Босого-таяктары, кереге, ууктары, түндүгү көчүп-конууга ыңгайлуу, көмкөрүлгөн чыны сымал боз үйлөр шамал, жаан-чачынга, карга туруштук берип, жашоого оңтойлуу болчу. Кийизден жасалган эшик, түндүк жабдуулар, үзүк, туурдук, жүн шоонадан түркүн түстүү оюу түшүрүлүп чың чырмалган чий, чыгдан боз үйдүн суукка байымдуулугун арттырып турган. Ички, тышкы жасалгасы да өтө жарашыктуу (тизгич, баш чалгыч, жабык баш, кырчоо, желбоо, тегирич, чачылар) келип уздардын көргөзмөсүндөй ар бир үйдүн ажарын ачып турган. **Уз аялдар** шырдак шырып, килем жана таар согуп, ала кийиз, үзүк, туурдук жасап, кийим тигип, сайма (туш кийиз) сайып алектенсе, **усталар** өз шык өнөрүнө жараша (темир уста, жыгач уста, зергер, имарат куруучу, кайыш, тери ийлөөчү ж.б.) адистешип эмгектенишкен.

Жалпысынан, XVI—XVIII кылымдарда кыргыз элинин Чыгыш Түркстанда, Ала-Тоодо, Памирде ж.б. жерлерде конуш тапкан топторунун маданияты эзелтеден бери калыптанган нукура улуттук салтка тарыхый коңшуларынын таасирин синируусу менен айырмаланган. Кыргыздар да канатташ жашаган коңшу калктарга этностук-маданий таасир этип турганы шексиз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргыздардын XVI — XVIII кылымдардагы маданиятына жалпы мүнөздөмө бере аласыңарбы?
2. Элдик оозеки чыгармачылыгы, «Манас» дастаны тууралуу айтып бергиле.
3. «Эр Төштүк» ж.б. дастандар эсиңерде барбы?
4. Төкмө акындык өнөр деген эмне?
5. Кыргыздардын обондуу ырлары, музыкалык өнөрү жөнүндө айтып бергиле.
6. Эл билимдери, эмпирикалык билимдер деген эмне?
7. Астрономиялык билимдер, кыргызча жыл сүрүү тууралуу айтып бергиле.
8. Кыргыздардын диний ишенимдери, оюн-зооктору жөнүндө эмнелерди билесиңер?
9. Кыргыздардын заттык маданияты кандай өңүттөрдө өнүккөн?

Жыйынтыктап кайталоо үчүн суроолор жана тапшырмалар

1. Ата Журт тарыхын окуп үйрөнүүдө кандай орчундуу окуялар эсинерде калды?
2. VII кылымдын орто ченинде Эне-Сай Кыргыз кагандыгынын эл аралык абалына эмнелер мүнөздүү эле?
3. Кыргыздардын каганы Барсбектин мамлекеттик ишмердиги жөнүндө эмнени билесинер?
4. Эне-Сай кыргыздарынын коомдук түзүлүшүнө, чарбасына эмнелер мүнөздүү?
5. Эне-Сай кыргыздарынын маданиятын, диний ишенимдерин мүнөздөгүлө.
6. Улуу Кыргыз дөөлөтү тууралуу эмнелерди билесинер?
7. X—XII кылымдардагы теңир-тоолук кыргыздар жөнүндө кандай маалыматтарды билесинер?
8. Караханийлер кагандыгы качан жана кайсы аймакта калыптанган?
9. Монгол чапкыны доорунда кыргыздардын саясий абалында кандай өзгөрүүлөр болду?
10. Монгол чапкыны доорунда Кыргызстандын аймагында кандай окуялар болгон?
11. Хайду, Моголстан мамлекеттери качан, кайсы аймактарда калыптанган?
12. XVII—XVIII кылымдарда Сибир кыргыздарынын коомдук-саясий турмушунда кандай өзгөрүүлөр болгон?
13. XVII—XVIII кылымдарда кыргыздардын чарбасынын негизги тармактарына мүнөздөмө бергиле.
14. XVII—XVIII кылымдарда кыргыздардын коомдук түзүлүшүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү атагыла.
15. Кыргыз-казак, кыргыз-калмак мамилелерине эмнелер мүнөздүү эле?
16. Ферганалык жана памирлик кыргыздар жөнүндө эмнелерди билесинер?
17. Кыргыздардын Чыгыш Түркстандагы саясий окуяларга катышуусу жөнүндө эмнелерди билесинер?
18. XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын ички, тышкы саясий абалына мүнөздөмө бергиле.

- 820-жыл** — Кыргыз кагандыгынын өз эгемендигин жарыялашы, кыргыз-уйгур согушунун башталышы (820—840).
- 840-жыл** — Уйгур кагандыгынын борбору Ордо-Балыкты кыргыздардын басып алышы. Уйгур кагандыгынын кыйрашы.
- 924-жыл** — Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн доору.
- 840-жыл** — Кыргыз кагандыгынын ордосунун Эне-Сайдан Моңголиядагы Кыргыз-Нор аймагына көчүрүлүшү.
- 842-жыл** — Тапу Алп Сол деген кыргыз колбашчысынын элчи катары Кытайга барышы.
- IX—X кылымдар** — Кыргыздардын Чыгыш Тенир-Тоого келиши.
- 940-жыл** — Караханийлер кагандыгынын негизделиши.
- 960-жыл** — Караханийлер кагандыгында исламдын расмий дин катары жарыяланышы.
- 999-жыл** — Караханийлердин Бухараны басып алышы, Мавераннахрды толук ээлеши.
- 1008-жыл** — Пул-и Чархийан салгылашуусу.
- 1069—1070-жылдар** — Жусуп Баласагунни өзүнүн «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») аттуу дастанын жазган.
- 1070-жыл** — Караханийлердин Чыгыш жана Батыш кагандыктарга биротоло жиктелиши.
- 1072—1077-жылдар** — Махмуд Кашгари (Барскани) өзүнүн «Диван лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин сөз жыйнагы») аттуу эмгегин жазган.
- 1125—1128-жылдар** — кыргыздардын кара кытайлардын чапкынына каршы күрөшү.
- 1130-жыл** — Кара кытайлардын Жети-Сууга келиши, Баласагунду каратышы.
- 1141-жыл** — Катыван салгылашуусу.
- 1207-жыл** — Жочу баш болгон монгол аскерлеринин «жаңгел элдерине» жортуулу. Кыргыздардын багындырылышы.

- 1208-жыл — Найман ханзаадасы Күчлүктүн Тенир-Тоого ооп келиши.
- 1211-жыл — Күчлүктүн кара кытайларды баш ийдириши.
- 1218-жыл — Монголдорго каршы тумат-кыргыз көтөрүлүшү.
- 1218-жыл — Монголдордун Баласагунду ээлеши, Кыргызстанды каратышы.
- 1219—1221-жылдар — Чыңгыз хандын Орто Азияны каратуусу.
- XIII кылым — Тенир-Тоого Эне-Сайдан жана Монголиядан кыргыздардын жаңы журт которуулары.
- 1264-жыл — Кыргыз жерлеринин Юань империясынын курамына киргизилиши.
- 1269-жыл — Хайду мамлекетинин негизделиши.
- 1276-жыл — Хайдунун Монголияга чоң жортуулу, кыргыздардын аны колдошу.
- XIII кылым — Кыргыздардын жоон тобунун Монголиянын борбору Каракорумга көчүрүлүшү.
- 80-жылдар — Хайду хандын Монголияга экинчи жортуулу.
- 1286-жыл — Тутуха баш болгон монголдордун Эне-Сайга жортуулу жана кыргыздарды басып алышы.
- 1292—1293-жылдар — Кыргыздардын бир бөлүгүнүн Манчжурияга көчүрүлүшү.
- 1293-жыл — Кыргыздардын бир бөлүгүнүн Манчжурияга көчүрүлүшү.
- 1295-жыл — Монголдук Алтай тоолорунда жашаган кыргыздардын бир бөлүгүнүн Шаньдун вилайетине көчүрүлүшү.
- 1348-жыл — Тоглук-Тимурдун хан жарыяланышы. Моголстан мамлекетинин түзүлүшү.
- 1358-жыл — Мавераннахрды Тоглук-Тимурдун каратышы.
- 1365-жыл — Чырчыктагы «Баткак салгылашуусу».
- 1371-жыл — Амир Темирдин Моголстанга алгачкы жортуулу.
- XIV—XV кылымдар — Тенир-Тоодо кыргыздардын ири уруу бирикмелеринин башка урууларды өзүнө жуурулуштурушу.
- XV кылымдын — Ала-Тоодо кыргыздардын көз каранды эмес саясий бирикмесинин — мамлекетинин калыптанышы.
- 80-жылдары — Кыргыз хандыгын Ахмет хандын («Алача хан») бийлеши.
- 1484—1504-жылдар — Султан Халил Султан — «кыргыздардын падышасы».
- 1504—1508-жылдар — Ала-Тоо аймагынын Кыргызстан атала башташы.
- XV кылым — Чарын-Челек салгылашуусу.
- 1508-жыл — Кыргыздардын Моголстанга толук кожоюндук кылышы.
- 1510-жыл — Кыргыздардын Моголстанга толук кожоюндук кылышы.
- 1514—1533-жылдар — Кыргыздардын өз алдынча өкүмдары катарында Мухаммед Кыргыздын ысымынын тарыхый булактарда аталышы.

- 1514-жыл — Мухаммед Кыргыздын Жоркент, Кашкарга жортуулу.
- 1517-жыл — Барскоон салгылашуусу.
- 1517—1522-жылдары — Кыргыздардын Мавераннахрга жортуулдары.
- 1524-жыл — Кыргызстанга Тахир хандын келиши. Кыргыз-казак согуштук ынтымагынын (союзунун) түзүлүшү.
- 1575-жыл — Памирлик кыргыздар жөнүндө алгачкы маалымат.
- 1598—1628-жылдар — Эшим хан менен Көкүм бийдин достугу.
- XVII кылымдын экинчи жарымы — Тауке хан менен Тейиш бийдин достугу. Кыргыз-казак биримдигинин, ынтымагынын чыңдалышы.
- 1633-жыл — Жунгар ханы Хара-Хуланын сибирдик кыргыздарды багындырышы.
- 1643-жыл — Калмактардын кыргыз жерине (Ала-Тоого) алгачкы жортуулу.
- 1670-жыл — Кыргыз Койсары бийдин Кашкардын акимдигине көтөрүлүшү.
- 1703-жыл — Жунгар ханы Цеван-Рабдандын 3000 түтүн кыргызды Сибирден Жунгарияга айдатышы.
- 1709—1710-жылдары — Кокон хандыгынын түзүлө башташы.
- XVIII кылымдын 20-жылдары — Акбото бийдин Кожентти бийлеши.
- 1723-жыл — Калмактардын кезектеги чоң жортуулунун натыйжасында казак, кыргыздардын журт которуусу.
- 1747-жыл — Акмат бий башкарган кыргыз колунун Кашкар тараптагы калмактарга жортуулу.
- 1754-жыл — Кубат бийдин Оро-Төбөгө жортуулу.
- 1755—1758-жылдары — Жунгар хандыгынын кыйрашы.
- 1758-жыл — Цинь-манчжурлар менен кыргыздардын кагылышуусу. Кытайга кыргыз элчилигинин барышы.
- XVIII кылымдын 60-жылдары — Кыргыздардын түштүк-батышка оогон бөлүгүнүн Ала-Тоого кайтышы.
- 1762-жыл — Ажы бийдин Ош менен Өзгөндү кокондуктардан коргошу.
- 1770-жыл — Аблай хандын Талас, Чүйгө чапкыны.
- 1785-жыл — Атаке бийдин элчилеринин Орусияга жөнөтүлүшү.

**КЫРГЫЗДАР, ТҮРК КАЛКТАРЫ ЖАНА КЫРГЫЗСТАН ТУУРАЛУУ
ЖАЗМА БУЛАКТАРДЫН МААЛЫМАТТАРЫНАН ҮЗҮНДҮЛӨР**

**I. Кытай булактарынан «Тан династиясынын тарыхынан»
(Н. Я. Бичуридин орусча котормосунан которулду)**

Кыргыздар... Алар согушта жаа-жебесин жана туу колдонушат. Атчандар курч кылычтан жана жебеден сактануу үчүн колу-бутун жыгач менен каптайт, ийиндерин тегерек жыгач калканч менен жабат. Мамлекеттин башчысы Ажо (инал) деп аталат, ошол себептен башчынын аты Ажо (инал) деп аталат. Анын турган жеринде туу сайылып турат...

Ажо кышында тумак, жайында төбөсү чуштугуй, жээги сыртына кайрылган алтын менен кыюуланган калпак, калгандары кийиз калпактарды кийишкен... Аялдары Аньсиден, Бэйтинден жана Дасядан алынган (Чыгыш Түркстан менен Ортоңку Чыгыштан) жүн же жибек кездемелерден тигилген көйнөктөрдү кийишет...

Никелешүүдө калынына жылкы жана кой беришет. Байлары жүз, мин баштан беришет.

Өлгөн кишини көмүүдө беттерин тытышпайт, сөөктү үч катар ороп ыйлашат. Андан кийин аны өрттөшөт, сөөгүн чогултуп, бир жылдан кийин көмүшөт. Мындан кийин белгилүү убактарда үн чыгарып ыйлашат...

Жазуусу жана тили уйгурлардыкына дээрлик окшош.

Алардын мыйзамдары өтө катуу. Салгылашуу алдындагы чечкинсиздиги, элчилик милдетин аткарбагандыгы, мамлекет башчысына туура эмес кеңеш бергендиги үчүн жана уурулук кылгандыгы үчүн башын алууга өкүм кылынат...

Кыргыз — күчтүү мамлекет болгон. Ээлеген аймагы боюнча түрктөрдүн жери менен тен эле. Түрктөрдүн башчылары кыздарын алардын башчыларына беришкен...

...Бул мамлекет Даши (Араб халифаты), Туфани (Тибет) жана карлуктар менен дайыма достук мамиледе болгон. Бирок тибеттиктер кыргыздар менен алака жүргүзүүдө уйгурлар тарабынан талоонго учуроодон коркушкан, ошондуктан карлуктардан коштоочуларды алышкан.

...Бирок уйгур (мамлекети) начарлай баштаганда, Ажо (инал) өзүн өзү — хан, түргөш тегинен болгон энесин — жесир ханыша, ал эми карлук-жаб-

гунун кызы болгон аялын — ханыша деп жарыялаган. Уйгур ханы өз вазирин (жазалоого) жөнөткөн, бирок ал ийгиликке жетишкен эмес. Хан согушту жыйырма жыл уланткан. Ажо (инал) өзүнүн женишине текеберленип, минтип айткан: «Сенин күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордоңду аламын, анын алдында атымды (байлап) коёмун, туумду саямын. Эгерде мени менен согуша алсан, батыраак кел; эгерде анте албасан, тезирээк кеткин»...

(Мындагы маалыматтар Эне-Сай кыргыздарынын VII—IX кылымдардагы тарыхын камтыйт.)

«Тан династиясынын байыркы тарыхы»

(X кылымда түзүлгөн) — «Цзю Тан шу»

(А. Г. Малявкиндин орусча котормосунан которулду)

Кайчэн башкаруу доорунун (837—841-жылдар) башында уйгур вазирин (министри) болгон Ань Юнь-хэ жана Чай-цао тегин Са-тегин каганды тактыдан кулатууга ниеттеништи. Каган Са-тегин аны билип калып, Чай-цао менен Ань-Юнь-хэни өлтүрүп салды. Андан соң Цзүэ-ло-у аттуу уйгур вазирин сырткаркы аскерлердин көмөгүн алды да, Чай-цао менен Ань Юнь-хэнин өлүмүнө каарданып, Са-тегин каганды өлтүрүп салды жана Лу-цзи тегинди тактыга отургузду.

Күчлү Бага (Цзүйлү мо-хэ) аттуу колбашчы Цзүэ-ло-уну жек көрөөр эле. Ал (Күчлү Бага) кытайларды чакырды жана 100 миң атчан аскерди баштап, уйгурдун (башкы) шаарын ойрон кылды, Луцзини өлтүрдү, Цзүэ-лонун башын алдырды... Уйгурлар ар кыл элдерге баш пааналай качышты. Са-чжи аттуу уйгур вазирин Пантегинди, анын беш бир тууганын... жана 15 урууну алып, карлуктар тарапка — батышка качты. Дагы бир бөлүгү тибеттиктерге баш ийди, дагы бири — Аньсиге кетти. Мындан башка кагандык аймакка жакын турган 13 уруу өзү үчүн У-цзе аттуу тегинди каган жарыялап, түштүктү көздөй ооп кетти...

... Хой-чан башкаруу доорунун 3-жылынын 2-айында (843-жылдын 5-марты — 3-апрелинде) (кытайлык) аксарайга кыргыздардын Чжу-у Хэ-су аттуу элчиси келип, эки аргымак атты белек катары тартуу кылды. Ал ошондой эле өзүнүн каганы уйгурларды талкалаганын жана өз мекенине узатуу үчүн (кытайлык) Тай-хэ аттуу бекбийкени¹ кабыл алганын кабарлады. Өкүнүчтүүсү, уйгурлардын калган-каткан бөлүгү бекбийкени орто жолдон тартып алышкан...

(847-жыл) ... Уйгурлар У-цзе каганды Цзинь-шань тоолорунда өлтүрүп, анын ордуна кичүү бир тууганы Э-нянь тегинди каган кылып жарыялашты.

(848-жыл) ... Кыргыздардын вазирин А-бо ар кыл уруулардан куралган 70 миң аскердик колду баштап, Тянь Дэ дубалынын түндүк чектеринин

¹ Бекбийке — тектүү бийке, тектүү жердин кызы (принцесса).

түштүк-батышынан басып кирди. Ал Э-нянь менен уйгурларды каратууга ниеттенген. Ал шивэй элин катуу жеңилишке учуратты, андан соң шивейлердин карамагындагы уйгурлардын баарын жыйып, аларды Гоби чөлүнүн түндүгүнө кайтарды.

**Цзүй-чжэн жетектеген ордо
тарыхчыларынын комиссиясы (974-жыл)**

«Беш династиянын дарыхы» (907—1125-жылдарды камтыйт) —
«Ляо ши» (А. Г. Малявкиндин орусча котормосунан которулду)

Хой-чан башкаруу доорунун (841—846-жылдар) башында Уйгур мамлекетине кыргыздар басып кирди. (Уйгурлардын) уруулары жана уруктары дүрбөлөнгө түшүп, көчө качышты...

«Кидандардын Ляо мамлекетинин тарыхы» (907—1125-жылдарды камтыйт) «Ляо ши» (А. Г. Малявкиндин орусча котормосунан которулду)

(952-жылы 15-ноябрда, б. а. Инли башкаруу доорунун 2-жылынын 10-айында у-шэнь күнү) уйгурлар менен кыргыздар белек-бечкеги менен элчилерин жибершти.

**Оуян Сю. Беш династиянын тарыхы боюнча
жазылмалар — «Удай шиңзи»
(В. С. Таскиндин орусча котормосунан которулду)**

Жети жыл кидандардын туткунунда болгон кытайлык Ху Цяо деген кызматкер адам 953-жылы мекенине кайтып келип, көргөн билгенин жана укканын баяндайт.

...Фучжоуга (азыркы Ганьсу аймагындагы жер) келгенимде, кидандар мени аяшты да, Ата Мекениме кантип качып кетишими үйрөтүштү. Алардан мен ар кыл өлкөлөр жана алар жайгашкан жерлер тууралуу билдим...

Түштүк-батышта Жучжоу аймагына чейин мурда кытайлар ээлеп турган жерлер жайгашкан. Батышта түрктөр жана уйгурлар жашайт. Ал эми түндүк-батышта болсо чек ара оуцзюэлүй уруусуна чейин жетет...

Оуцзюэлүй уруусунан батышта кыргыздар жашашат...

• Ван Яндэнин 981—982-жылдары Турпан ойдуңундагы
Уйгур идикуттугуна жасаган сапарынын баяндамасынан
(Проф. Өзкан Изгинин түркчө котормосунан которулду)

...(Турпандагы Уйгур идикуттугунун өкүмдары) түштүк түрктөрүнүн, түндүк түрктөрүнүн, улуу чигилдердин, кичүү чигилдердин, йагмалардын, карлуктардын, кыргыздардын, бармандардын, ке-то (?), Үрүн (уруңгу)

урууларынын үстүнөн бийлеп турат. Бул жерлерде жакыр кишилер жок. Алар муктаж кишилерге азык-түлүктөн жардам кылып турушат. Кишилердин өмүрү узун. Жалпысынан жүз жашка чейин жашашат.

...Төртүнчү айдын жүзү эле. Арслан хан Беш-Балыкта тыныгып жаткан...

(Беш-Балык менен Кочо шаарларын ордо кылган уйгур идикүтү¹ Арслан хан биерде саналып өткөн элдердин баарын эмес, алардын тек гана Турпан ойдуңунда жашаган өкүлдөрүнүн үстүнөн, анын ичинде чыгыш теңир-тоолук айрым кыргыз урууларынын үстүнөн бийлеген.)

II. ЭНЕ-САЙ, ОРХОН, ТАЛАС РУНА СЫМАЛ ЖАЗМАЛАРЫНАН

Эне-Сайдагы Алтын-Көл эстеликтери

(Абакан өзөнүнүн оң тарабында Алтын-Көлдөн бир чакырым алысыраактагы адырдан табылган таш бетиндеги жазуу)

Биринчи эстелик

Алдыңкы бети:

1) ² Жердеги эрдигиме (вариант: Барс тегиме), Эрдемдигиме канбадым.

2) Атышаар алп элениз, утушаар күч элениз; инилүү Бөрү уча (качып), Барс айрылбай...

3) Бу атабыз — Умай бег, биз — тегибизден алп эрбиз (баатырбыз). Өзүңдү кыйнабадын. Өзүң үчүн ат, өзүңө коштоп үч эрди албадын. Аттигиниң, сен менин салтымдан, тилегимден айрылба, эл ичинде менин баркым...

Оң жак бети:

4) Эр-азаматтык баркым үчүн иним, агамдын даназалуулугу үчүн белгимди (эстелигимди) тигип берди.

5) Төрт бир тууган элек, бизди күчтүү кудурет (Эрклиг) айырды, аттигиниң ай.

6) Алтын чүрөк, жаш кийикти изде, ыйлатып-сыктат; күч-кубатынан Барсым айрыла берди, аттигиниң.

Сол жак бети:

7) Он ай көтөрдү энем, анан элиме (мамлекетиме) келтирди. Баркым үчүн мен жердедим (жашап келдим).

¹ *Идикүт* — ыдык күт — ыйык күт — VIII кылымдагы басмыл бийлик эгесинин, кийинчерээк Турпандагы уйгур өкүмдарынын IX кылымынын экинчи жарымы — XIII кылымдагы титулу.

² Бул эстеликтердеги номерлер аркылуу жазма эстелигиндеги саптын ыраатын белгиледик.

8) Элим, өкүнүчүнө, калың жоо менен кагылышып, айрылдым, аттигинин.

9) Ининизге, аганызга инген жүгүн (төө жүгүндөй кыйынчылыкты) арттыңыз.

Экинчи эстелик.

Алдыңкы бети:

1) Эрдемдүү элди, журттуу, күчтүү элди билген эр атым — Эрен Улуг, барктуу баатырмын.

2) Каарман, барктуу мамлекетим бардыгы үчүн журт козголбоду...

3) Өргөөдөгү курдашыман — ханышамдан айрылып баратам, мен уулу-ма... эл-журтума канбадым.

4) Отуз сегиз жашымда.

Сол жак бети:

5) Он ай көтөрдү энем. Уул туулдум. Эр жеттим.

6) Мамлекетимден төрт жолу сапарга чыктым. Баркым үчүн Ынанчу Алп ичинде...

Оң жак бети:

7) Барктуу (каармандар) ушундай эле. Аттин, мен Алтын Кырга кеттим.

8) Эр-азаматтык баркым үчүн Тибет канга элчиликке барып келчүмүн (келбей калдым).

Эне-Сайдагы Бегре эстелиги

Алдыңкы бети:

1) Төрпе (же: Төр-Апа) — мен, ички кызматка он беш жашымда... алынганмын; канышамдан, мун менен сиздерден айрылдым. Күн, Айды көрүүдөн калдым.

2) Үч уулумдан айрылдым, аттин, канбадым. Кайраттангын!

...Оң жак бети:

9) Он беш жашымда табгач (кытай) канга бардым. Эр-азаматтык баркым үчүн... алтын, күмүштүү бул мамлекеттен кишилүү (аялдуу) болдум.

10) Жети бөрүнү өлтүрдүм, Барсты, кайберендин улагын (көкмөк) өлтүргөн жокмун.

(Эстеликтин жазуусу кыскартылып берилди.)

Тывадагы үчүнчү эстелик

(Төс жана Эрба өрөөндөрүнө жакын жерде табылган)

1) Кара кан (өлкөсүнүн) ичиндеги кызматтагы мен — Эзгене.

- 2) Жыйырма алты жашымда элем.
3) Мен өлдүм Түргөш мамлекетинин ичинде. Бек — мен (элем). Бул жазуу...

(Тывада табылган бир нече жазуунун ичинен бирөөнү гана үлгү катары кыскартып сунуш кылдык.)

Монголиядагы Сужин-Даван эстелиги

Окулушу:

- 1) Уйгур йиринте йаглакар кан ата келтим.
- 2) Кыргыз оглы мен. Бойла кутлуг йарган
- 3) мен. Кутлуг Бага Таркан өге буйрыкы мен...

Которулушу:

1) Уйгур жеринде, мен, Йаглакар кан ата, келдим (Башка вариант: Уйгур жеринде Йаглакар канды итерип чыгара келдим. — С. Г. Кляшторныйдын котормосу).

2) Кыргыз уулумун. Мен — Бойла, куттуу жардык чыгаруучумун (сотмун).

3) Куттуу Бага Таркандын атайын буйрук аткаруучусумун...

(Эстеликтин жазмасы 11 саптан турат, кыскартылып берилди. Түркиялык илимпоз Осман Фикри Серткайа бул жазма үчүн жаңы котормолук вариантты даярдады.)

Монголиянын Кошо-Цайдам жериндеги Күлтегинге арналган эстелик

Көлөмдүү жазуу:

17) ...Көгменди аша кыргыз жерине чейин жортуул кылдык.

20) Барс-бег эле, каган даражасын (ага) биз бердик, карындашымды жар кылып бердим. Өзү жаңылды, каганы өлдү, эли күң, кул болду...

25) Кыргыз каганды баштап балбал тиктим...

34) ...Күлтегин (жыйырма алты)

35) жашында кыргызга карай жортуул жасадык. Найза бою жааган карды жиреп, Көгмен гоосунун чытырманын ашып, Кыргыз журтун уйкуда бастык. Каганы менен Сунга жангелинде салгылаштык...

36) ...Кыргыз каганын өлтүрдүк, мамлекетин чаптык. Ал жылы түргөшкө карай, Алтын жангелин ашып, Ыргыш.

37) суусун кечип жортуулдадык. Түргөш элин уйкуда бастык. Түргөш кагандыгынын кошууну Болчу да оттой жанып, качырып келди, салгылаштык...

38) ...Каганын анда өлтүрдүк, мамлекетин чаптык, кара түргөш элинин баары багынды...

39) Согдак (согду) элин имерели деп, Йинчу-Дарыяны (Сыр-Дарыяны) кечип өтүп, Темир-Капкага чейин жортуул жасадык...

53) (Күлтегиндин ашына) Он ок элинен, уулукман, түргөш каганынан Макрач тамгачы, Огуз Билге тамгачы келди. Кыргыз каганынан Тардуш Ынанчу Чор келди... Табгач кагандан (Тан империясынын) өкүлү Чаң-сенун келди...

Монголиянын Баин-Цокто коктусундагы Тон-йокукка арналган эстелик

19) ... Табгач каган жообуз эле, он ок каганы жообуз эле,

20) артыкча Кыргыздын күчтүү каганы жообуз болду. Ал үч каган сүйлөшүү жүргүзүп, Алтын жангелинде (Алтын Йыс) биригели деп чечишти...

23) ...Көгменде жол бирөө эле, суук деп эшитип, бул жол менен жүрсөк болбос дедим... Жердин өңүтүн билчү киши издеттим, аз аттуу элдин бир кишисин таптым...

26) ...Жол көрсөткүч жаңылып калып, мууздалып өлтүрүлдү. Кысталган каган желдире, тездеп бастыргыла деди.

27) «Аны өзөнүн бойлоп баралы!» Ал өзөн менен төмөн жүрүп отурдук, кошуунду санаш үчүн өргүттүк. Атты жыгачка байладык (тыныктырдык). Күн дебей, түн дебей желдирип бардык. Кыргыздарды уйкуда бастык.

28) ...Найза (сүнгү) менен жол ачтык. Каганы, аскери түрүлүп келди. Салгылаштык, жанчтык, каганын мерт кылдык. (Өзүбүздүн) каганга кыргыз эли баш ийди, жүгүндү, (андан сон) кайтып кеттик, Көгмен жангелин айла-нып өтүп келдик.

29) Кыргыздан кайттык...

58) Түрк Билге Каган (сенин) мамлекетиңе багыштап жаздырдым мен— Билге Тон-йокук.

Монголиядагы Билге Каганга арналган эстелик

(Орхондун боюндагы Эрдени Цзу кечилканасынан 60 чакырым түндүгүрөөктө табылган)

26) ...Жыйырма алты жашымда чик эли (чик болуп) кыргыздар менен биригип жоо болду. Кем өзөнүн кечип, чиктерге карай жортуул жасадым. Өрпөн жеринде салгылаштым, кошуунун талкаладым. Аз элин (аз бодуныг) караттым. Жыйырма жети жашымда кыргызга карай жортуулдадым. Найза баткандай.

27) карды жиреп, Көгмен жангелине чыгып, кыргыз элин уйкуда бастым. Каганы менен Сунга жангелинде согуштым. Каганын өлтүрдүм, мамлекетин караттым. Ошол жылы түргөшкө карай Алтын жангелин ашып, Ыртыш дарыясын кечип, жортуулга чыктым. Түргөш кагандын кошууну оттой, куюндай качырып келди.

28) Болчуда согуштук. Каганын, жабгусун, шадын анда өлтүрдүм, мамлекетин караттым. Огуз жашымда Беш-Балыкка карай жортуул жасадым. Алты жолу согуштым...

33) ...Тенири жалгагандыгы үчүн, мен кураганым үчүн түрк эли куралган эле. Мен мынча тырышкандык менен курай баштабасам, түрк эли өлөт эле, жок болот эле. (Түрк) бектери жана эл — муну андагыла, муну билгиле!..

Билге Кагандын жазуусун (мен —) Йоллыг тегин жаздым. Мынча бедизди, оймо-чиймени Билге Кагандын тууганы — мен — Йоллыг тегин, бир ай төрт күн олтуруп жаздым...

Талас өрөөнүндөгү эстеликтер

Биринчи эстелик

- 1) ...Эр-азаматтык атым — Удун...
- 2) Жубайы эр күнүндө тул калды.
- 3) Инилери: Кара Барс, Огул Барс.
- 4) Өзүнүн жоро-жолдошторунан (айрылды).

Экинчи эстелик

- 1) Отуз оглан (отуз уул), сакчылары мечин (маймыл) жылынын он алты...
- 2) Эр атым — Кара Чор. Ардактуу аргымагы — Кара йазмаз (же мүдүрүлбөс).

3) Алты уруунун энеси, кийин карындашы Ынал өлдү.

- 4) Кара Чор, атым — кула, Кара йазмаз.
- 5) Кара Чор сиздерден, өз уялаштарынан айрылды.
- 6) Атасынын аты — Тоган, уулунун аты — Кара Чор...

Төртүнчү эстелик

Аты — Чор. (Ал) Отуз огландан, дүйнөнүн жыргалынан оолактады. Сиздерге ишенип, эрендер, оглан Чор мурас калды. Жубайы (катуны) тул калды.

(Талас эстеликтериндеги «отуз оглан» менен кыргыздардын курамындагы «отуз уул» уруу атынын бирдей чыгышы өзгөчө кызыктуу. Талас жана Эне-Сай жазмаларынын типологиялык жакындыгынан улам экөөнү тең Эне-Сай кыргыздары жана алар менен маданий-тарыхый алакалары бар этностордун өкүлдөрү жаратканы белгиленүүдө.)

III. МУСУЛМАН БУЛАКТАРЫНАН

**Араб географы Ибн Хордадбек (IX кылым) жазган
«Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» эмгегинен**

Түрктөрдүн өкүлдөрү төмөнкүлөр: Тогузгуз — алардын өлкөсү түрктөрдүн өзгөчө кенири өлкөсүнөн болуп, ас-Сын (Кытай), Тибет, Карлук (стан) менен чектешет: Кимак; Огуз; Чагыр; Беченек; Түргөш; Азкиш; Кыпчак; Кыргыз — бул өлкөдө жыпар бар; Карлук; Калач — бул өлкө Жейхун дарыясынын берки (түштүк) ойзүндө.

**Араб саякатчысы Абу Дулаф (X кылым) жазган
«Биринчи баяндамадан»**

...Андан кийин биз кыргыз деген урууга келип жеттик... Алардын ыбаадатканасы (храм) жана жаза турган каламы бар. Ал эми тили уйкаш (ыр сымал куюлушуп) келет, табынуу учурунда аны колдонушат. Алардын асабасы жашыл... (кыргыздар жашыл түстү деле бир катар учурда «көк» деп атай беришет). Жүздөрүн түштүктү карай буруп табынышат; Көк жылдыз (Сатурн) менен Чолпонду ыйык тутушат, Миррих (Марс) жылдызын анча сүйүнкүрөй беришпейт. Алар жаны төрөлгөн ымыркайды аздектешет жана берик аялдарга көз жарганына чейин кызмат кылып турушат. Алар (кыргыздар) бардык кийимдерди кийишет. Алар соода жүргүзө билет жана жылдын мезгилдери жана ар кыл убакыт үчүн өз чен-өлчөмү бар. Алардын өлкөсүндө көп сандаган айбанат бар. Алар түнүчүндө жарык кылуучу ташка ээ... Алардын билимдүү падышасы (ханы) бар...

**Истахринин (X кылым) «Китаб масалик ал-мамалик»
деген арабча эмгегинен**

...Ал эми тогузгуз, кыргыз, кимек, огуз жана карлук сыяктуу түрктөрдү сөз кылсак, алардын баарынын тили бирдей, алардын ар бири экинчисин түшүнө алат...

Кыргыздар болсо тогузгуздардын, кимектердин ээликтеринин, мухиттин (океандын) жана карлук жергесинин аралыгында байыр алышкан.

...Алиги тоолор Гурдун артында бүт Хорасанды бойлоп Бамиандын чегиндеги Банжхирге чейин созулуп, андан ары Ваххан өлкөсүнө кирет да, түрктөрдүн Мавераннахрдан жиктелип, түрктөрдүн ичкерки аймактарына — кыргыздардын жанындагы Илак менен Шаш (Ташкент) чөлкөмдөрүнө дейре созулат. Бул тоолор баштан аяк алтын-күмүш кендерине жык толгон, алардын өзгөчө мол кени кыргыздардын өлкөсүнө чукул орун алган...

**«Худул ал-аалам» аттуу автору белгисиз фарсыча
географиялык эмгектен (982-жыл)**

...Он биринчи көл — бул чигилдер менен тогузгуздардын ортосундагы Ысык-Көл. Анын узундугу 30 фарсан, туурасы 20 фарсан; Барскан шаары ушул көлдүн түштүк жээгинен орун алган...

Анын (кыргыздар аймагынын) чыгышында Чын (Түндүк Кытай) аймагы менен деңиз — Чыгыш мухити орун алган, түштүгүндө тогузгуздар менен карлуктардын айрым чөлкөмдөрү, батышында кимектердин жерлери, (түндүгүндө болсо) адам жашагыс түндүк чөлкөмдөрү.

...Алардын бийлик жүргүзүүчүлөрүн «кыргыз каганы» деп аташат.

...Фури (курыкан) — бул элдин аты, алар да кыргыздарга кирет; алар кыргыздардан чыгышта жайгашкан жана башка кыргыздарга эч аралашпайт... Алардын тилин бөтөн кыргыздар түшүнбөйт, алар жырткыч жаныбарларга окшош. Алардан көп алыс эмес бир шаар бар. Аны Кемичкет деп аташат. Мында кыргыз каганы жашайт.

Кесим (кыштым?) кыргыздардын дагы башка бир элинен. Алар тоо койнунда алачыктарда жашайт, аң терисин, жыпарды, хуту мүйүзүн жана башкаларды жыйнашат. Ал кыргыз элдеринин бири, алардын тили карлуктукуна жакын, ал эми кийим-кечеси кимактардыкына окшош.

Кыргыздардын бул түрлөрүнүн бардыгынын тең, албетте, кыштагы да, шаары да жок, алардын баары тең каган жашаган жайды эсептебегенде, алачыктарда (боз үйдө) күн өткөрүшөт.

...Пенчул карлуктар мекендеген аймакта орун алган. Өткөн бир заман да анын бийлөөчүсү тогузгуздар эле, эми аны кыргыздар башкарышат.

...Каркыра-хан — кимактарга таандык дагы бир аймак. Анын калкы каада-салты жана үрп-адаты боюнча кыргыздарга окшоп кетет.

...Ош — калктуу жана молчулуктуу жер. Анын калкы жоокер келишет. Тоонун этегинде жайгашкан; бул тоодо каапыр түрктөргө байкоо кылуучу кароолдор көп...

Өзгөн — Фергана менен (каапыр) түрктөрдүн чек арасындагы шаар.

Гардизинин (XI кылым) фарсыча «Зайн ал-ахбар» эмгегинен

Кыргыздардын өз бийлөөчүсүнүн өкүмүнө биригишинин себеби төмөнкүдөй: ал славяндардан (саклаб) чыгып, славяндык төбөлдөрдөн болгон... Ошол төбөл чатакташып кетип, (Урумдан, т.а Византиядан келген) элчини өлтүрүп койду да, славян өлкөсүн таштоого аргасыз болду... Жер кезип жүрүп ал кимактар менен тогузгуздардын ээликтеринин ортосундагы бир аймакка келди. Тогузгуздардын ханы өз уруусу менен жанжалдашып, аларга каарын төктү, көбүн өлтүрүп салды. Калганы жайылып качты, бир-бирден алиги славянга келе башташты... Өз айланасына топтолгон алиги урууга ал Кыргыз деген ат берди...Славяндык тегинин белгилери кыргыздардын кебеге-кешпиринен дагы эле байкалат — алар кызыл чачтуу жана куба жүздүү (ак терилүү) келишет...

...Кыргыздар тарапка кетчү жол тогузгуздардын өлкөсүнөн — Чинанчекет шаарынан Хасанга созулат. Хасандан Нухбекке, Кемиз-Артка чейин шалбаа аралап бир же эки ай, андан соң — чөл аркылуу 5 күн жүрүү керек. Кемиз-Арттан Манбек-Лу жергесине тоо аралап жүрүү керек, анан токойго кабылат... Манбек-Лудан соң Көгменге келишет. Жолду ката жайыттар,

мыкты булак суулар жана көптөгөн илбээсиндер жолугат. Дал ушундай жерди аралап 4 күн жүрүп, Көгмен тоосуна жетишет. Бул тоо — бийик, анын карагайлары көп, жолу тар. Көгменден кыргыздын ордосуна чейин 7 күндүк жол... Биерде кыргыз хаканынын аскердик ордосу жайгашкан... Бул жерге үч жол аркылуу гана барууга болот, бийик тоолор жана жангел башка тарапты бүт тосуп турат. Үч жолдун бири түштүккө — тогузгуздарга, экинчиси кимактар менен карлуктарга — батышка кетет; үчүнчү жол — талаага (түндүккө) кетет...

...Индиялыктар сынары эле кыргыздар да маркумдун сөөгүн өрттөп жиберипет да, минтип айтышат: «От — эн таза нерсе, отко түшкөндүн баарысы тең арууланып, тазаланат. Өлгөн адамды да от кирден жана күнөөдөн арылтат». Айрым кыргыздар уйга, башкалары шамалга, үчүнчүлөрү кирпичеченге, төртүнчүлөрү сагызганга, бешинчилери шумкарга, алтынчылары кооз дарактарга табынышат. Алардын ичинде «фагинун эси-нен танып калат... анын салган төлгөсүнүн көпчүлүгү ал айткандай эле чын чыгат».

(Гардизинин кыргыздар тууралуу негизги кабарлары VIII кылымда жашаган Ибн Мукаффанын маалыматтарына негизделген.)

Махмуд Кашгаринин 1072—1077-жылдарда жазылган «Диван лугат ат-түрк» эмгегинен

...Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) таңдайынан чаң чыккан чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү кең тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнаганымды) тартибин таыналай өтө сымбат кат кылдым.

Ушул китебимди... түбөлүккө эстелсин да, өчпөс издей чектелсин деп жазып бүттүм, ага «түркий тилдер сөз жыйнагы» атты туттум...

Өзүнүн теги боюнча түрктөр жыйырма уруудан турат. Алардын бардыгын тең санжырада Нух пайгамбардын, Алланын кут сөздөрү ага жар болсун! — уулу Йафестин уулу Түрккө такашат. Алардын (санжырасынын) жагдайы Ибрайым пайгамбардын, Алланын кут сөздөрү ага жар болсун! — уулу Исхактын уулу Урумдун (Рум) урпактарынын абалына окшош.

Алардын ар бир уруусунун Алладан башка эч кимге беймаалым сандагы уруктары бар. Мен алардын эң башкы урууларын гана санап жана огуз-түркмөндөрдүн урпактарынан башка майда-чүйдө уруктарын калтырып жатамын. Алардын (огуздардын) уруктарын жана малга салчу эң тамгаларын адамдардын аларды үйрөнүүгө муктаж болгондугу үчүн баяндаймын.

Алардын (түрктөрдүн) чыгыш чөлкөмүнөн тартып созулган каапыр да, мусулман да урууларынын ар биринин конуш жайларын Урумдан Чыгышка кетчү тартипте баян кылам.

Уруулардын ичинен Урумга (Византия, Кичи Азияга) жакын турган эн алгачкысы — беченек. Андан соң — кыфчак (кыпчак). Анан огуз, анан йемек, анан башгырт, анан йасмыл (басмыл), анан кай, анан йабаку, анан татар, анан кыргыз (кыргыз). Бул уруу Чындын жанында. Бул уруулардын бардыгы Урумдун каршысынан тартып Күн Чыгышка чейин конуш алгандар.

Андан соң — чигил, анан тухсы, анан йагма, анан ограк, анан чарук, анан чөмүл, анан уйгур, анан тангут, анан хытай. Бул — Чындын (ас-Син) өзү. Анан табгач. Мунуусу — Мачын. Бул уруулар түштүк менен түндүктүн аралыгында конуш тапкандар.

Булардын конушун бүт ушул алкак ичинде (т.а. картада) баяндадым.

Түрк тилдеринин жатыктыгы тууралуу сөз

Тилдердин эн таасыны — бир гана тилди билүүчү, фарсылар менен жуурулушпаган жана шаарларда жашоо өнөкөгүнө ээ болбогон калктыкы.

Ал эми эки тилге эгедер болуп жана шаарлардын калкы менен камыр-жумур жашаган калктын сүйлөгөнүндө калпыстык пайда болот. Алар — согдак, кенжек, аргу сыяктуулар.

Ал эми экинчи топко кирүүчүлөр — Хотан калкы, түбүт (тибет) жана айрым бир тангуттар сыяктуу калктар. Бул түрдөгүлөр — түрк өлкөлөрүнөн конуш тапкандардан. Мен алардын ар бир уруусунун тилин баяндап берем.

Ал эми Жабарканын (Япония) калкын алсак, алардын алыстыгынан жана алар менен Мачындын ортосундагы Залкар Дениздин тоскоолдук кылышынан улам, алардын тили бизге беймаалым.

Ал эми Мачын жана Чын калкынын өз-өзүнчө тилдери бар. Ошону менен бирге алардын баш калааларындагы калкы түркий тилди дурус билишет. Бизге жөнөтүлүүчү каттары түрк жазмасы менен даярдалат.

Алардын сыңарындай эле, Искендер Зулкарнайн курган тосмо дубалдын айынан жана Мачындын жанындагы тоолор менен Деңиздин тоскоолдугунан улам йажуж менен мажуждардын тили бизге беймаалым.

Түбүт (тибет) — өзүнчө бир тилге эгедер. Ошондой эле Хотан калкынын да өзүнчө бир жазмасы жана өзүнчө тили бар. Экөө тең түркий тилде түзүк сүйлөй алышпайт.

Уйгурларга болсо нукура түркий тил таандык жана ошондой эле өз ара сүйлөшкөндө колдонулуучу башка дагы бир тили бар. Алар, биринчиден, жазма иретинде мен ушу китептин баш сөзүндө эскерип өткөн 24 тамгадан турган «түрк жазмасын» колдонушат. Каттары ошону менен жазылат.

Ошондой эле аларга жана Чынга (калкына) таандык экинчи бир жазмасы да болуп, аны менен мекеме дептерин жана иш кагаздарын алып барышат. Буларды каапырынан (бакшыларынан) башка эч кимиси окуй албайт.

Булардын баары тең мен «калаалыктар» деп атаган калктар.

Ал эми көчмөн калктарга келсек, аларга чөмүл кирет. Алардын өзүнчө бир чалды-куйду тили бар жана түркий тилди да билишет.

Ушу сыяктуу эле кай, йабаку, татар, басмылдар — булардын ар бир бөлүгүнүн (өз) тили бар. Ошону менен катар эле түркий тилде дурус сүйлөшөт.

Андан сон — кыргыз, кыфчак, огуз, тухсы, йагма, чигил, ограк, чаруктар. Алардын нукура түркчө жалгыз тили бар.

Йемек менен башгырт тили булардын тилине жакын.

Ал эми булгар, сувар жана Урумга жакын конгон беченек тили сөздөрүнүн баш-аягы бирдей ыкмада жутулуп айтылуучу түркий тилге жатат.

Тилдердин ичинен эң шандуусу — огуздарга таандык. Эң туурасы — йагма, тухсыга жана Иле, Эртиш, Йамар, Этил дарыяларынын өрөөндөрүндө жайгашып, Уйгур өлкөсүнө (Турпан идикуттугуна) чейин конуш тапкандарга таандык.

Ал эми өтө кербез тил хаканиялык бийлик эгелерине жана аларга котошкондорго таандык.

Баласагундун калкы болсо согдуларча да, түркчө да сүйлөшөт. Тараздын калкы да ушундай. Ак-Шаардын калкы да буларга окшош.

Бүткүл аргу аймагында, бул Испижабдан Баласагунга чейин деп эсептелинген аймак, калкынын сүйлөгөнүндө калпыстык бар.

Кашкарда (калкы) кенжекче сүйлөй турган кыштак дубандары (рустактары) бар. Ал эми баш калаанын ичинде калкы хаканиялык түркий тилде сүйлөшөт.

Урумдан Мачынга карай созулуп жаткан түрк өлкөлөрүнүн эң орчундуу бөлүгү кендиги бюнча алганда беш миң фарсахты түзөт. Жалпысынан алганда ал сегиз миң фарсах чыгат.

Билип жүрүшсүн үчүн мунун бардыгын мен жердин түспөлүн сыпаттаган алиги алкакта (т. а. картада) чагылдырдым...

УЛУШ — чигил тилинде *кыштак* маанисинде. Ал эми Баласагундагы калктын жана ага коншулаш аргу өлкөсүндөгүлөрдүн тилинде *шаарды* билдирет. Мындан улам Баласагун шаары «Куз улус» деп аталган.

АЛА — Фергананын жанындагы жайлоонун аты (Алай?)

ОРДО (ОРДУ) — бийлик эгесинин баш калаасы. Мындан улам Кашкар шаарын Ордо-Кенд, арабча туюнтканда *ордолуу шаар* жана *бийлик эгелеринин баш калаасы* дегени.

ОРДО — Баласагундун жанындагы бир баш калаа. Мындан улам Баласагунду дагы Куз-Ордо деп аташат.

ОРДО-БАШЫ — бийлик эгелеринин башкы кызматчысы.

ТЕМҮР — темир. Макалада айтылат: «көк темүр керү турмас». Мааниси: көк темир кыймылдабай тынчыбайт, башкача айтканда, кандайдыр бир нерсеге тийбей калганда да, ал жарадар кылат.

Анын башка бир мааниси бар. Анын жайы төмөндөгүдөй:

Кыргыз, йабаку, кыфчак жана башкалар бирөөгө касам ичиргенде же аны менен келишим түзгөндө кылычты кындан сууруп чыгышат да, тигинин алдынан тосуп, мындай деп айтышат: «бу көк кирсүн, кызыл чыксун». Мааниси, бул темир ылайым көк бойдон кирип, кызыл болуп чыксын; башкача айтканда, эгерим алиги убадага каршы чыккан жана аны

бузган канга боёлсун дегени. Башкача айтканда, ал адам темирден өлүп, демек, темир андан өч алат. Бул жөрөлгөнүн себеби алар темирди өтө аз дектешет...

КОБУЗ — чертип ойноло турган музыкалык аспап (комуз).

ТАЛАС — «Тараз» деген ат менен белгилүү болгон шаар. Мындай эки (шаар) бар. Бири Улуг-Талас, арабча туюнтканды «Улук Талас». Экинчиси мусулман дүйнөсүнүн чек арасындагы Кемп-Талас.

КАБАК-АРТ — Кашкар менен Өзгөндүн ортосундагы бир ашуунун аты.

БЕДЕЛ-АРТ — Уч менен Барскандын ортосундагы ашуунун аты. Өтө омурталдуу.

ЧИГИЛ — түрктөрдүн уруусунун аты. Алардын бири — турагы Куйасты мекендеген көчмөн калктын бир уруусу. Ал (Куйас) Барскандан кийинки чакан калаа.

Экинчиси Тараздын жанындагы чакан калаанын калкы. Ал шаарча да Чигил деп аталат...

Огуздар Жейхундан (Аму-Дарыя) Жогорку Чынга чейинки бардык түрктөрдү *чигил* деп аташат. Бул — туура эмес.

Үчүнчүсү Кашкардагы кыштактардын калкы. Алар да чигил деп аталышат. Алар дагы бир эле жерден таркашкан.

СЫГУН-САМУР — бир жайдын аты. Биерде Буура канга уу ичирилген (Суусамыр?).

ТАТАР — түрктөрдүн бир уруусу.

КЫРКЫЗ — түрктөрдүн бир уруусу.

СОГДАК — Баласагунда турак алып калган уруу. Алар жердиги Бухара менен Самарканддын аралыгындагы Согд өлкөсүнөн болушат. Бирок алар түрк кейпине келишкен жана алардын кулк-мүнөзүн кабыл алышкан.

КАРЛУК — түрктөрдүн бир уруусу. Огуздардан башка көчмөндөрдөн. Алар да түркмөндөр болуп саналат.

КЫФЧАК — түрктөрдүн бир уруусу.

КЫФЧАК — Кашкардын жанындагы бир жайдын аты.

КУЛБАК — түрктөрдүн бир такыбасынын ысмы. Ал Баласагундун тоолоруна (азыркы Кыргыз кырка тоосу) көнүмүш таап жашаган. Айткандарына караганда, ал бир залкар кара аскага өз колу менен «Тенири кулы Кулбак», арабча туюнтканда «Алланын кулу Кулбак» деп жазып койгон экен. Андагы ак түстүү жазуу даана түшүрүлгөн. Ушул сыяктуу кылып ак аскага жазыптыр да, кара түстөгү жазуу даана чыккан. Анын изи күнү бүгүнкүгө чейин сакталып турат.

ТАТ — фарсы адамы. Бардык түрктөрдүн тилинде...

ТАТ — йагма, тухсы тилинде каапыр уйгурларды (ушундайча) аташат. Алардын өлкөлөрүнөн өзүм эшиттим. Мындан улам *Таттавагач* сөзү келип чыккан. Ал уйгур жана кытайлык дегенди туюнтат.

ЙЕМЕК — түрктөрдүн бир уруусу. Биздин пикирибизде, алар — кыпчактар (кыфчак). Бирок кыпчак түрктөрү өздөрүн башка бир бөлүк (башка эл) эсептешет.

ЙАФГУ — Барскандын жанындагы бир шаардын аты. Ал эми Йафгунун капшытынан орун алган ашуу «Йафгу-арт» деп аталат.

ЙАГМА — түрктөрдүн бир уруусу. Аларды кара йагма деп коюшат.

ЫСЫК-КӨЛ — Барскандын көлүнүн аты. Анын узундугу отуз фарсах, туурасы он фарсах (1 фарсах — 6 чакырымдай) келет.

СИЗИҢ-КӨЛ (Созун-Көл) — Күрөң-Көлгө чамалаш келген Кочкор-Башынын жанында жайгашкан бир көлдүн аты.

БООЧЫ КОВУЗ — чертме аспаптардын эң шаңдуусу. Ал барбат сыяктуу аспаптардын бир түрү (барбат — кыргыздын кыл кыягы сыяктуу кыл чыбык, медиатор ж.б. жардамы менен чертилчү аспап; демек, боочы кобуз чертме аспаптардын комуздан өзгөртүлгөн түрү).

КАРА-СЕНИР — Барскандын жанындагы бир жайдын аты.

КАСЫ — бизге таандык бир жайдын аты.

...Барсканда жашоочулар *будгай* деп айта алышпайт. Алар тескерисинче, *будгай* деп сүйлөшөт. Бул сөз менен «ал жактан (Барскандан) эмесмин» деген адамды сынашат (текшерипет).

КОЧНАР-БАШЫ — бир шаардын аты.

БАРСГАН — Афрасийабдын уулунун ысмы. Барсканды (Барсган) курган ошо. Махмуддун атасы дал ушу шаардан болот...

ИНЧ-КЕНД — Алланын каргышына калгыр Муканнанын адамдарына таандык болгон бир чакан калаанын аты. Кийин ал шаарча таш-талкан кылынган (Муканна VIII кылымдын 70—80-жылдарында Орто Азиядагы феодалдарга жана араб баскынчыларына каршы көтөрүлүштү жетектеп, 783-жылы курман болгон. Анын бул шаары азырынча жалгыз гана Махмуд Кашгари тарабынан эскерилет).

ЗАНБИ — чегиртке.

ЗАНБИ-АРТ — Кочнар-Башы менен Баласагундун ортосундагы бир ашуунун аты.

(Ысык-Көлдөгү Барскан шаарында туулуп-өскөн тилчи-диалектолог жана этнограф Махмуд Кашгаринин арабча жазылган чыгармасынын бул үзүндүлөрү Т. К. Чоротегиндин котормосунда сунуш кылынды. Бул эмгектин беш жеринде кыргыздар эскерилген.)

**Жусуп Баласагунинин «Кутадгу билиг»
(1069—1070-жылдар) эмгегинен
(Т. К. Чоротегиндин котормосунда)**

Кара сөз менен жазылган киришүү

...Чыгыш вилайетинде жалпы Түркстан элдеринде Буура хан тилинде түрк лугатында (түркчө) бу китептен жакшысын эч ким алигиче жазган эмес. ... (Бул китепке) турпандыктар «Кутадгу билиг» («Кутачу билим»

же «Кут ыроолоочу бийлик») деп ат коюшту. Бул китепти түзгөн Баласагунда туулган бир такыба киши, бирок ал бул китепти Кашгар элинде түгөлдөп, чыгыш малиги (падышасы) Тавгач Буура хандын өзүнө багыштады...

- 54 Баамдап көр, китепти бул жазган киши,
Өнөрлүү эренден, ак сөөктүн башы.
- 55 Бу түркүн кадыр-барк, нарктарды биле
Жашаган ал өз доорун күлө.
- 57 Бул эрдин туругу — Куз Ордо эли,
Түпкү урук-тегинин татына тили.
- 58 Бу туулган элинен чыгып барганы,
Китепти уйкаштап түгөл жазганы.
- 59 Баарын тең бүтүрдү, умтулуп аскарга
Чыгарып соңуна айтылуу Кашкарда.
- 60 Маликтин (падышанын) маңдайында окуду аны,
Бу — Тавгач Кара Бугра — Хандар ханы.
- 62 Бу Хас Хажиб атын ыйгарып ага,
Ыккатты ал өзүнө пейили жага.
- 63 Бул маани үчүн, баалашат, көргүн,
«Жусуп Хас Хажиб» деп бөлүшөт көөнүн.
- 73 Арапта, тажикте китептер арбын
Биздин тилибизде бул жазмам — жалгыз.
- 75 Бу түркчө кошокту чыгардым сага
Окуурунда унутпай дуба кыл мага.
- 6495 Жыл — алтымыш эки эле төрт жүзү менен
Жазууну түгөттүм, бу үлгүгө ченей.
- 6521 Жорткон бир булуттай жигит кез кетти,
Жел сымал желип өмүрүм кечти.
- 6522 Эсил кайран, жигит кез, эсил кайраным,
Тута билбей мен сени колдон качырдым.

а) мындагы сандар — эмгектеги бейиттин — кош сап ырдын номурун көрсөтөт; б) Баласагун шаарынын башкача аталышы — Куз Ордо болгон. в) Жусуп Баласагуну өз чыгармасын «түрк лугатынын буура хандык тилинде» жазганын белгилейт. Бул тил Караханийлер кагандыгынын калктарынын орток адабий тили болгон.

**Ахмед Йүгнекинин (XII кылымдын акыры — XIII кылымдын башы)
орток түркчө «Хибат ал-хакайык» («Акыйкаттар белеги»)
аттуу насыят дастанынан**

87. Билимдүү менен билимсиз качан тең болчу эле.
89. Сөөккө — май, адамга — билим.
107. Билим кадырын адамга билим айгинелейт.

355. Улуу-кичүүгө сыпайы сүйлө.

486. Өзү билбегенин билем деш айып болот.

(Моңгол чапкынына чейинки доордогу сопучул философиянын өкүлү, акын жана ойчул Ахмед Йүгнеки Орто Азиядагы түрк элдерине терең таасир тийгизген. Анын «Сактагын тилинди, азайткын сөзүн; Сакталса бул тил, сакталдын өзүн» ж.у.с. учкул сөздөрү гумандуу жана патриоттук ойлору менен боордош элдердин рухий казынасын байыткан.)

Сопу, ойчул Кожо Акмат Йассавинин (XII кылым) «Диван-и хикмет» («Накыл сөз жыйнагы») аттуу орток түркчө насааттык эмгегинен

Эй, достор, түркөй менен көңүл кошпо.
Түркөй менен өткөн өмүр — жетимчилик.
Досторуна төбөн менен кызмат кылгын.
Жалган сүйлөп ыймансыз кетпе, досум.

Шордуу экен деп карыптарга таш атпаныз,
Бул дүйнөдө карыптардай адал болбос.

Илимпозго китеп керек,
Сопуларга мечит керек,
Мажнундарга Лайли керек...
Ою пас, түркөй жанга дүнүйө керек,
Акылдууга илим керек.

**Тахир Марвазинин «Табаи ал-хайаван» (1120-жыл)
деген арабча эмгегинен**

Аларга (түрктөргө) кыргыздар да кирет. Ал көп сандаган эл. Алардын журту жайкы чыгыш (түндүк-чыгыш) менен түндүктүн аралыгында жайгашкан. А кимактар алардан түндүгүрөөктө, йагмалар менен карлуктар батышыраакта жашайт. Куча менен Арк түштүк-батышы менен түштүгүндө. Кыргыздар маркумдарды өрттөө жөрөлгөсүн тутушат. От аларды тазалайт деп белгилешет. Алардын мындай жөрөлгөсү тээ мурда болгон. Ал эми мусулмандар менен коңшулаш болуп калышкан кезде алар маркумду мүрзөгө көмө башташты.

**«Мужмал ат-таварих ва-л-кысас» аттуу
автору беймаалым фарсы тилиндеги чыгармадан (XII кылым)**

Түрк ибн Йафестин кабарынан: Түрк чыгышты карай бет алган соң бир жерге туш болду. Бул жердин аты Скук (Ысык-Көл) эле. Мында чакан бир дениз, көптөгөн булактар бар эле. Жанында оту көп, суусу дурус бир тоо

бар экен. Түрк Алла-Таалага алкышын айтып, ошол жерди мекендеп калды... Бул тоого «Андук-арт» деп ат койду. Азыр да ошентип аталат... Түрктүн Тутл (Тоң), Чигил, Барскан жана Ылак сыяктуу уулдары бар эле. Бүгүнкү барскандыктар, илактыктар жана чигилдер алардын урпактарынан болот...

**Ибн ал-Асирдин (XIII кылым) «ал-Камил фи-т-тарых»
аттуу арабча эмгегинен**

...Алар (арабдар менен кытайлар) Тараз дарыясынын боюнда кездешишти. Мусулмандар аларды женип, 50 минин кырды. 20 минге жакындайын туткунга түшүрүштү, калганы ас-Сынга (Кытайга) безип беришти. Салгылашуу хижранын 133-жылынын зу-л-хиджа айында (751-жылы июлда) болуп өттү.

...Бул жылдын сафар айында (1043-жылы сентябрда) каапыр түрктөрдүн 10 миң түтүн адамы мусулман динин кабыл алды.

...Түрктөрдүн мусулман тилин тутпаган бөлүгү болуп татарлар менен кытайлар калышты. Алар (Түндүк Кытайда) жайгашкан.

**Жамал Каршынын (XIII—XIV кылымдар)
«Мулхакат ас-сурах» эмгегинен**

...Ыйык согушчу Сатук Буура-хан Абдулкерим ибн Базир Арслан-хан ибн Билге-чор Кадыр-хан — Афрасийабдын тегинен... Ал (Сатук) — халиф Мутиъ ли-Лланын тушунда Кашкар менен Фергана чөлкөмдөрүндөгү түрк хандарынын ичинен алгачкы болуп мусулман динин кабыл алган...

Ош шаары. Анда Бараке жана Ханаф деген эки чакан тоо бар, Баракенин жанында олуялар менен мыктылардын мазарлары, ал эми алардын катарында Сулайман ибн Дауддун вазири — Асаф ибн Бурхийанын — экөөнө тең бейкуттук жар болсун! — мүрзөсү орун алган.

**Рашид ад-Диндин фарсыча (XIV кылымдын башы)
«Жамы ат-таварих» эмгегинен**

Кыргыз уруусу

Кыргыз жана Кем-Кемжиут бири-бирине чектеш эки аймак; алар биригип бир мамлекетти түзөт. Кем-Кемжиут — чоң дарыя, бир жагынан ал Моголстан менен чектешсе, экинчи чеги — Селенга дарыясы менен чектеш, анда болсо тайжиут уруулары байырлаган; бир өнүрү Ибир-Сибирь аймагынын чегине Ангара-мүрөн (Ангара дарыясы) аттуу чоң дарыянын аймагына чейин созулат. Кем-Кемжиуттун бир тарабы найман уруулары байырлаган жерлер жана тоолорго барып такалат...

Толай жылы, бул — коён жылы, (хижранын) 603-жылынын айларына туура келет. Чынгыз хан (кыргыздын) эки бегине Алтан менен Букраны элчи кылып жөнөтүп, аларды багынууга чакырды. Алар болсо өздөрүнүн үч эмирин — Урут-Утужу, Элик-Тимур жана Аткиракты кичүүнүн улууга ыза-

атын туюнткан ак шумкар менен кошо тигилерге чогуу аткарышты жана баш ийип беришти.

Он эки жыл өткөн соң, барс жылы, Баргужин-Токум менен Байлукту байырлаган түмөт урууларынын бири козголон чыгарганда, (монголдор) тигилер кыргыздарга жакын жерде болгону үчүн кыргыздардан черик (аскер, черүү) берүүнү талап кылышты. Алар бербей, өздөрү да көтөрүлүш чыгарды. Чыңгыз хан аларга өз уулу Жочуну кошууну менен жиберди... Ал (Жочу) кыргыздарды женип, баш ийдирип, кайра кайтып кетти.

Низам ад-дин Шаминин (XV кылымдын башы) фарсыча «Зафар-наме» эмгегинен

... Эмир Темир Камар ад-Динди жок кылуу үчүн бар аракетин көрдү. Ал эмирзаада Омор-шейхке жана Ак-Буга баатыр, Хытай баатыр сыяктуу башка эмирлерге (Камар ад-Дин) изине түшүп, аны кармап келүү үчүн бар айланы колдонууга буйрук кылды... Алар бурукка ылайык жөнөп кетишти жана Ысык-Көлдүн Боом (капчыгайында) Камар ад-Динге жакындап келишти. Каармандарча салгылашып, алар тигини дагы бир ирет качууга аргасыз кылышты. Анын вилайетин талап-тоноп, кайра артка кайтышты.

...Бир канча убакыт Темир Кара-Кужурда туруп, аттарды өргүттү...

...Темир Жахан Шах баатыр, Омор баатыр жана Үч кара баатырды 30 миң аскердик колу менен Ыртыш дарыясы тарапка жоосун издегенге аттандырды. Алар буйрукка ылайык Ыртышка келип жетишти. Алар вилайеттин тургундарын талап-тоноп, чексиз-эсепсиз байлыкты олжолошту, калайыкты кубалап, Лаал аттуу эмирге тапшырышты, ал болсо (туткундарды) Самаркандга алып келди...

Эмир Темирдин (1336 — 1405) чагатайча «Түзүклөр» («Жоболор») эмгегинен

...Каарман жолбашчылардын жана аскерлеримдин көмөгү менен мен 27 мамлекеттин өкүмдары болдум: мен Иран, Туран, Урум, Магриб, Сирия, Египет, Арабдык Ирак, Фарсы Ирагы, Мазандеран, Гилян, Ширван, Азербайжан, Фарс, Хорасан, Жете, Улуу Татарстан, Хорезм, Хотан, Кабулистан, Бактерземин, Индустан өлкөлөрүнүн өкүмдары болдум. Бул өлкөлөр менен менин бийлигимди таанышып, аларга мен мыйзамымды көрсөтмө кылдым.

...Тажрыйбадан айгинелегенимдей, дин менен мыйзамдарга таянбаган бийлик көпкө чейин өз турумун жана күч-кубатын сактап тура албайт... Дал ошондуктан мен өз кудуретимдин имаратын исламга негиздедим, ага эрежелер менен мыйзамдарды кошумчалап, аларды өзүмдүн өкүмдарлыгымдын учурунда так аткарып келдим... Мен мечиттерди, медреселерди жана ханакаларды (дервиштер, сопулар жана үй-жайсыздар үчүн башпаана жай) шаарларга курдурттым, жол боюна кербен сарай, дарыяларга көпүрө курууга буйрук кылдым.

...Мен Туранды баш ийдирдим жана Мавераннахрды өзбектердин талоонунан куткардым; бирок көптөгөн уруу башчылары менин бийлигимди дагы эле таанышкан жок.

**Абд ар-Раззак Самаркандинин (XV кылым)
«Матлаъ ас-саъдайн...» эмгегинен**

...(Эмир заада Искендер) пери жүздүү Алмалык, Хотан сулуулары менен кыргыздардын жана Беш-Балыктын ажары көз байлаган кыздарынан бир нече тогуздап алып, шейх Йасаулдун коштоосу менен Тимурга (Эмир-Темирге) узатты.

**Мырза Мухаммед Хайдардын (XVI кылым)
«Тарих-и Рашиди» эмгегинен**

...Моголстанда эч ким ага (Султан Ахмед ханга) каршы тура алган жок. Ал бир нече ирет калмактарга каршы ийгиликтүү жортуул жасады. Ал алардын көбүн кырды. Эки ирет ал Эсен-тайшы менен салгылашып, экөөндө тең женишке ээ болду. Анын айынан калмактар азайды. Калмактар аны *Алача хан* деп атап калышты. Монгол тилинде *алача* — *кыруучу, өлтүрүүчү* деп туюндурулат. Бул ылакап ханга бекип калды. Калайык аны Алача хан деп аташты... 909-хижра жылы Ахмед хан каза тапты.

...Ошол арада Моголстанда Султан Махмуд хан, Султан Сайид хан жана Султан Халил-Султан үчөөнүн ортосунда жанжал чыкканы тууралуу кабар келип жетти. Мансур хан Моголстанга келди...

Мансур хан Чалыш менен Турпанга Моголстандагы кыргыздарды жана башка кишилерди көчүп кетүүгө мажбурлады. Кыргыздар Моголстандагы бардык козголоңдордун баштоочулары болуп калгандыктан, ал алардын көпчүлүгүн арамзалык менен кырып салды. Алардын бир азы гана Моголстанга (кайрадан) качып кетти... Ал (Мансур хан) Чалыш менен Турпанга кайтып келип, (хижранын) 950-жылы каза тапты.

...(Султан Сайид хан) Мухаммед Кыргызды туткунга алды жана туткундуктун чынжырына байлатты (923-хижра жылы, т.а. 1517-жылы). Он беш жыл бою ал туткунда кармалып турду.

928-хижра жылы (Султан Сайид хан) өзүнүн кичүү уулу Рашид султанды Моголстанга аттандырып, Моголстан менен кыргыздарды багындырды.

...Менин агам (Сайид Мухаммед мырза) мындай деп (ханга) айтты:

«Иштин жөнү мындай — көптөн бери тутулуп жаткан Мухаммед Кыргызды туткундан бошотуу керек...» Акыры хан менин агамдын пикирине муюду да, ошондой жасады. Башкы эмир кылып Мырза Али Тагайды дайындап, кыргыздарга Мухаммед Кыргызды өкүмдар кылып, ал аларды жөнөттү...

...Рашид султан Моголстанга келгенде, Мухаммед Кыргыз бардык кыргыздарды жыйып, Моголстанды толук баш ийдирди.

...Турпан менен Кашкар чөлкөмүндө отуз миңдей (эле) могол калды, ал эми Моголстанды өзбектер (өзбек-казактар) жана кыргыздар ээлеп алыш-

ты. Кыргыздар деле могол урууларынан болгону менен, алар (могол) хакандарына каршы улам-улам көтөрүлүш чыгара берип, акыры моголдордон бөлүнүп кетишти. Бардык моголдор мусулман болуп калды, алар акыйкат диндеги калайыкка кошулушту. Кыргыздар болсо мурдагыдай эле каапырдыкта кала беришти. Дал ушул себептен алар моголдордон бөлүнүп кетишти.

...916-жылы моголдордун эч кимиси кыргыздардын айынан Моголстанда тура албай калышты. 928-жылы Моголстанды башкаруудагы хандын кудурети соңуна келди.

**Мырза Мухаммед Хайдардын (XVI кылым)
«Тарих-и Рашиди» эмгегинин уландысы**

...Кашкарды каратууну баяндаганда Моголстандан Мухаммед Кыргыз келгени жана ошол күндөрдөгү салгылашуулардагы кызматы эскерилген. Жеништен кийин ал ири согуштук олжону ээлеп алды. Хан аны көп түрдүү эмгеги жана аракети үчүн кылыч тагынчу кемер кур, алтын, күмүш кумган, кумара, идиштер ж.б. баалуу белектер менен сыйлады.

...Зоболосу көтөрүлүп жана каалаганына жетип Моголстанга кайткан Мухаммед Кыргызга кыргыздардын баары баш ийди. Ал Түркстан, Ташкент, Сайрамга жортуул жасай баштады жана алардын чанын асманга чыгарды. Ошол тараптагы Шейбани султандарынын аны сүрүп салуу аракетинен майнап чыккан жок. Бир жолу ал Түркстанга жүрүш жасап, олжого туйтунган соң кайра тартат. Кучум хандын¹ уулу Абдаллах — султан ал кезде Түркстандын валиси эле. Ал ошол замат анын артынан жөнөгөн. Шаардан бир топ алыстаганда Мухаммед Кыргыз артка кайрылат да, алар баш аламан кагылышат. Бул кыргызда Мухаммед Кыргыз жеңип чыкты. Душмандын аскерлеринин көбүн өлтүрүп, ал эми туткунга түшкөн султанды бир күн өз жанында алып жүрүп, андан кийин ага сый көрсөтүп аман калгандар менен чогуу Түркстанга узатып койду...

Ушул кабар угулганда анын ээибаштыгына хандын (Султан Саид) ачуусу келип, Мухаммед Кыргызды жазалаш үчүн 1517-жылы жазында Моголстанды көздөй аскерлерин баштап жөнөдү.

...Өкүмдарсыз калган кыргыздар Түркстан, Сайрам жана Анжиян аймактарына жортуул жасай башташты...

**Сейф ад-Дин Ахсыкендинин (XVI кылым)
«Мажму ат-таварих» эмгегинен**

...Хожент тоолорунда жашаган кырк гыздын (кырк огуздун) урпактары имам (Ибрайым) менен кездешишти. Аналхактын уулдары болгон Лур-хан менен Лур-бузург имамга кулдук урушту да, имам Жафар Садыктын өмүр

¹ Кучум хан (Кучкунчу хан) Шейбани, Абулхайр хандын уулу, 1510-жылы хан көтөрүлгөн, 1530-жылы өлгөн.

таржымалынын датасы бар мөөрдү көрсөтүштү. Имамдын бул мөөрүнө тооп кылган имам Ибрайым Лурханды (Аз-ханды) оң канаттын башчысы, Лур-бузургду (Аз-бузургду) болсо сол канаттын башчысы кылып дайындады...

Кырк гыздардын оң жана сол канаты имам Ибрайым Султан Заранжиш тарабынан түзүлгөн. Бул 521-жылы (1127-жылы) имам Ибрайым Султан Малик Заранжиш Касан (шаарын) ээлеп алган чакта болгон. Бул кырк гыздар бир кезде Урумдагы (Кичи Азия) көчмөндөрдөн болушкан.

**Сейид Мир Жалилге мүрит болууга
(аны рухий башчысы катары таанууга)
келгендер тууралуу**

...Андан соң Ак уул эки баласы Отуз уул жана Салус-бек Булгачы менен чогуу келип, рухий тазаруунун жолуна түштү, берилгендигин көрсөттү. Андан соң (Мир Жалилди) өзүнүн насаатчысы катары таанып жана анын мүриттери болууга Булгачынын уулдары Бостон, Тейит, Жоокесек, Дөөлөс, Кыдырша, Кандылар келишти. Андан соң Отуз уулдун балдары Адине (Адыгене), Мунгуш, Кара Багыш, Тагай келишип, Мир Жалилди өз насаатчысы катары таанышты жана анын мүриттеринен болуп калышты. Куу уул жана анын алты баласы Басыз, Лалым кушчу, Айбаш Мундуз, Чонбагыш, Саруу, Сүнжек Кытай (да) келишип, мүриттерден болуп калышты.

**Автору белгисиз «Тазкире-ийн Хожа Мухаммад Шариф» —
«Мухаммад Шариф кожонун өмүр таржымакалы»
(XVI кылымдын экинчи жарымы) аттуу орток түркчө эмгектен**

...Ошол убакта Кашкардын төрөсү Абд ар-Рашид хандын уулу Абд ал-Латиф султан эле. Ал учурда кыргыздар Кара-Тегинде эле. Алар алыстан да шаар көрө элек эле. Казылар кыргыздардан зекетти кылычтын күчү менен чогултуп кетишчү. Кыргыздарда арга жок эле.

Ал мезгилде бардык кишилердин ниеттери түз эле. Ислам кудуреттүү болчу. Кыргыздар айласыздан өздөрү эле зекетти алып келип берип турушкан. Ал малды мечит жана медресе болгон бардык жерде, калган-катканын кембагалдарга (таркатып беришкен).

Бир жолу кыргыздар хараж төлөбөй жатат деген кабар жетти. Абд ал-Латиф султан бул кабардан соң бир нече жигити менен аң уулоого чыкты. Аңчылык кылып жүрүп ал кыргыздардын журтуна келди. Кыргыздар анын (жакындап калганын) сезишкен жок. Султандын кошуунун көрүп, алардын баары качышты. Абд ал-Латиф султан кыргыздардын бала-чакаларын туткундап, сансыз малды олжолоду. Кыргыздардын өкүмдарынын кызын султан өзүнө аялдыкка алды жана бир нече күнгө ал жакта ыракат менен жыргалга батты. Бирок кыргыздар капчысынан алардын бейкапар жатканын билип калышып, чогулушту да, кол салышты. Султанды колу менен чыгууга мүмкүндүк бербей, бардык мусулмандарды кырышты. Султан да өлтүрүлдү. ...Эртеси хан (Абд ар-Рашид хан) бүткүл кошууну менен чыгып,

кыргыздарды Ысык-Көл аттуу жерде тапты. Алар жыйырма күндөй салгылашышты. Азирети Улуу кожо бул жыйырма күндүн ичинде башка мазарларга да сыйынып, көмөгүн сурап, аны (ханга) багыштап жатты. Акыры ыйыктардын колдоосу менен кыргыздарды женишти. Жыйырма кишиден башкасынын бардыгын өлтүрүштү...

(Көчмөн кыргыздар өздөрүн мусулман эсептегени менен сопундардын өз ара күрөшкөн агымдары үчүн мусулмандык салыгын төлөөдөн баш тартышкандыгы маалым. Дал ошол себептүү аларга каршы согуштун тарапкерлери өздөрүн *диний ыйык согушту* — *адилеттүү согушту* жүргүзүүмчүлөр деп эсептешкен. Диний санжыраларды сын көз менен окуунун зарылчылыгы ушул жагдайга байланыштуу, себеби динчилер өз саясий оппоненттерин, кайчы пикирдештерин дароо каапыр деп жарыялашкан.)

С. Закировдун «Кыргыз санжырасы» деген китебинен

...Андан көп өтпөй Эдил, Нурадагы ногойлордон энеше бойлуу Эр Эшим деген чыгып казак, кыргызга келет. Ал хандын тукуму экен — аны казак, кыргыз хан шайлап алышат. Ошондо Эр Эшим кенешип иш кылалык деп, Сырдын боюна Ташкенден төмөн, Көк дөбө деген жерге кеңешме чакырат. Ал кеңешке солтодон Чаа, сарыбагыштан Сарысейит, саяктан Түгөл, Тунгатар, багыштан Көкүм, саруудан Төнтөрүк, Боркемик, кушчудан Кайназар, кытайдан Кангелди барган. Эр Эшим эски салтты кайра козгоп, Отор хан, Баракандардын заң-законун калыбына келтирет. Ошондон улам: «Эр Эшимдин эски эрежеси» деген лакап калат. ...Ал «а» дегенде эле Ташкендеги калмактарды кубалап чыгат. Ташкен ал кезде он эки капкалуу чон шаар экен. Алты капкасын казактарга, алты капкасын кыргыздарга берип, өзүнөр шаарга хан шайлап алгыла дейт. Казактар улуу жүздөн чыккан Чангкулунун кара Байтиги дегенди хан коёт. Кыргыздар акылдашып отуруп, багыштын Көкүмүн хан шайлаган.

Захиреддин Мухаммед Бабурдун (1483—1530)

«Бабур-наме» аттуу эмгегинен

(Оморшейхтин) балдары: үч уул, беш кыз — мырзадан калды. Бардык уулдарынын улуусу мен — Захиреддин Мухаммед Бабур. Менин энем Кутлуг Нигар-ханум эле.

...Кутлуг Нигар-ханум Жунус хандын экинчи кызы, Султан Махмуд хан, Султан Ахмед хандын бир тууган эжеси (эгачиси) эле. Жунус хан Чынгыз хандын экинчи уулу Чагатайдын урпагынан. Жунус ибн Вайсхан ибн Шералы Оглан ибн Мухаммед-хан ибн Кызыр Кожо хан ибн Тоглук Темур хан ибн Эсен Буга хан ибн Дува хан ибн Барак хан ибн Эсун Тува ибн Мутуган ибн Чагатай ибн Чынгыз хан.

...Анжиян вилайетинин көчмөндөрүнүн бири чакрак (чогорок) эли, ал калын эл. Беш-алты миң үйлүк бир эл. Фергана менен Кашкардын арасын-

дагы тоолордо байырлайт. Жылкылары көп жана койлору да арбын. Ал тоолордо койдун ордуна топоз (кутас) багышат. Топоздору да арбын келет... Черүүнү Касым бекке баштатып, чакракты көздөй жөнөттүм... Касымбек барып, жыйырма миң кой жана бир миң беш жүз жылкы олжолоп, черүү элине кайтып келди.

...Бутумдагы октун жарасынын айынан кыйналып, азап менен кыймылдап жүргөн элем... Жарамды айыктырганы Абика (Атыке?) бакшы аттуу могол сыныкчы дарыгерин жибериптир. Могол эли дарыгерди да бакшы дешет.

...Тогуз жүз токсон тогузунчу (1494) жылдын кулжа айында (июнь) он эки жаш курагымда Фергана аймагынын өкүмдары болуп калдым...

Ферганада жети шаар бар... Күн жүрүш тараптагы шаарлардын бири — Анжиян шаары. Бул — Фергана аймагынын ордосу. Мында дан эгиндери арбын, жашылча-жемиштери мол, коондору менен жүзүмдөрү даамдуу... Бул аймакта илбээсиндер абдан көп, кыргоолдору өтө семиз... Анжияндын тургундары — бүтүндөй түрктөр...

Дагы бир шаар — Ош. Ал Анжияндан 24 чакырым аралыкта, түштүк-чыгыш тарабында жайгашкан, абасы эң сонун, агын суулары көп, мында жаз эң кооз келет. Оштун артыкчылыктары туурасында көптөгөн ылакаптар маалым.

Сепилдин түштүк-чыгышында Бара-Кух (Сулайман тоосу) аттуу кооз тоо бар. Ушул тоонун чокусунда Султан Махмуд хан үжүрө тургузган. Андан төмөнүрөөк, тоонун учугуна тогуз жүз экинчи (1502) жылы мен дагы алдында бастырмасы (айваны) бар бир үжүрө там тургуздум. Анын үжүрөсү меникинен жогору турса да, меники кыйла жакшы жайгашкан: андан шаар да, шаардын айланасы да алаканга салгандай даана көрүнүп турат...

Ошту агын суу кесип өтөт, мындагы жаз маалы артыкча кооз; жер бетин бербей жоогазындар менен розалар жер жайнап чыгат...

Өмөр-Шайык (Омор Шейх) мырзанын өмүрүнүн акыркы жылдарында ушул тоодон ак, кызыл салаалары бар ташты табышты. Ал таштан бычак сап, курга тогоо жана башка буюмдарды жасашат. Бул жакшы таш. Фергана аймагында абасынын жагымдуулугу жана тазалыгы боюнча Ошко теңдеш башка шаар жок.

Шах Махмуд Чурастын эмгегинен (XVII кылым)

...Кыргыздар Мухаммед хандын көзү өткөнүн укканда беш миң кишиден турган кол курап, Тилеке бий менен Байбото-Караны жолбашчы дайындашты, Ак-Сууга жылышты жана талап-тоной башташты. Мырза Хашим Баарын султанды ээрчитип кыргыздарга каршы жөнөдү. Мырза Хашим чурас Учтун (Үч-Турпан) акими эле. Султан (Тимур-султан¹) менен

¹ *Тимур-султан* — Султан Саиддин чөбөрөсү Ахмед хандын уулу, Ак-Суунун, кийин Кашкардын акими болгон. 1614/15-жылдарда көз жумган.

мырза Хашим кыргыздарга жете келишти. Тилеке эки миң аскери менен бир жерге жашырынды, ал эми Байбото-Кара үч миң аскери менен бетмебет турду. Иш салгылашуу менен аяктады. Ушул эле жерде мырза Хашим чурас Учтук баатырларын баштап кыргыздарга ооругунан (тыл) кол салды. Бото-Кара женилип калды...

Кыргыздар Шахназ¹ кыштагын кыйратканда Абд ал-Латиф хан² кыргыздарга Гази-бекти³, мырза Али-Шерди⁴, Урус-кожону... жөнөттү. Эмирлер кыргыздарга жакын келгенде кыргыз жоокерлери буктурма уюштурду. ...Буктурма уюштурган кыргыздар аскерлерге чабуул коюшту; мырза Али-Шер ошол замат шашып калды, ал эми Лутф-Али кыргыздардан качып жөнөдү. Мырза Али-Шер талкаланып 70 жакын киши өлдү...

Абдаллах хандын⁵ Ошко жортуулу жөнүндө баяндан

Ханды кууган кыргыздар ага жеткен жок, бирок Чонкан кушчу ханга Каплан-Кулкол деген жерден жетип салгылашты. Монголчо барангар деп аталган оң канаттын эмирлери Чонкан менен салгылашышты... Чонкан артка кайтты. Бул кезде кыргыз эмирлери жыйналып калган болчу. Чонкан кайра кайтканда алар ага кошулду. Ак-Суу, Уч жана Байдын аскерлери менен хандын эмирлери келишти. Алардын аскерлеринин даярдыгы шайма-шай эле. Бирок эмирлердин арасында аян бергендей, көрүнчү көрүнгөндөй талаш-тартыш чыкты. Кыргыздар эмирлерге каршы турушту жана алар беш күн, беш түн кармашты. Акыр аягында исламдын аскерлери женилип, кыргыздар женип чыгышты...

...Жыл өткөн соң хан аскерлерин Тилеке бийдин уулу Койсарынын жана Жолболдунун кыргыздарына каршы алып жөнөдү. Ак-Сайга келип, ал жерде согушту. Ошол жортуулду Ак-Сай жортуулу деп аташты...

Кыргыздарды Моголстандын жалайы арыстандары деп аташчу.

Абулгазы Бахадур-хандын (XVII кылым) «Шажара-йи-түрк» — «Түрктөрдүн санжырасы» аттуу орток түркчө эмгегинен

Кыргыз жана Кем-Кемчут уруусу

Огуз-хандын Кыргыз аттуу бир небереси болгон. Кыргыздар ошондон тарашкан. Бирок биздин чакта бул уруудан аз эле киши калды. Монголдор жана башка уруулар кыргыздарды кырып, отко-сууга кабылтып, алардын

¹ Шахназ — Жаны-Гиссардын түштүк-чыгыш тарабындагы өрөөндүн, өзөндүн аты. Ал аркылуу Кашкардан Бадахшанга өткөн ашуу бар эле.

² Латиф хан (1618—1628-жылдар) — Ахмед хандын уулу, мураскору.

³ Гази-бек — Жаркенттин акими.

⁴ Мырза Али-Шер — хан ордосундагы ак сөөк киши.

⁵ Абдаллах хан (1638—1668) — Абд ар-Рахим хандын уулу.

жерине келишти да, ошол жерде туруп калышты, *кыргыз* аталышын кабыл алышты. Алар өздөрү кайсы уруудан экендиктерин дурус билишет.

Кыргыз жана Кем-Кемчут деп бири-бирине жакын эки аймакты аташат: алардын эки тарабында эки чоң дарыя агат, бири Селенга, экинчиси Ангара-мүрөн деп аталат. Бул эки аймак — Абир, Сибир деп аталышат. Аларга жакын кыргыз турак жайлары жайгашкан.

Кыргыздар өз өкүмдарын *инал* деп аташат. Бул сөз монголчо *каан*, тажикче *падыша* деген эле маанини берет. Чынгыз хандын тушунда алардын өкүмдары Урус-инал болгон...

Ормон-кут уруусу

Бул элдин турак жайлары чытырман токойлордо жайгашкан, ошондуктан, аларды Ормон-кут деп коюшат. Алардын турган жерлери кыргыздардын ээликтерине коңшулаш келет...

Түмет уруусу

Түметтер да ойроттордун бир уруусу. Алар Бургучин-Тукум деп аталган жерде жайгашкан. Бул болсо кыргыздардын ээликтерине чектеш келет... Булгачин менен Керемучин болсо кыргыздарга коңшулаш аймактарды ээлеген бири-бирине боордош уруулар болуп саналышат...

Филипп Ефремовдун Түркстан аймагына жасаган саякатынын (1774—1782) баянынан

Коженттен Кокон аттуу жерге чейин бир күн жүрүү керек, ал болсо Сыр-Дарыянын жогорку агымында жайгашкан. Анда йүз уруусунан чыккан бир өзбек бийлик кылат, анын ысымы Нарбото-бек...

(Маргалаңдан) Ош шаарына чейин 3 күн жол жүрүү керек, анын 2 шаардык дарбазасы бар, чакан сайынан суу агып турат.

Оштон Кашкарга чейин 13 күндүк жол. Ош менен Кашкардын аралыгындагы тоолордо кыргыздар (киргисцы) көчүп жүрөт. Алар казактардан (киргис-кайсак) айырмалуу келет.

«Жаныш-Байыш» дастанындагы элдик медицинага байланыштуу маалыматтардан

Жаралуу киши ичет деп,
Сыныгы болсо бүтөт деп,
Аты жакшы мобуя (мумиё)
Дары берген болучу...
Арча менен аластап,
Ар балаадан каластап,
Адырашман түтөтүп,
Алдына келди камданып...
Алейне тамыр ак чөптү

Абдан алып жеди эми...
Тинтүүр салып тинткилеп,
Ойногон окту табышты.
Далынын башы каркайып
Тетир бүтүп калыптыр.
Сындырып ондоп таңышты...

Имел Молдобаевдин Эпос «Жаныш и Байыш» как историко-этнографический источник» («Жаныш-Байыш» эпосу тарыхый этнографиялык булак катары») аттуу 1983-жылы чыккан эмгегинен.

Ч. Валихановдун кыргыздар тууралуу эмгегинен

...Эшим хандын (1630-жыл ченде жашаган) жан-жөкөрү уруу башчы Көкүм бий эле, анын жардамы аркасында ал катагандар менен чанчклынын Турсунун бийликтен кулата алды. Кыргыздар менен казактардын ынтымагын эстеп жүрүү үчүн Эшим хан Ташкентте мунара курган. Ал азыр да бар жана Көкүмдүн көк күмбөзү деп аталат.

Жаңгирдин уулу, Эшимдин небереси Тауке кыргыздарды алардын бийи тейиштин жардамына таянып башкарган. Тауке—Тейишти бирге биримдиктин анык ишке ашкан чагы катары көрүшөт.

...Аблай солто жана саяк урууларын Сарыбелде, Кара-Балта — Сокулук жылгаларында талкалаган, ошол жерде солтонун башчысы, атактуу Жайыл баатырды өлтүргөн. Аблайдын 1770-жылдагы жортуулу өзгөчө данкталат. ...Ошол салгылашууга оң менен солдун баардык кыргыздары катышкан. Бул кармаш **Жайылдын кыргыны** деп аталат. Ал сарыбагыштарды Чиликтин төрүндөгү Ала-Тоонун адырларынан, ал эми бугуларды Ысык-Көлдөн талоон кылды. (Анда) кыргыздардын баатыры Атаке-Жырык ж.б. кыргыздар да бар болчу.

Кыргыздар Аблайдан көп жолу жеңилген... Наймандардын султаны Көкжал-Барак кыргыздарга кол салат. Бактысына маашырланган ал өзүн өтө эле эркин сезип, эч нерседен сактанбай калган жана эрдигине сыймыктанып кыргыздардын ыйык көргөн Кочкор-Ата көрүстөнүн (мазарын) кыйраткан. Анын таш боор ырайымсыздыгына кыжыры кайнаган кыргыздар жашыруун кенешип алып кол курашты жана түн ичинде анын айылына кол салышты. Жеңилбес Барак эч кандай каршылык көрсөтө албай качып жөнөп, айылын толук таштап кетти жана Илеге чейин куулду.

...Аблай аргындардан, наймандардан жана уйсундардан куралган көп кол менен Барактын жеңилгени үчүн өч алууну көздөп Таластын башынан, Үч-Кошойдон өтүп Крунбелес (Крунбел) тоосунун этегиндеги чогуу конгон солтолор менен саяктардын айылдарын кыйратат да, эсепсиз көп олжобуйла жана туткундар менен Чүйгө куючу Кызыл-Суу, Шамшы аркылуу кайра тартканда ал оң менен сол кыргыздардын сан жеткис көп аскерине кездешет. Айкаш Чүй өрөөнүндөгү Ак-Суу менен Кызтууган куйган жайыкта өттү. Токтоштун Кара-Дөбөсүндө казак колу турган. Кыргыздар жан аябай катуу кармашса да, казактар жеңип чыгышты. Солтонун уруу баш-

чысы Жайыл эки уулу Үсөн жана Теке менен согуш талаасында көз жумду. Кыргыздар орду толгус оор жоготууга дуушар болду: чоңбагыш уругунан эки гана айыл, чонталкан бөлүгүнөн 40 гана киши аман калды.

Жайылдын кызы, Атакенин зайыбы Бегимжаадын кошогу эмдигиче элдин эсинде сакталуу...

Ошол салгылашуудан кийин баардык кыргыз урууларынын элчилери Көкчө-Тоого элдешүү үчүн жөнөшкөн. Анда биринчи жолу бирин-бири өлтүрбөө жөнүндө милдеттенишкен жана аманат беришкен: Эсенгул (сарыбагыш) өзү өзүнүн уулу Найманды, бугунун арык уругунан Жанбаланы, асык уруусунан — анын жоготуусу жок, бирди беришти. Ушул үч уруу эң күчтүү болчу...

Аблайдын айынан алар (кыргыздар) Илени калтырышты жана азыркы конуштарын ээледі. Тынчтык келишими боюнча мындай чечишти: көлдөн тартып Чүйгө чейин — кыргыз конуштарыныкы, ал эми тоолордон Илени карай — казактардыкы.

Туткун кыргыздардан Аблай Жаңы-Кыргыз жана Бай-Кыргыз аталган эки болуштукту түздү, алар азыр да Көкчө-Тоо округундагы атыгай уруктарынын курамында жашайт.

- Анвар Байтур.* Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1—2-китептери. — Бишкек, 1992.
- Барс-бег* — кыргыздардын каганы. Тарыхый повесть /Түз. Т. Насирдинтегин. — Бишкек, 1993.
- Бартольд В. В.* Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана /Сост., дополн. коммент. и предисл. О. Караева. — Бишкек, 1996.
- Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С.* История енисейских кыргызов. — Абакан, 2000.
- Восточные авторы о кыргызах. /Сост. О. Караев. — Бишкек, 1994.
- Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. — Москва, 1993.
- Караев О.* Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. — Бишкек, 1995.
- Калашников И.* Каар заман. — Бишкек, 1991.
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 1-китеп. /Түз. К. Жусупов. — Бишкек, 1991.
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 2-китеп. /Түз. К. Жусупов. — Бишкек, 1991.
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. 3-китеп. /Түз. К. Жусупов. — Бишкек, 1995.
- Кыргызы: Источники, история, этнография. /Сост. О. Караев, К. Жусупов. — Бишкек, 1996.
- Өмүркул Кара уулу.* Көөнө түрктөр тарыхы. — Бишкек, 1994.
- Реми Дор.* Ооган Памириндеги кыргыздар. Тарыхый-этнографиялык баян: Французчадан котор. /Түз. П. Казыбаев. — Бишкек, 1993.
- Солтоноев Б.* Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. — Бишкек, 1993.

Стамов А. Жортуул. — Бишкек, 1994.

Сыдыкбеков Т. Көк асаба. Тарыхый роман. — Фрунзе, 1989.

Урстанбеков Б. У., Чороев Т. К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Мектеп окуучулары үчүн. — Фрунзе, 1990.

Худяков Ю. Кыргызы на просторах Азии. — 2-ое изд., испр. — Бишкек, 1995.

Чороев Т. К. Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». — Фрунзе, 1990.

Ян В. Г. Чынгыз хан. Роман. — Фрунзе, 1981.

Ян В. Г. Батый. Роман. — Фрунзе, 1982.

Учебное издание

**Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу,
Өмүрбеков Токторбек Наматбекович**

**ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСТАНА
(IX — XVIII вв.)**

Учебник для 7 класса средней школы

Бишкек, издательство «Мектеп»
На кыргызском языке

Окуу басылмасы

**Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу,
Өмүрбеков Токторбек Наматбекович**

**КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫ
(IX — XVIII кк.)**

Орто мектептин 7 классы үчүн окуу китеби

Редактору А. В. Элебесова
Коркөм редактору К. Коңалиев
Техн. редактору З. Нурмиева
Корректору Д. Ороскожоева
Компьютердик калыпка салган Ж. Керимбаева

ИБ № 5500

Төрүүгө 08.10.00. берилди. Басууга 05.02.02. кол коюлду. Офсет кагазы. Кагаздын форматы 60x90 1/16. "Мектеп" ариби. Түстүү ыкма менен басылды. 12,75 физ. басма табак, 0,25 ф-ц., 14,92 шарттуу басма табак + 0,29 ф-ц., 17,2 учёттук басма табак + 0,43 ф-ц. Нускасы 50.000. Заказ № 927. Келшим баада.

"Акыл" акционердик коому
"Мектеп" басмасы
720361. ГСП. Бишкек ш., Совет көчөсү, 170.

"Учкун" АКсында басылды. Бишкек шаары, С.Ибраимов көчөсү, 24.

